

Науково-дослідний Інститут керамології
Національного музею-заповідника українського гончарства
Міністерство культури та стратегічних комунікацій України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГАВРИШ ЛАРИСА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 94:[738.3:339.146.4](477.5)"185/19"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ
ГОНЧАРІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. О. Гавриш

Науковий керівник Рахно Костянтин Юрійович, доктор історичних наук, старший дослідник

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України». – Науково-дослідний Інститут керамології Національного музею-заповідника українського гончарства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2025.

Дисертаційну роботу присвячено комплексному вивченню збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст., дослідженню способів і форм продажу гончарної продукції, з'ясуванню ролі державних установ та органів місцевого самоврядування в організації реалізації гончарних виробів.

Збут гончарних виробів входив у складну систему суспільно-економічних відносин і здійснювався переважно через усталені, традиційні форми продажу, сформовані віками етнокультурної історії. Зберігаючись у сучасному ярмаркуванні як театралізоване дійство з певним знаковим сенсом, він цікавий науковцям не лише з економічного погляду, але і як явище побутової культури, що перебуває у взаємозв'язку з іншими аспектами життя, відображає взаємини людей у суспільстві й норми їхньої поведінки, традиційні для цього суспільства. З огляду на це, комплексне дослідження збуту глиняних виробів постає вкрай актуальним народознавчим завданням.

Збут глиняних виробів гончарями Лівобережної України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. користувався певною увагою дослідників, починаючи з 1850-х років. Друком виходили розвідки, присвячені окремим аспектам досліджуваного питання. Проте за наявності значної кількості праць, присвячених гончарству Лівобережної України, комплексне вивчення збуту глиняних виробів гончарів на окресленій території в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. так і не стало темою окремого наукового дослідження.

Праця ґрунтується на використанні архівних та опублікованих джерел, таких як звіти, огляди тощо, які готували різні державні установи, комісії, комітети й органи земського самоврядування. Застосовано матеріали тогочасної періодики. Використано мемуарну, публіцистичну, науково-популярну та художню літературу як джерело, яке доповнює історико-етнографічне тло досліджуваного питання.

Для вирішення поставлених завдань використано як загальнонаукові методи пізнання (системний аналіз і синтез, описовий та ретроспективний методи), так і спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, статистичний, структурно-системний, критики джерел, періодизації). Сукупність використаних методів дозволила відтворити об'єктивну картину збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Збут виробів був важливою частиною кустарного промислу. У дисертації досліджено способи й форми продажу гончарної продукції. З'ясовано, що в гончарних осередках для більшості посудних форм утворилися окремі метролого-термінологічні системи розрізнення посуду за величиною. Цими назвами послуговувалися під час оптового й роздрібного продажу. Роздрібний збут відбувався традиційно за участі гончаря або членів його родини. Вироби продавали рідше вдома, частіше – на ярмарках і базарах. Визначено, що майстри, як правило, їздили не далі, ніж за 100 верст (1 верста приблизно 1,07 км) від дому. Облаштування транспортного засобу й вкладання глиняного посуду перед перевезенням товару вимагало виконання певних умов. Розглянуто процес збуту гончарних виробів на ярмарках та базарах. Цей аспект має широке висвітлення в художній літературі, що дало змогу значно розширити його етнографічний аналіз. Окрім продажу за готівку, під час збуту глиняного посуду продавці використовували безготівковий натуральний обмін. Систематизація інформації дозволила з'ясувати, що обмін полив'яного і теракотового посуду здійснювали на різних умовах; до обміну частіше вдавалися після жнив і в неврожайні роки;

еквівалентність обміну залежала від урожаю й виду збіжжя; обміном частіше послуговувалися малоземельні гончарі.

Розглянуто спеціальні одиниці лічби, які використовувалися під час оптового збуту глиняного посуду. З'ясовано, що кількісно «сотня з укладом», «кругова сотня», «горно» навіть у межах одного осередку не були сталими, варіювалося й наповнення одиниці збуту різновеликим посудом. Оптом у гончарів посуд скуповували посередники (скупники, горшковози, чумаки). Вони, зі свого боку, вироби перепродували вроздріб і оптом, обмінювали. Посередники розвозили придбаний товар на більші відстані, чим розширювали ареали продажів для гончарних осередків, що було позитивним моментом їхньої діяльності. Разом із тим, аналіз економічних показників дозволив зробити висновок, що посередники прибутковість гончарного промислу для виробників зводили до мінімуму. Як наслідок, гончарі, за відсутності чи недостатності обігових коштів, змушені були вдаватися до послуг кредиторів. З'ясовано, що гроші позичали зазвичай у скупників та лихварів. Досліджено, що між ними була суттєва різниця: лихварі кредитували під відсотки, а скупники – в рахунок гончарних виробів за значно нижчою ціною.

Висвітлення питання ареалів збуту глиняних виробів дозволило зробити висновки, що на досліджуваній території кераміку здебільшого продавали вдома, у межах свого повіту й губернії, у сусідніх повітах і губерніях (не далі, ніж за 100 верст від місця виготовлення). Посередники розвозили на значно більші відстані, найчастіше на Катеринославщину, Херсонщину, в Крим.

Державні органи влади й органи місцевого самоврядування не відразу усвідомили важливість вивчення й налагодження організації збуту гончарних виробів з метою загального покращення кустарного промислу. Простежено, що перші рішення й завдання щодо вивчення збуту на державному рівні з'явилися наприкінці XIX ст. Систематизація опрацьованої інформації дозволила зробити висновок, що найбільших результатів у справі сприяння

організації збуту кустарних гончарних виробів досягли земства, зокрема Полтавське.

Одним із важливих напрямків діяльності губернських земств у справі підтримки гончарного промислу було налагодження системи кредитування дрібного виробника. Нагальність вирішення цього питання пояснювалася також посиленням негативного впливу лихварів на розвиток гончарства. З'ясовано, що допомогу планували надавати через повітові кредитні каси, з державного банку за посередництва губернського земства. Зокрема, було заплановано надавати кредити для оплати перевезення виробів до місця збуту. Умовою, за якої надавали кредит, був підписаний вексель або наявність заставного нерухомого майна (чи поручителя з таким майном). Суми зазвичай були невеликими, що знову змушувало гончарів за нестачі коштів звертатися до послуг лихварів. Аналіз матеріалів дозволив зробити висновок, що формалізована процедура оформлення позики не сприяла зростанню популярності кредитної системи серед позичальників. Досліджено, що історичні події початку ХХ ст. стали на заваді становлення системи кредитування кустарів Лівобережної України.

Дієвим напрямком роботи земств з організації збуту гончарних виробів було створення кустарних складів. Аналіз опрацьованих матеріалів дозволив зробити висновок, що показовою в цьому питанні була робота Кустарного складу Полтавського губернського земства. Щоб задовольнити смаки вибагливих покупців, на реалізацію брали декоровані, переважно полив'яні вироби. Ця умова фактично позбавляла підтримки більшість гончарів, які виготовляли традиційний теракотовий посуд. Ті ж майстри, які тонко відчували кон'юнктуру ринку й були постійними клієнтами кустарного складу, отримували високі прибутки; у них була можливість брати участь у виставках різного рівня. З'ясовано, що з метою популяризації своєї діяльності Кустарний склад вів активну видавничу діяльність: публікував каталоги товарів і альбоми зі зразками кращих виробів, зокрема й гончарних. Він активно рекламував свою діяльність і асортимент пропонованих товарів

на шпальтах тогочасної періодики. Попри певні негативні моменти в роботі Кустарного складу, загалом він сприяв налагодженню збуту гончарних виробів майстрів Полтавської губернії.

Проаналізовано роль виставкової діяльності як форми промоції гончарних виробів майстрів Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. З'ясовано, що за сприяння губернських земств відбулося ширше залучення гончарів до виставкових заходів різного рівня. Це давало можливість майстрам не тільки заявити про себе, а й продати роботи, оскільки досить часто виставки мали ярмарковий характер. Дослідження виставкових каталогів показало, що вони є досить інформативними: організатори вказували асортимент продукції експонентів, ареали її збуту. Після участі у міжнародних виставках в експорті гончарних виробів майстрів Полтавщини були зацікавлені у Франції та Великій Британії.

Систематизація інформації про шляхи наповнення музейних колекцій керамікою дозволила зробити висновок, що їх формування також було окремою формою заохочення гончарів Лівобережної України. З'ясовано, що на досліджуваній території гончарні вироби купували безпосередньо у виробників для формування етнографічних збірок Полтавського природничо-історичного, Харківського художньо-промислового, Київського сільськогосподарського, Чернігівського державного музеїв. З'ясовано, що одна з найбільших колекцій української кераміки знаходиться в Російському етнографічному музеї. Її експонати були переважно придбані в гончарів Лівобережної України на початку XX ст. Колекторами (збирачами музейних колекцій) часто були дослідники, які стали авторами вагомих керамологічних розвідок (Іван Зарецький, Євгенія Спаська, Федір Вовк). Зафіксовано інформацію, що до музейних колекцій потрапляли приватні збірки кераміки, які формували, купуючи вироби в авторів. Такою була, наприклад, колекція Василя Кричевського, яку він заповідав Харківському мистецькому музеєві, і яку знищили більшовики під час наступу на Київ. Доведено, що формування музейних керамологічних колекцій шляхом закупівлі виробів у гончарів

матеріально підтримувало майстрів і заохочувало їх до професійної діяльності.

У роботі *вперше* було комплексно досліджено збут глиняних виробів гончарями Лівобережної України у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: охарактеризовано роздрібний і оптовий способи збуту, з'ясовано роль органів державної влади і місцевого самоврядування в організації продажу кустарної кераміки. На основі опублікованих джерел вдалося відтворити стан розробки теми в історіографії.

Практичне значення результатів дисертації полягає у тому, що окремі її положення і висновки суттєво розширюють знання з історії традиційних ремесел, занять і торгівлі українського народу. Фактичний матеріал може бути використаний під час розробки лекційних курсів і досліджень з керамології, етнології, культурної антропології, соціальної й економічної історії, а також під час створення узагальнюючих робіт з історії України.

Ключові слова: збут, глиняний посуд, Лівобережна Україна, гончарство, гончар, роздрібний спосіб збуту, обмін, оптовий спосіб збуту, посередник, лихвар, ареал збуту, кредитування, кустарний склад, етнографічна виставка, керамологічна колекція.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Гавриш Л. О. Способи збуту гончарних виробів майстрами м. Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії наприкінці XIX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. № 34. С. 50-53.
2. Гавриш Л. О. Південний регіон збуту глиняних виробів опішненських гончарів. *Народознавчі зошити*. 2012. № 3. С. 530-533.
3. Гавриш Л. О. До питання історіографії збуту гончарних виробів у Чернігівській губернії (за публікаціями другої половини XIX століття). *Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 7). К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. Вип. 20 (23). С. 31-36.
4. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів гончарів Харківської губернії в другій половині XIX ст. (способи й форми продажу, ціни, ареали поширення). *Народознавчі зошити*. 2015. № 4 (124). С. 883-889.
5. Гавриш Л. О. Роль органів влади в налагодженні збуту глиняних виробів кустарів у другій половині XIX – на початку XX століття (на прикладі Полтавського губернського земства). *Народознавчі зошити*. 2016. № 6 (132). С. 1398-1403.
6. Гавриш Л. О. Особливості збуту полив'яного посуду (кінець XIX – початок XX століття). *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. Вип. 12. С. 258-260.
7. Гавриш Л. О. Участь скупників у збуті глиняних виробів гончарів Лівобережної України в кінці XIX – початку XX століття. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка /*

[редактори-упорядники М. Пантук, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 64. Т. 1. С. 31-36.

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-1-4>

8. Гавриш Л. О. Обмін як форма збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2023. Вип. 71. С. 58-62.

DOI: <https://doi.org/10.177211/2518-1270.2023.71.08>

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

в зарубіжних наукових фахових виданнях:

9. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України у публікаціях другої половини XIX – початку XX століття. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. 2023. Svazek 9. Vydani 4. S. 5-12.

DOI: <https://doi.org/10.46340/ephd.2023.9.4.1>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Гавриш Л. О. До питання про південний регіон збуту глиняних виробів опішнянських гончарів: перевезення посуду чумаками в Ростов-на-Дону. *Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Науковий збірник. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці надання Свято-Успенському монастиреві статусу Лаври (2004), 170-річчю відновлення Святогірського Успенського монастиря (1844), 80-річчю створення краєзнавчого музею М.В. Сібільовим у Святогірську. 25–26 вересня 2014 року, м. Святогірськ, Донецька обл. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», Ваш імідж, 2014. С. 95-97.*

11. Гавриш Л. О. Ареали збуту глиняних виробів гончарів Слобідської України впродовж другої половини XIX століття при різних способах і

формах продажу. *П'яті Зарембівські читання: матеріали П'ятих Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції»*, присвячених 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька (м. Київ, 15 квітня 2015 року). К.: Центр Пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. С. 134-141.

12. Гавриш Л. О. До питання про атрибутування музейних експонатів. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матер. 11-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (4–6 черв. 2015 р., м. Київ) / відп. ред. Л. О. Гриффен; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Нац. істор.-архіт. муз. «Київська фортеця»; Ас-ція праців. музеїв тех. профілю; Акад. інж. наук України; Держполітех. муз. НТУУ «КПІ». К., 2015. С. 41-44.*

13. Гавриш Л. О. Виставкова діяльність як один із факторів сприяння налагодженню збуту кустарних глиняних виробів в кінці ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі Полтавського губернського земства). *Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 14–15 жовтня 2016 року)*. К.: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. С. 5-8.

14. Гавриш Л. О. Склад кустарних виробів Полтавського губернського земства у вирішенні проблеми збуту кустарної кераміки на початку ХХ століття. *Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, Україна, 9–10 грудня 2016 року)*. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2016. С. 5-9.

15. Гавриш Л. О. Заходи Полтавського губернського земства з організації збуту кустарної кераміки. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип. 1-3. С. 286-292.

16. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів українських гончарів кінця ХІХ – початку ХХ століття через призму сучасних професій торговельної

сфери. *XI Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»*. 26–27 жовтня 2017 р. Дніпро: тези доповідей. К., 2017. С. 74-76.

17. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів у художній літературі та фольклорі (замітки екскурсовода). *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матер. 13-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Конотоп, 24–26 трав. 2018 р.)* / відп. ред. Л. О. Гріффен; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Відділ культури і туризму Конотоп. міськ. ради Сумськ. обл., Ас-ція працівників музеїв технік. профілю, Акад. інженер. наук України, Держ. політех. музей при Нац. техн. ун-ті України «Київ. політех. ін.-т ім. І. Сікорського». К., 2018. С. 25-28.

18. Гавриш Л.О. Гончарний вектор діяльності Київського кустарного товариства (до питання збуту глиняних виробів українських майстрів на початку ХХ століття). *Народна творчість українців у просторі та часі: наук. зб. / упоряд. А. Силюк; наук. ред. В. Зубович; упр-ня культури, з питань релігії та національностей Волин. ОДА; Волин. краєзн. Музей; Обл. наук.-метод. центр культури; Вол. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України*. Луцьк, 2018. С. 114-118.

19. Гавриш Л. О. Збут гончарної продукції майстрів Полтавської губернії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: до історіографії питання. *Сьомі Зарембівські читання: матеріали Сьомих Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції»*, м. Київ, 17 квітня 2019 р. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. С. 191-197.

20. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів через призму сучасних професій (керамологічно-літературний аспект). *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2017: Естетика буття. Діалоги епох і культур / за редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2019. Кн. ХІІ. Т. 2. С. 299-304.

21. Гавриш Л. О. Глина й вироби з неї в українських фразеологізмах. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2018:*

Український керамолінгвістичний простір / за редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2019. Кн. XIII. Т. 2. С. 156-160.

22. Гавриш Л. О. Історіографічний огляд літератури другої половини XIX – початку XX століття про збут глиняних виробів у Полтавській губернії. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олеся Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 172-178.*

23. Гавриш Л. О. До питання історіографії збуту глиняного посуду гончарів Харківської губернії (кінець XIX століття). *Тези доповідей до XXV Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання» / ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини». Харків: Друкарня Мадрид, 2021. С. 53-56.*

24. Гавриш Л. О. Роль Полтавського губернського земства в налагодженні збуту глиняних виробів кустарів (кінець XIX – початок XX століття). *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2016: Персоналії українського гончарства / за редакцією професора Олеся Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2021. Кн. XI. Т. 1. С. 352-359.*

25. Гавриш Л. О. Кредитування гончарів лихварями та скупниками в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матеріали 17-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції. К.: Державний політехнічний музей імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2023. С. 42-44.*

26. Гавриш Л. О. «Горно» як метрологічна одиниця при оптовому продажу глиняного посуду в Полтавській губернії (друга половина XIX – початок XX століття). *Бережанська гімназія: сторінки історії: матеріали XI наукової конференції. м. Бережани, 21 вересня 2023 р. / упор. Наталія Бойко; Бережанський краєзнавчий музей. Бережани, 2023. С. 57-59.*

27. Гавриш Л. О. Роль виставок в налагодженні збуту гончарних виробів (на прикладі харківської Всеросійської сільськогосподарської виставки 1887 р.). *Матеріали 41-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодення (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 18-20.

**Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації:**

28. Гавриш Л. О. Як чумаки в Ростов горшки возили... *Чумацький шлях*. 2011. № 2. С. 17-18.

29. Гавриш Л. О. Збут пузирівського посуду як цікаве явище в українському гончарстві. *Берегиня*. 2011. № 3. С. 27-32.

30. Гавриш Л. О. Дитяча глиняна іграшка на Національних «КерамПІКах»: століття змінюються – проблеми залишаються. *Третя Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (1 липня – 30 жовтня 2011): альбом-каталог / автор-упорядник Олесь Пошивайло; куратор Виставки-конкурсу й пошукач інформаційних матеріалів Світлана Конюшенко*. Опішне: Українське Народознавство, 2012. С. 107-117.

ABSTRACT

Havrysh, L. O. Sale of Clay Products of Potters of the Left-Bank Ukraine (the 19th – Early 20th century). – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine – Scientific and Research Institute of Ceramology of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, 2025.

The dissertation deals with a comprehensive study of the sale of clay products by potters of the Left-Bank Ukraine in the late 19th – the early 20th century, researching the methods and forms of selling pottery products, clarifying the role of state institutions and local self-government bodies in organizing the sale of earthenware.

The sale of earthenware was part of a complex system of socio-economic relations and was carried out mainly through established, traditional forms of sale, formed by centuries of ethno-cultural history. Preserved in modern fairs as a bright theatrical action with a certain symbolic meaning, it is interesting to scientists not only from an economic point of view, but also as a phenomenon of household culture that is interconnected with other aspects of life, reflects the relationships of people in society and the norms of their behavior, traditional for this society. In view of this, a comprehensive study of the sale of clay products appears to be an extremely urgent ethnographic task.

The sale of clay products by the potters of Left-Bank Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries has received a certain amount of attention from researchers since the 1860s. Intelligence publications devoted to certain aspects of the researched issue were published. However, in the presence of a significant number of works devoted to the pottery of the Left-Bank Ukraine, the issue of a comprehensive study of the sale of clay products of potters in the delineated territory in late 19th – at the early 20th century did not become the subject of a separate scientific study.

The research is based on the use of archival sources, reports, reviews, etc., which were prepared by various state institutions, commissions, committees and bodies of local self-government. Materials from contemporary periodicals were used. The dissertation used memoir, journalistic, popular science and fiction literature as a source that complements the historical and ethnographic background of the researched issue.

Both general scientific methods of cognition (systemic analysis and synthesis, descriptive and retrospective methods) and special historical ones (problematic-chronological, historical-genetic, historical-comparative, statistical, economic analysis, structural-system, source criticism, periodization, descriptive-narrative methods) were used to solve the tasks. The set of methods used made it possible to reproduce an objective picture of the sale of clay products by potters of the Left-Bank Ukraine in the late 19th – the early 20th century.

The sale of products was an important link in the artisanal production process. The methods and forms of selling pottery products are investigated in the dissertation. It was established that separate metrological and terminological systems for distinguishing dishes by size were formed in pottery centers for most dishware forms. These names were used in wholesale and retail sales. Retail sales traditionally took place with the participation of the potter or members of his family. Products were sold less often at home, more often – at fairs and bazaars. It turned out that the craftsmen, as a rule, traveled no further than 100 versts from home. It was established that the arrangement of the vehicle and the placement of earthenware before transportation required the fulfillment of certain conditions. The process of selling pottery products at fairs and bazaars was examined and it was found that this aspect is widely covered in fiction, which made it possible to significantly expand its ethnographic analysis. In addition to selling for cash, sellers used cashless in-kind exchange when selling pottery. The systematization of information made it possible to find out that watered and terracotta dishes had different conditions of exchange; they resorted more often to exchange after the

harvest and in lean years; exchange equivalence depended on the harvest and type of grain; exchange was more often used by potters with little land.

Retail sale of clay products was carried out individually, in contrast to wholesale. Special units of measurement for the wholesale sale of earthenware are considered. It was found out that quantitatively, the «hundred with arrangement», «round hundred», «mountain» were not constant even within the boundaries of one cell, the filling of the sales unit with different-sized dishes also varied. It was established that middlemen (buyers, pot carriers, chumaks) bought dishes wholesale from potters. They, in turn, resold the products at retail and wholesale, exchanged. It was found out that the middlemen transported the purchased goods to greater distances, which increased the sales areas for pottery centers, which was a positive aspect of their activity. At the same time, the analysis of economic indicators made it possible to conclude that the intermediaries minimized the profitability of the pottery industry for producers. As a result, potters, in the absence or insufficiency of working capital, had to resort to the services of creditors. It was found out that money was usually borrowed from moneylenders and moneylenders. It was investigated that there was a significant difference between them: moneylenders lent at interest, and buyers did this at the expense of pottery products at a much lower price.

Clarifying the issue of areas of sale of clay products made it possible to draw conclusions that in the studied territory ceramics were sold most often at home, within the boundaries of their district and governorate, in neighboring districts and governorates (no further than 100 versts from the place of manufacture). Intermediaries delivered to much greater distances, most often to the Ekaterinoslav region, the Kherson region, the Crimea.

State authorities and local self-government bodies did not immediately realize the importance of studying and establishing the organization of sales of pottery products with the aim of general improvement of handicrafts. It was observed that the first decisions and tasks related to the study of sales at the state level appeared at the late 19th century. The systematization of the processed

information made it possible to conclude that the councils, in particular the Poltava governorate one, achieved the greatest results in promoting the organization of sales of artisanal pottery products.

One of the important areas of activity of the provincial governorate councils in the matter of supporting the pottery industry was the establishment of a credit system for small producers. The urgency of solving this issue was also explained by the strengthening of the negative influence of moneylenders on the development of pottery craft. It was found out that the aid was planned to be provided through the district credit unions, from the state bank through the mediation of the governorate council. In particular, it was planned to provide loans to pay for the transportation of products to the point of sale. It was established that the condition under which the loan was granted was a signed promissory note or the presence of mortgaged immovable property (or a guarantor with such property). The sums were usually small, which again forced the potters, due to insufficient funds, to turn to the services of moneylenders. The analysis of the materials made it possible to conclude that the fairly formalized procedure for issuing a loan did not contribute to the growth of the credit system's popularity among borrowers. It has been investigated that the historical events of the early 20th century stood in the way of the formation of the lending system for craftsmen of the Left-Bank Ukraine.

It was found that the effective direction of councils' work in organizing the sale of pottery products was the creation of artisan warehouses. The analysis of the processed materials made it possible to conclude that the work of the Artisan Warehouse of the Poltava Governorate Council was indicative in this matter. In order to satisfy the tastes of discerning buyers, decorated, mostly painted products were sold. This condition effectively deprived the support of most potters who made traditional terracotta ware. The same craftsmen who were sensitive to the market conditions and were regular customers of the handicraft warehouse received high profits; they had also the opportunity to participate in exhibitions of various levels. It has been established that in order to popularize its activities, the

Artisan Warehouse was active in publishing: it published product catalogues and albums with samples of the best products, including pottery. It was found that Artisan Warehouse actively advertised its activities and the range of offered goods in the columns of periodicals of that time. It has been established that despite certain negative points in the work of the Artisan Warehouse, on the whole it contributed to the establishment of sales of pottery by masters of the Poltava Governorate.

The role of exhibition activity as a form of promotion of pottery products by masters of the Left-Bank Ukraine in the late 19th and early 20th centuries is analyzed. It was found that with the assistance of the governorate councils, there was a wider involvement of potters in exhibition events of various levels. This made it possible for masters not only to declare themselves, but also to sell their works, since quite often the exhibitions had a fair character. Some attention was paid to the study of the exhibition catalogs, which are quite informative: the organizers indicated the assortment of the exhibitors' products and their sales areas. It was established that after participating in international exhibitions far abroad, the potters of Poltava region were interested in the sale of pottery in France and Great Britain.

The systematization of information about the ways of filling museum collections with ceramics made it possible to conclude that their formation was also a separate form of encouragement for the potters of the Left-Bank Ukraine. It was found out that in the studied territory, pottery products were bought directly from manufacturers for the formation of ethnographic collections of the Poltava Natural-Historical, Kharkiv Art-Industrial, Kyiv Agricultural, and Chernihiv State Museums. It was found that one of the largest collections of Ukrainian ceramics is located in the Russian Ethnographic Museum. Her exhibits were mainly purchased from potters of the Left-Bank Ukraine at the early 20th century. Collectors were often researchers who left significant ceramic discoveries behind (Ivan Zaretsky, Yevgeniya Spaska, Fedir Vovk). Information has been traced that private collections of ceramics, formed by purchasing products from the authors, entered

the museum collections. Such was, for example, the collection of Vasyl Krychevsky, which he bequeathed to the Kharkiv Art Museum, and which was destroyed by the Bolsheviks during the offensive on Kyiv. It has been proven that the formation of museum ceramic collections by purchasing products from potters materially supported masters and encouraged them to professional activity.

In the work, for the first time, the sale of clay products by potters of the Left-Bank Ukraine in the late 19th and the early 20th centuries was comprehensively investigated: the retail and wholesale sales methods were characterized; the role of state authorities and local governments in the organization of the sale of artisanal ceramics was clarified. On the basis of published sources, it was possible to reproduce the state of development of the topic in historiography.

The practical significance of the results of the dissertation lies in the introduction of a significant volume of previously unknown and unsystematized facts into scientific circulation and the reproduction of an important page of traditional Ukrainian life. Its results complement the knowledge of the history of traditional crafts, occupations and trade of the Ukrainian people. The factual material and theoretical propositions contained in the dissertation can be used during the development of lecture courses and research in ceramology, ethnology, cultural anthropology, social and economic history, as well as during the creation of general works on the history of Ukraine.

***Keywords:** sale, earthenware, Left-Bank Ukraine, pottery, potter, retail method, exchange, wholesale method, middleman, moneylender, sales area, lending, artisan warehouse, ethnographic exhibition, ceramic collection.*

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	21
Вступ.....	22
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологічні засади дослідження.....	29
1.1 Історіографія проблеми.....	29
1.2 Джерельна база.....	50
1.3 Методологія дослідження.....	55
Розділ 2. Способи й форми, ареали збуту гончарної продукції.....	60
2.1 Метролого-термінологічна система розрізнення посуду за величиною.....	60
2.2 Роздрібний продаж.....	70
2.3 Оптовий збут посуду.....	90
2.4 Ареали збуту глиняних виробів.....	124
Розділ 3. Роль державних установ та органів місцевого самоврядування в організації збуту гончарних виробів.....	142
3.1 Державна політика в справі організації збуту гончарних виробів.....	142
3.2 Заходи земських органів місцевого самоврядування в організації збуту гончарних виробів.....	149
3.3 Виставки як форма сприяння збуту гончарних виробів.....	162
3.4 Формування музейних колекцій як форма заохочення гончарів.....	178
Висновки.....	191
Список використаних джерел і літератури.....	195
Додатки.....	224

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКІН НАН – України Відділення керамології Інституту народознавства
НАН України

ДАВО – Державний архів Вінницької області

ДАПО – Державний архів Полтавської області

ДАСО – Державний архів Сумської області

НАУГ НМЗУГ – Національний архів українського гончарства Національного
музею-заповідника українського гончарства

ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і
мистецтва України

ЦДІА України у м. Київ – Центральний державний історичний архів України
у м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми. Гончарство як явище етнічної культури вивчається з мистецтвознавчого, етнографічного, фольклористичного погляду, але поза увагою науковців залишається вивчення ремесла у рамках економічної історії, у тому числі й збут гончарних виробів, що становив кінцеву мету діяльності ремісників і слугував основою їхнього родинного добробуту.

Глиняні вироби були невід'ємною частиною традиційного побуту українського народу. Вони були частиною повсякденної життєдіяльності людини та детермінувалися нею. Їхню форму, місткість і призначення визначала модель харчування, тісно пов'язана з панівним господарсько-культурним типом. Гончарі забезпечували потребу населення в ужитковому посуді, а споживацький попит визначав асортимент глиняних виробів та їхнє оздоблення, спонукаючи гончарне ремесло до розвитку. Нині ці утилітарні предмети побуту збереглися в традиційній культурі українського народу й засвідчують її самобутність. Вони є виявами етнічної й локальної ідентичності. На збережені гончарні осередки нині покладається функція забезпечення цілісності, спадкоємності національної культури.

Збут гончарних виробів був складовою частиною системи суспільно-економічних відносин і здійснювався переважно через традиційні способи (оптовий і роздрібний) й форми (оптовий продаж гончарем чи посередником, роздрібний продаж гончарем чи посередником, безготівковий натуральний обмін гончарем чи посередником). Він викликає зацікавлення дослідників не лише як явище побутової культури, а й як важлива складова гончарного промислу українців, їх підприємництва. З огляду на це, комплексне дослідження збуту глиняних виробів постає актуальним завданням для історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідних тем «Історія української культурної керамології кінця XVIII – початку XXI

століття: етапи, особливості розвитку, здобутки» (№ 0113U001053, Відділення керамології Інституту народознавства НАН України), «Персоналії українського гончарства як чинник збереження й розвитку етнокультури України кінця ХІХ – початку ХХІ століття (біографії, образний світ, художня стилістика, творча спадщина)» (№ 0118U003875, Науково-дослідний Інститут керамології Національного музею-заповідника українського гончарства).

Мета дослідження полягає в комплексному розкритті традиційних форм та способів збуту готової продукції гончарями Лівобережної України в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

Для реалізації цієї мети поставлено такі **завдання**:

- здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми дослідження;
- систематизувати й охарактеризувати його джерельну базу й методологію;
- узагальнити інформацію про народну метрологічну систему в гончарному промислі;
- описати традиційні форми роздрібного продажу готової гончарної продукції;
- дослідити особливості організації оптового збуту гончарних виробів;
- визначити основні шляхи й напрями збуту гончарної продукції на досліджуваній території;
- охарактеризувати державну політику в справі організації збуту гончарної продукції;
- висвітлити заходи органів місцевого самоврядування щодо налагодження продажу виробів гончарів;
- прослідкувати значення виставок у розповсюдженні гончарних виробів на ринку;
- висвітлити формування музейних колекцій як засобу заохочення гончарів.

Об'єкт дослідження – гончарство в системі торговельно-економічних зв'язків Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Предмет дослідження – способи й форми збуту виробів гончарів Лівобережної України (на прикладі Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній) в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Методологія дослідження зумовлена його предметом і завданнями. Використаний комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів дозволив розглянути збут глиняних виробів в контексті соціально-економічного розвитку Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Для виконання поставлених завдань було використано такі методи історичного дослідження як проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, критичного аналізу джерел. Поєднання цих наукових методів дало можливість усебічно й комплексно вивчити досліджуване питання; забезпечило аналітичний характер дисертаційної роботи, визначило її структуру і логічне викладення її результатів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX ст. – початок XX ст. Нижня межа обумовлена початком обстеження українських ярмарків у 1850-х рр. та появою перших згадок про традиційні форми й способи збуту готової гончарної продукції. Верхня – 1918 р., коли земські органи місцевого самоврядування було скасовано. У деяких випадках дисертантка виходить за верхню хронологічну межу, щоб продемонструвати зміни в організації збуту глиняних виробів, спричинені подіями кінця 1920-х рр., коли розвиток ринкових відносин було остаточно перервано.

Територіальні межі дослідження – Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії Лівобережної України в другій половині XIX ст. – початку XX ст.

На цих територіях існували кілька самобутніх історико-культурних гончарних регіонів, для яких були характерними спільність закономірностей розвитку, сталість економічних зв'язків, близькість народних традицій і

побуту. Натомість Катеринославська, Таврійська і прилеглі до них південні губернії, де гончарство не набуло значного поширення, були ареалами збуту для виробів майстрів із досліджуваної території.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка не була предметом спеціального вивчення.

Вперше:

- комплексно досліджено збут глиняних виробів гончарями Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.;
- з'ясовано стан наукової розробки теми збуту гончарних виробів;
- до наукового обігу введено нові історичні джерела;
- систематизовано факти, пов'язані зі збутом гончарної продукції в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях;
- узагальнено інформацію про метролого-термінологічні системи розрізнення посуду за величиною та регіональні особливості систем лічби посуду під час оптового продажу;

удосконалено:

- висновки про особливості роздрібного продажу глиняного посуду, роль посередників (скупників, горшковозів, чумаків) в оптовому збуті кераміки, ареали збуту виробів гончарів досліджуваної території;

отримали подальший розвиток вивчення:

- державної політики в організації збуту гончарних виробів;
- заходів органів місцевого самоврядування в організації збуту гончарних виробів;
- виставкової діяльності в сприянні збуту гончарних виробів;
- формування музейного колекційного фонду як засобу заохочення гончарів.

Практичне значення отриманих у дисертації результатів визначається можливістю їх використання у подальшому науковому вивченні питання збуту глиняних виробів гончарів на інших територіях України в другій половині XIX ст. – початку XX ст. Вони доповнюють знання з історії

традиційних ремесел, торговельно-економічної діяльності на етнічних українських землях Російської імперії. Фактичний матеріал і теоретичні положення, які містяться в дисертації, можуть бути використані під час розробки лекційних курсів із соціальної й економічної історії, керамології, етнології, культурної антропології, а також під час створення узагальнюючих робіт з історії України.

Особистий внесок здобувачки. Усі наукові положення і результати, викладені в дисертації, отримані авторкою самостійно. Усі публікації за темою дисертаційного дослідження виконані одноосібно.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення роботи були представлені на 29 наукових конференціях, симпозіумах, семінарах, конгресах наукових читаннях: Всеукраїнському керамологічному семінарі «Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи» (Опішня, 2009); I Спаських міжнародних наукових читаннях (Ніжин, 2010); Четвертій міжнародній науково-практичній конференції «Музей. Історія. Одеса» (Одеса, 2011); Десятій науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2011); Міжнародному науковому симпозіумі «Реалії народного мистецтва: персональний і трансперсональний діалог» (Опішня, 2011); Міжнародному керамологічному симпозіумі «Декор глиняних виробів: історія, технологія, функції» (Опішня, 2012); II Міжнародних Спаських наукових читаннях (Ніжин, 2014); I Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні» (Святогірськ, 2014); XI Всеукраїнській конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Київ, 2015); V Зарембівських всеукраїнських наукових читаннях «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 2015); Національному науковому симпозіумі «Персоналії українського гончарства як маркери національної ідентичності в координатах суспільних ідеологем» (Опішня, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія,

історія» (Київ, 2016); III Карнабідівських читаннях «Історико-культурна спадщина Чернігово-Сіверського краю» (Чернігів, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Дніпро, 2016); XIV науковій конференції «Острозькі краєзнавчі читання» (Острог, 2017); Національному науковому реставраційно-керамологічному симпозиумі «Актуальні проблеми збереження гончарної спадщини України (консервація, реставрація, експонування)» (Опішня, 2017); Національному науковому філософсько-керамологічному симпозиумі «Естетика буття. Діалоги епох і культур» до 90-річчя від дня народження філософа й керамолога, доктора філософських наук, професора Леоніда Смержа (Опішня, 2017); XI Міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпро, 2017); XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Конотоп, 2018); Міжнародній науковій конференції «Народна творчість українців у просторі та часі» (Луцьк, 2018); VII Всеукраїнських наукових Зарембівських читаннях «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 2019); Вісімнадцятій науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2019); II Національному конгресі українських керамологів «Постмодерна українська керамологія: трансдисциплінарний і транскультурний діалог» (Опішня, 2019); XXV Міжнародній науковій конференції «Слобожанські читання» (Харків, 2021); Міжнародному науковому керамологічному симпозиумі «Горно в гончарній культурі народів світу» (Опішня, 2021); 41-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодення (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)» (Харків, 2023); XI науковій конференції «Бережанська гімназія: сторінки історії» (Бережани, 2023); 17-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Київ, 2023); Науковій конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченій 170-річчю від дня народження М. Ф. Сумцова (Харків, 2024).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 30 авторських публікаціях: 8 оприлюднено в наукових фахових виданнях, що входять до переліку МОН; 1 – у зарубіжному науковому фаховому виданні; 18 – в опублікованих матеріалах наукових конференцій та інших форумів; 3 – додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дисертації. Робота складається зі вступу, основної частини (трьох розділів з 11 підрозділами), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 265 сторінок машинописного тексту, із них основний текст – 194 сторінки, загальний перелік використаних джерел та літератури – 247 позицій. Дисертація містить два додатки на 41 сторінці.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Гончарство здавна перебувало в полі зору науковців, але збут глиняних виробів майстрами Лівобережної України до сьогодні не був об'єктом комплексного наукового дослідження як важливої складової традиційного гончарного виробництва. Зокрема, маловивченою ділянкою наукових студій були способи й форми збуту гончарної продукції, не з'ясованою залишалася роль державних установ та органів місцевого самоврядування в організації продажу гончарних виробів. Лише в окремих студіях було розглянуто деякі аспекти досліджуваного питання.

Вивчення літератури з питання збуту глиняних виробів майстрів Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. дозволило виділити в історіографії досліджуваної теми такі періоди: 1858 р. – початок XX ст., 1920-ті – 1930-ті рр., 1950-ті – 1987 р., кінець 1980-х рр. до середини 2020-х рр.

Перша праця, яка містить інформацію з досліджуваного питання, «Дослідження про торгівлю на українських ярмарках» була опублікована в 1858 р. Її автор – письменник Іван Аксаков – у 1853–54 рр. за дорученням Російського географічного товариства збирав дані про торгівлю на ярмарках в Україні, спілкуючись з купецтвом та вивчаючи народне життя. І. Аксаков у дослідженні ретельно описав усі галузі торгівлі, торгові шляхи, номенклатуру товарів та сировини, вироблених місцевою промисловістю та

сільським господарством, особливості місцевої торгівлі, в тому числі продаж глиняних виробів¹.

Першим відомим дослідженням окремого гончарного осередку не тільки на Чернігівщині, а й на Лівобережжі загалом, стала стаття Павла Маєвського «Горщечний промисел в с. Шатрищах» (1862), що була вміщена в «Пам'ятній книжці Чернігівської губернії»². Автор дав стислу характеристику «горщечного промислу» с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. В контексті дисертаційного дослідження важливими є матеріали про збут гончарних виробів: ціни на горщики, регіони продажу, обмін посуду на «хліб». Зазначено також, яким чином гончарі транспортували вироби. Автор подав також типовий склад окремої рахункової одиниці при продажу – «горщечної сотні»³. Стаття П. Маєвського «Горщечний промисел в с. Шатрищах» має велике значення для вивчення гончарства Чернігівщини в досліджуваній період. Вона містить досить повну інформацію про збут гончарних виробів у окремому осередку Чернігівської губернії початку 1860-х рр. Окрім того, публікація стала джерелом інформації для багатьох дослідників та земських спеціалістів, які згодом вивчали кустарний промисел досліджуваної території.

У 1877 р. при Харківському губернському статистичному комітеті було засновано Комісію з дослідження кустарної промисловості в губернії. 1882 року вона, за підтримки губернського земства, почала видання своїх праць. Другий том «Праць комісії з дослідження кустарних промислів Харківської губернії» (1883) був присвячений Куп'янському повіту. Автор праці – Лев Соколовський – подав серед іншої інформацію про гончарний промисел слобід Гороховатка й Гаврилівка⁴. Для систематизації матеріалу про гончарство дослідник використав складену у 1880 р. спеціальну програму

---

¹ Аксаков И. Изследование о торговле на украинских ярмарках ... 291 с.

² Маевский П. Горщечный промысел в с. Шатрищах ... С. 87-90.

³ Гавриш Л. До питання історіографії збуту гончарних виробів у Чернігівській губернії (за публікаціями другої половини XIX століття) ... С. 32.

⁴ Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде ... С. 33-57.

групування інформації після обстеження промислу, VII розділ якої було присвячено питанням збуту: визначення способів і форм та ареалів продажу. Якщо порівняти матеріал, викладений Л. Соколовським у дослідженні, із питаннями вищезгаданої програми, то слід зазначити, що всі пункти мають стисле інформативне наповнення, даючи лише загальну характеристику збуту глиняних виробів на досліджуваній території.

У 1877 р. побачило світ дослідження етнографа, земського статистика Олександра Русова «Опис Довжицького повіту Чернігівської губернії: Топографія, територіальна і аграрна статистика. Землеробство. Жіночі роботи. Місцеві і відхожі промисли. Ремесла. Дрібні промислові заклади»⁵. Ця праця залишається нині чи не єдиним джерелом інформації про чумаків, які займалися перевезенням глиняного посуду на Чернігівщині. Завдяки праці О. Русова, на чумакування з гончарними виробами увагу звернув економіст і соціолог Сергій Подолинський у праці «Ремесла і хвабрики на Україні» (1880)⁶.

Першим дослідником гончарного промислу Полтавщини став викладач Харківського університету Анастасій Зайкевич. За фінансового сприяння Полтавського губерньського земства, він 1879 року обстежив Миргородський, Лохвицький, Зіньківський і Полтавський повіти. Як результат експедицій мав вийти звіт «Про гончарне виробництво», який А. Зайкевич так і не підготував⁷.

У 1885 р. вийшов друком третій том «Праць комісії з дослідження кустарних промислів Харківської губернії». Матеріали, підготовлені етнографом, краєзнавцем, письменником і викладачем Олександром Твердохлібом (Твердохлібовим), були присвячені кустарним промислам Охтирського повіту⁸. Разом з історичними, технологічними, статистичними

---

⁵ Русов А. А. Описание Довжицкой волости Черниговского уезда ... С. 149-285.

⁶ Подолинський С. Ремесла і хвабрики на Україні ... С. 21.

⁷ Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства ... С. 104-105.

⁸ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 1-52.

даними про гончарний промисел у місті Охтирка та селах Боромля, Котельва, Куземин, Богодухів автором подано інформацію і про продаж глиняних виробів у осередках. Про збут посуду охтирських гончарів О. Твердохліб з'ясував таке: склад сотні простого посуду із зазначенням роздрібних цін на вироби та її оптової вартості, асортимент, кількість і ціни полив'яних виробів у великому горні і його оптову вартість. Автор зазначив, що для осередків Охтирського повіту є кілька характерних способів збуту гончарних виробів: роздрібний продаж і обмін самими виробниками, оптовий збут за участі скупників (зокрема, чумаків). За твердженням дослідника, продаж за участі чумаків займає особливе місце в системі збуту котелевського посуду. О. Твердохліб зафіксував імена посередників, подав економічні показники, що доводять вигідність заняття перевізницьким промислом. У праці є інформація про оптовий перепродаж глиняних виробів, привезених з інших осередків, у населених пунктах, де гончарство не набуло значного поширення. Оскільки в такому випадку, за свідченням автора, переважає оптовий продаж, то подано інформацію про ціну й склад валківської простої сотні, опішнянських кругової й рядової сотень і вартість полив'яної й простої сотень охтирського й котелевського посуду та простої сотні глиняного посуду зі Станичного. Зафіксовано імена осіб, що постійно займалися перепродажем вищезазначеного товару. Праця О. Твердохліба була найбільш інформативно наповненою з досліджуваного питання по окремому гончарному району кінця XIX ст.

1887 року Харківський губернський статистичний комітет провів обстеження кустарних промислів губернії. Узагальнений матеріал висвітлено в статті Ніла Савицького «Кустарні промисли в Харківській губернії», уміщеній у II випуску «Харківського збірника» літературно-наукового додатку до «Харківського календаря» (1888)⁹. Окрім інформації про кількість гончарів по осередках, вона містить матеріали й про ареали збуту їхньої

---

⁹ Савицкий Н. Кустарные промыслы в Харьковской губернии ... С. 249-266.

продукції (у розповсюджених по волосних правліннях анкетних бланках була спеціальна графа «Головні місця збуту»)¹⁰.

Наприкінці 1880-х рр., з метою вивчення економічного розвитку краю, Полтавський статистичний комітет поставив перед етнографом, статистиком Віктором Василенком завдання: зібрати статистичну й економічну інформацію про містечко Опішню. Роботу було виконано, й узагальнений звіт «Містечко Опішня Зіньківського повіту Полтавської губернії: Статистико-економічний нарис» було надруковано в Полтаві 1889 року¹¹. Праця В. Василенка стала одним із перших досліджень про особливості збуту готової продукції гончарями найбільшого в губернії гончарного осередку. У ній містяться дані про кількість гончарів, горшковозів, чумаків; склад та вартість таких рахункових одиниць, як «сотня» та «сотня з укладом» для полив'яного й теракотового посуду; про залучення лихварського капіталу у виробництво. Дослідник окреслив ареали збуту для опішнянської кераміки та зазначив, що її не тільки продавали за готівку, а й послуговувалися натуральним обміном¹².

1893 року Полтавське губернське земство доручило краєзнавцю, археологу, члену Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології й етнографії та Московського археологічного товариства, співробітнику Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства Івану Зарецькому здійснити комплексне обстеження гончарного промислу губернії. Роботу дослідник почав з підготовки спеціальної програми вивчення гончарного промислу, яку доповнили члени земської управи. Було обстежено близько 900 дворів у 17 поселеннях (через початок жнив необстеженими залишилися 2 осередки – Хомутець і Попівка Миргородського повіту). Усі статистичні відомості про економіку

---

¹⁰ Савицкий Н. Кустарные промыслы в Харьковской губернии ... С. 249; Гавриш Л. До питання історіографії збуту глиняного посуду гончарів Харківської губернії (кінець ХІХ століття) ... С. 55.

¹¹ Василенко В. И. Местечко Опешня ... 40 с.

¹² Гавриш Л. О. Збут гончарної продукції майстрів Полтавської губернії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: до історіографії питання ... С. 192.

гончарного промислу було зафіксовано на спеціально розроблених статистичним бюро земства «запитальних картках»¹³. Зібраний матеріал став основою унікальної за своїм змістом першої на теренах Російської імперії керамологічної монографії «Гончарний промисел в Полтавській губернії»¹⁴. У ній уперше детально відображено інформацію про збут гончарних виробів окремо взятого регіону. Дослідник порівняв гончарне наповнення горнів та сотень при гуртовому продажу в різних населених пунктах, подав інформацію про кількість гончарів за їх спеціалізацією, з зазначенням об'єму та асортименту їхньої продукції. Уявлення про прибутки й, відповідно, життєвий рівень майстрів дає й перелік витрат на різні складові процесу виготовлення та реалізаційні ціни по кожному виду посуду. Регіонам збуту І. Зарецький присвятив окремий розділ з відповідною назвою. У ньому окреслено ареали продажу для гончарів Зіньківського, Миргородського, Лохвицького та Роменського повітів. У додатках до монографії цю інформацію деталізовано у вигляді таблиці (вказано місце проживання, спеціалізацію та кількість гончарів, що реалізують свою продукцію у конкретному місці)¹⁵.

Наприкінці ХІХ ст. дослідження гончарства Чернігівської губернії відновилися. 1897 року геолог і ґрунтознавець, засновник глинознавства, професор Петро Земятченський опублікував результати обстеження гончарного промислу губернії, яке він здійснив за дорученням Міністерства Землеробства та Державного Майна 1896 року¹⁶. У звіті згадано про кожен гончарний осередок губернії; поряд з детальною інформацією про поклади та технічну характеристику глин, є матеріали, що стосуються досліджуваного питання. Окреслено ареали збуту гончарних виробів майстрів із с. Осьмаки,

---

¹³ Гавриш Л. Збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України у публікаціях другої половини ХІХ – початку ХХ століття ... С. 8.

¹⁴ Зарецький І. А. Гончарний промисел... З нен., II, 126, ХХІІІ, VI, II с.

¹⁵ Гавриш Л. Історіографічний огляд літератури другої половини ХІХ – початку ХХ століття про збут глиняних виробів у Полтавській губернії ... С. 174.

¹⁶ Земятченський П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губ ... С. 216-244.

вказано, що вони при цьому послуговувалися роздрібним продажем та натуральним обміном. Визначено причини, через які гончарі Глухова не змогли забезпечити потребу місцевого населення в посуді, тому його почали завозити із сусідніх осередків і навіть з Києва. Зазначено ареали продажу посуду тулиголовських гончарів. Зібрана П. Земятченським інформація дозволяє зробити висновок, що гончарі с. Шатрище розширили ареали збуту (якщо порівнювати з даними вищезгадуваної статті П. Маєвського). Стислу інформацію про збут виробів гончарями Опішного в Зіньківському повіті Полтавської губернії П. Земятченський подав у своїй монографії «Каолінітові утворення південної Росії: (каолін, фарфорові, фаянсові та інші глини)» (1896)¹⁷.

Дослідження гончарства Чернігівщини продовжилися наступного, 1898 року, коли інженер-технолог Наполеон Пакульський опублікував «Короткі нариси кустарних промислів Чернігівської губернії»¹⁸. Розділ «Обробка мінералів» містить інформацію про гончарство регіону. Разом із детальною характеристикою родовищ глин, економічних показників кустарного промислу подано інформацію про збут глиняних виробів. Н. Пакульський розумів важливість «розумно організованого збуту виробів», який, на його думку, був неможливим без дешевого кредитування кустарів, організації складів гончарних виробів для подальшого їх продажу¹⁹. Дослідник зафіксував інформацію, що на Чернігівщині збутом займалися як самі гончарі, так і перекупники. Зазначено, що посередники частіше послуговувалися натуральним обміном. Дослідник зафіксував ціни на вироби під час роздрібного продажу та назвав місця їхнього збуту. Подаючи інформацію про обмін гончарних виробів на «хліб», автор використав матеріали зі вже згаданої статті П. Маєвського. Показово, що роздрібні ціни

---

¹⁷ Земятченский П. Каолинитовые образования южной России ... 324 с.

¹⁸ Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии ... 119, IV с.

¹⁹ Там само. С. 94.

на глиняний посуд, порівняно з часом написання статті П. Маєвським, а це період у 36 років, зросли в середньому майже вдвічі.

Справу П. Маєвського з вивчення окремих гончарних осередків Чернігівської губернії 1899 року продовжив етнограф Микола Могильченко. Його статтю «Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині» опубліковано в 1-му томі «Материялів до українсько-руської етнольоґії»²⁰. Про збут у ній згадано побіжно: подано пояснення до ілюстрації, де зображено гончаря на ярмарку в Чернігові (вказано на нарощений шалівкою віз із перекладеним соломною посудом, підготовленим для продажу).

За матеріалами, зібраними в Куп'янському повіті Харківської губернії, 1899 року вчителька Варвара Щелоковська на сторінках періодичного видання «Этнографическое обозрение» оприлюднила розвідку «Їжа і питво селян-малоросів з деякими звичаями, повір'ями і прикметами, що їх стосуються»²¹. Дослідниця зазначила кількість глиняного посуду, яка була в користуванні сім'ї середнього достатку; зафіксувала повір'я, пов'язані з купівлею посуду на торгах.

Продовжуючи роботу з дослідження гончарного промислу Полтавщини, розпочату В. Василенком та І. Зарецьким, Сергій Лисенко 1900 року опублікував дослідження «Нариси домашніх промислів і ремесел Полтавської губернії. Випуск 2-й. Роменський повіт»²² та 1904 року обстеження промислів Лохвицького повіту²³. Значну частину оприлюднених матеріалів було присвячено гончарству. Подано інформацію про роль земства в розвитку гончарного промислу; про ярмарки і товари на них, серед яких був гончарний посуд із різних осередків. Зазначено, звідки везли вироби самі гончарі, а звідки – перекупники; склад та різновиди посуду в горнах різної величини, їх ціни під час оптового продажу. Є інформація про

---

²⁰ Могильченко М. Гончарство у с. Олешні ... С. 53-67.

²¹ В. Щ. Пища и питье крестьян-малороссов ... С. 166-322.

²² Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... 540 с.

²³ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... 194 с.

кількість гончарів, що самостійно збували свій товар, та про скупників; ціни на товар під час роздрібною торгівлі та еквіваленти при обміні на хліб. Цінність дослідження, безсумнівно, і в тому, що С. Лисенко не тільки зібрав статистичні та етнографічні дані, а й порівняв їх із матеріалами, поданими свого часу В. Василенком та І. Зарецьким, зробивши висновки про динаміку розвитку гончарного промислу Полтавської губернії.

На початку ХХ ст. до вивчення гончарного промислу Харківщини долучилися етнографи. Зокрема, гончарство деяких осередків потрапило в поле зору Миколи Сумцова. Інформацію з досліджуваного питання знаходимо в «Нарисах народного побуту. (Із етнографічної екскурсії 1901 р. по Охтирському повіту Харківської губернії)» (1902)²⁴ та «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» (1918)²⁵. Із загального масиву інформації можна виокремити матеріали про продаж гончарних виробів. Етнограф описав ярмарковий асортимент котелевських гончарів, саме ярмарковими потребами пояснив наявність оберегового зображення хреста, нанесеного технікою ритування, на глечиках із Межиріччя й Боромлі. З опису товарів, якими торгували на ярмарку в Боромлі, дізнаємося, що глиняні свистуни було привезено із Курщини (с. Кожля Льговського повіту, де мешкали нащадки переселенців із Полтавщини). Ця інформація може бути корисною для музейних працівників і використаною під час атрибуції експонатів. М. Сумцов зафіксував важливі дані про метролого-термінологічне розрізнення глиняного посуду за величиною. У розділі про торгівлю та ярмарки міститься інформація про асортимент гончарних виробів, які можна було побачити на торгах.

1903 року в Санкт-Петербурзі вийшло багатотомне енциклопедичне видання «Росія. Повний географічний опис нашої Вітчизни» за редакцією Веніаміна Семенова. Сьомий том, присвячений географічному, геологічному, історичному та етнографічному опису зокрема й Полтавської, Чернігівської

---

²⁴ Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта ... 57 с.

²⁵ Сумцов М. Ф. Слобожане ... 82 с.

та Харківської губерній, містить інформацію про гончарний промисел²⁶. Щодо збуту глиняних виробів, Віталій Морачевський, який підготував розділ про промисли населення України, місцями продажу називав ярмарки, базари. Реалізовували товар самі гончарі та скупники, які часто були кредиторами тих же гончарів; вироби продавали горнами, сотнями або поштучно. Дослідник пояснив термін «гончарська сотня», яким користувалися під час продажу, а також надав інформацію про розміри заробітків гончарів Полтавської губернії (слід зауважити, що ці дані було взято із земських звітів за 1898 рік). Серед шляхів покращення розвитку гончарного промислу було, зокрема, зазначено здешевлення кредитів.

1905 року в часописі Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові «Материяли до українсько-руської етнольоґії» було вміщено статтю етнографа Михайла Русова «Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині»²⁷. Ця робота стала результатом вивчення етнографічних особливостей населення Полтавської губернії за дорученням комісії з підготовки до XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902) при Полтавському статистичному комітеті, членом якої він був. У роботі описано весь технологічний процес виготовлення глиняних виробів. З погляду досліджуваного питання, інформативними є дані про ареали збуту виробів опішнянських гончарів, вкладання й перевезення товару до місця продажу, особливості облаштування місця в гончарному ряду на ярмарку в Полтаві, розповсюдження скупництва, обмін посуду на борошно. Ця стаття завершила період земських досліджень гончарного промислу Опішного, що базувалися на матеріалах польових обстежень.

1910 року збором статистичної інформації про професійну зайнятість населення Полтавської губернії (у рамках перепису) займався Микола Ааронський. Він не тільки подав кількісну інформацію, а й зазначив місця та способи збуту гончарного посуду опішнянських майстрів, гончарів

---

²⁶ Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения ... С. 127-218.

²⁷ Русов М. Гончарство у селі Опошні ... С. 41-59.

Миргородського та Лохвицького повітів²⁸. Свого часу подібні відомості зібрав І. Зарецький і, як виявилось, регіони збуту для зазначених осередків суттєво не змінилися, що свідчить про сталість традицій у питанні збуту гончарної продукції в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

Упродовж 1920–1930-х рр. наукові студії набули ознак більш детального етнографічного й мистецтвознавчого вивчення кустарних промислів. У публікаціях про дослідження гончарства Лівобережної України питання збуту, на жаль, майже не знайшло свого відображення. 1926 року в праці «Про гончарні та вогнетривкі глини околиць містечка Опішні, Полтавської губ. та про стан Опішнянського гончарного промислу у 1920 р.» побачили світ матеріали обстеження, проведеного геологом-грунтознавцем Олексієм Розановим, що включали в себе й дані про збут виробів в умовах розрухи після Першої світової війни та поразки Визвольних змагань²⁹. Про збут гончарного посуду майстрів Ніжина та Ічні (Чернігівщина) було подано стислу інформацію в дослідженні етнографа Марії Фриде «Гончарство на півдні Чернігівщини» (1926)³⁰. Етнограф Борис Луговський у роботі «Чернігівські старці. “Стареча топографія Чернігова”» (1926), досліджуючи ярмаркування, згадав про певні аспекти збуту виробів гончарів Олешні³¹. У часописі «Краєзнавство» – друкованому органі Українського комітету краєзнавства, 1927 року було оприлюднено «Програм з вивчення ганчарства», укладену етнографом Василем Кравченком. З-поміж іншої інформації дослідник радив фіксувати: місцеві назви різновеликих макітер, ринок та інших видів посуду; умови збуту кераміки за гроші й під час натурального обміну та якими рахунковими одиницями під час продажу послуговувалися; умови користування кредитом³².

---

²⁸ Ааронский Н. В. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии ... 237 с.

²⁹ Розанов А. Н. О гончарных и огнеупорных глинах окрестностей местечка Опшны ... С. 12.

³⁰ Фриде М. А. Гончарство на юге Черниговщины ... С. 45-58.

³¹ Луговський Б. Чернігівські старці ... С. 131-177.

³² Кравченко В. Програм вивчення гончарства ... № 2. С. 11-15; № 3. С. 17-19.

На перевезення чумаками гончарних виробів звернув увагу, опрацьовуючи матеріали Григорія Данилевського, етнограф і історик Назар Букатевич у своїй праці «Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси» (1928)³³.

Фрагментарні відомості про продаж виробів містяться в щоденникових записах керамолога Євгенії Спаської. 1928 року дослідниця закінчила велику роботу «Чернігівське гончарство» й опублікувала чотири етюди із семи запланованих. У першому з них, «Пузирьовський посуд», досліджуючи виробництво постгабанської кераміки в містечку Короп на Чернігівщині, Є. Спаська звернула увагу на збут виробів гончарської родини Пузирів³⁴. Важливе значення для керамології з цього циклу про гончарство Чернігівщини мала невелика стаття Є. Спаської під назвою «Глечик з хрестиком» (1929), присвячена особливим глечикам із хрестоподібним знаком, на які існував споживацький попит³⁵. Цей етюд мав на меті «подати ще одну рису до матер'ялів про вірування, зв'язані з посудом та молочарськими справами»³⁶.

Етнолог Ніна (Леоніла) Заглада під час стаціонарних етнографічних досліджень у селі Старосілля Остерського повіту на Чернігівщині, що вилилися в монографію «Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля» (1929), занотувала зразки фольклорних приповідок, якими діти супроводжували приїзд гончаря в село³⁷. Зафіксовану нею народну метрологію глиняного посуду було відображено в експозиції Етнографічного музею Всеукраїнської академії наук, про що свідчить праця Заглади під назвою «Відділ монографічного дослідження села: (село Старосілля)» (1930), яка мала слугувати путівником по цьому відділу³⁸. Відомості з Полтавщини

³³ Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси. [Одеса], [1928]. С. 47, 82.

³⁴ Спаська Є. Пузирьовський посуд ... С. 374-394.

³⁵ Спаська Є. Глечик з хрестиком ... С. 35-41.

³⁶ Там само. С. 41.

³⁷ Заглада Н. Побут селянської дитини ... 180 с.; табл., ноти.

³⁸ Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села ... С. 53.

про участь чумаків у збуті глиняного посуду та метролого-термінологічну систему розрізнення виробів за величиною знаходимо в роботах наукового співробітника Полтавського краєзнавчого музею, керамолога Якова Риженка «Форми ганчарних виробів Полтавщини» (1930)³⁹ та «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.» (1931)⁴⁰. Керамологічні студії були перервані Голодомором, репресіями комуністичної влади проти українських науковців і згортанням українознавства, подіями Другої світової війни.

Від 1950-х рр. починається історіографічний період, який умовно можна назвати мистецтвознавчим, оскільки гончарство стало об'єктом дослідження переважно мистецтвознавців. Для праць характерна увага переважно до художньо-стильових особливостей ганчарних виробів.

Мистецтвознавець Євдокія Дмитрієва у праці «Мистецтво Опішні» (1952), позначеній ідеологічними впливами, порушила питання щодо ролі скупників у ганчарному промислі та метрології виробів⁴¹.

1959 року вийшов сигнальний примірник колективної історико-етнографічної монографії «Українці». Інформацію про гончарство в ній підготувала етнограф Людмила Шевченко⁴². З-поміж іншого, зазначено назви глиняного посуду, згадано про скупників і кустарні склади (їх дослідниця назвала «роздаточними конторами»)⁴³. Оскільки монографія не зовсім вписувалася в тогочасну офіційну концепцію національного розвитку, її було заборонено. Лише через сорок років ідею видання було втілено в життя, про що йтиметься далі.

В історико-етнографічній праці керамолога Катерини Матейко «Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст.» (1959) на тлі основної інформації названо провідні ганчарні осередки Полтавщини,

---

³⁹ Риженко Я. Форми ганчарних виробів Полтавщини ... С. 22-42.

⁴⁰ Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині ... С. 101-112.

⁴¹ Дмитрієва Є. М. Мистецтво Опішні ... С. 8, 10-16.

⁴² Шевченко Л. П. Обробка мінералів ... С. 258-266.

⁴³ Там само. С. 260-261.

Чернігівщини, Харківщини; побіжно згадано про скупників глиняного посуду й зазначено, що на західноукраїнських землях також послуговувалися такою формою збуту, як натуральний обмін⁴⁴.

Важливе значення має історично-економічний нарис діаспорного вченого, уродженця Полтавщини й діяча Миргородського повітового та Полтавського губернського земства Олександра Моргуна «Нарис історії промислової кооперації України» (1966). Зокрема, у ньому подано характеристику заходів уряду, земств і громадських установ з підтримки кустарної промисловості, розглянуто створення земствами навчально-показових пунктів та кустарних складів⁴⁵.

На цей період припадає дослідницька діяльність керамолога, мистецтвознавця Юрія Лащука. В адресованій зарубіжним читачам роботі «Українські гончарі» (1968) дослідник вказав номенклатуру виробів гончарів Лівобережної України й ареали збуту посуду майстрів Нової Водолаги (Харківщина)⁴⁶. Ю. Лащук був також автором статей про українську кераміку, зокрема й Лівобережної України, у яких згадано асортимент виробів. Це ґрунтовні «Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва» (1969)⁴⁷ та альбом «Українське народне мистецтво. Кераміка і скло»⁴⁸. У розділі «Кераміка» фундаментальної шеститомної «Історії українського мистецтва» (1970) дослідник подав побіжні згадки про асортимент гончарних виробів Лівобережної України, звернув увагу на діяльність кустарного складу в Полтаві⁴⁹.

⁴⁴ Матейко К. І. Народна кераміка західних областей ... 107 с.: табл.

⁴⁵ Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України. Мюнхен: "Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, 1966. 272 с.

⁴⁶ Лащук Ю. Українські гончарі ... С. 21.

⁴⁷ Лащук Ю. П. Кераміка. *Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / відповідальний ред. Я. П. Запаско*. К.: Видавництво Львівського університету, 1969. С. 84-88.

⁴⁸ Лащук Ю. П. Українська народна кераміка ... С. 6-14.

⁴⁹ Лащук Ю. П. Кераміка. *Історія українського мистецтва : у 6 т. / голов. ред. М. П. Бажан*. К., 1970. Т. 4. Кн. II: Мистецтво другої половини XIX – XX століття. С. 340-350.

1966 року з'явилася колективна монографія «Нариси з історії українського мистецтва», в якій автором розділу про кераміку XIX ст. – початку XX ст. стала мистецтвознавець Ніна Манучарова. Дослідниця назвала провідними гончарними осередками Лівобережної України в XIX ст. Ічню, Ніжин, Короп, Глухів (Чернігівщина), Миргород, Опішню (Полтавщина), Зміїв, Ізюм, Гороховаткове (Харківщина), Цвітне, Суботов (Сумщина); відзначила високу декоративність виробів опішнянських майстрів Федора Червінки, Юхима Різника, Василя Поросного⁵⁰.

У монографії мистецтвознавця Бориса Бутника-Сіверського «Українське радянське народне мистецтво» (1966), у розділі про гончарство 1920–1930-х рр. є згадки про скупників, ареали збуту продукції майстрів Зіньківського повіту й малоземельних селян, які чумакували 1927 року. Дослідник подав інформацію про музеї й виставкові комітети, які скуповували в кустарів вироби, зафіксував назви посудних форм⁵¹.

Мистецтвознавчого спрямування була й робота Ірини Сакович «Народна керамічна скульптура Радянської України» (1970), в якій згадано гончарні осередки Чернігівщини, Полтавщини⁵². Авторка, характеризуючи доробок опішнянських майстрів Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, зауважила, що вони були учасниками багатьох виставок різного рівня, а роботи останнього придбали для своїх колекцій музеї Відня й Парижа. І. Сакович дала негативну мистецтвознавчу оцінку впливу Полтавського губернського земства на творчість місцевих гончарів за спонукання їх до відходу від народних традицій.

У дослідженні мистецтвознавця Василя Щербака «Сучасна українська майоліка» (1974) з-поміж інших місць виробництва мальованої й полив'яної кераміки, згадано й Опішню⁵³ та творчий доробок її гончарів.

---

⁵⁰ Манучарова Н. Д. Кераміка і гутне скло ... С. 161-164.

⁵¹ Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво ... С. 68.

⁵² Сакович І. Народна керамічна скульптура ... 87 с.

⁵³ Щербак В. Сучасна українська майоліка ... 191 с.

Мистецтвознавець Леся Данченко в монографії «Народна кераміка Наддніпрянщини» (1969) подала номенклатуру виробів окресленої території⁵⁴. Її дослідження «Народна кераміка Середнього Придніпров'я» (1974) містить ширшу інформацію про збут глиняних виробів: окрім переліку виробів, подано народну метрологічну систему розрізнення деяких видів посуду за величиною, згадано про Виставку ужиткового мистецтва й декоративних виробів 1906 року, в якій узяли участь гончарі, звернено увагу на недостатню роботу Київського земства з підтримки гончарства, окреслено ареали збуту кераміки, зазначено про участь у ньому скупників⁵⁵.

Цей період характерний увагою дослідників до гончарства Західної України, Поділля й Середнього Подніпров'я, а Лівобережна Україна в цей час випала з поля зору керамологів.

Від другої половини 1980-х рр. узяв свій початок сучасний період вивчення збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., який пов'язаний із заснуванням 1986 року Музею гончарства в Опішні (зараз – Національний музей-заповідник українського гончарства) та розвитком вітчизняної керамології.

Українська гуманітаристика, яка стала базуватися на сучасних теоретичних і методологічних принципах, поповнилася ґрунтовними дослідженнями гончарства. До мистецтвознавчих студій додалося чимало розвідок етнографічного характеру.

1988 року було оприлюднено програму-запитальник для дослідження традиційного гончарства та збирання етнографічних матеріалів «Українське народне гончарство» керамолога, доктора історичних наук, професора Олеса Пошивайла⁵⁶. При її вкладанні було враховано досвід попередників (зокрема, програму для опису гончарного промислу, укладену Київською губернською земською управою 1912 року та «Програм з вивчення ганчарства», укладену

---

⁵⁴ Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини ... 140 с.

⁵⁵ Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я ... 189 с.

⁵⁶ Пошивайло О. М. Українське народне гончарство. Програма-запитальник ... 28 с.

етнографом В. Кравченком 1927 року). Щодо збуту кореспонденти мали звернути увагу на гончарські системи лічби та розрізнення глиняних виробів, їхній асортимент, звичаї та обряди, пов'язані з придбанням гончарних виробів.

Діяльність Полтавського губернського земства в справі підтримки гончарства Опішного, зокрема збут кустарних виробів через участь у виставкових заходах, роботу кустарного складу було описано в методичному посібнику О. Пошивайла «З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX – на початку XX століть» (1989)⁵⁷.

1993 року побачила світ фундаментальна монографія О. Пошивайла «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна». Вона стала етапною у вітчизняній гуманітаристиці, поклавши початок науковим дослідженням гончарства на новому, вищому рівні, започаткувавши цілу низку напрямків студій гончарного ремесла. Збуту виробів у ній було присвячено окремий розділ. Окрім того, автор подав інформацію про метролого-термінологічне розрізнення посуду за величиною на окресленій ним території.

Того ж року було опубліковано «Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина» О. Пошивайла⁵⁸. У науковому виданні разом з іншою було подано лексику на позначення народної метрології в гончарному промислі та назви, якими послуговувалися під час продажу та лічби глиняних виробів. Етнолексикографічна праця продовжила традиції тлумачення ремісничої термінології, започатковані В. Василенком і його «Досвідом тлумачного словника народної технічної термінології по Полтавській губернії» (1902)⁵⁹.

Аспекти світоглядних уявлень про магічний зв'язок між гончарем і його виробами під час продажу відобразив мистецтвознавець Василь

---

⁵⁷ Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні ... 62 с.

⁵⁸ Пошивайло О. Ілюстрований словник ... 280 с.: іл.

⁵⁹ Василенко В. И. Опыт толкового словаря ... С. 139-214.

Балушок у монографії «Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників» (1993)⁶⁰.

У колективній історико-етнографічній монографії у двох книгах «Українці» (1999) гончарству присвячено статті етнографа Володимира Горленка⁶¹, керамолога О. Пошивайла⁶², мистецтвознавця Михайла Селівачова⁶³. Інформацію з досліджуваного питання містять перші дві розвідки. В. Горленко згадав про форму збуту «насіпом», тобто натуральний обмін, зазначив, що гончарні вироби перевозили у спеціально облаштованих возах, а продаж здійснювали на ярмарках і базарах⁶⁴. О. Пошивайло в статті «Гончарство у системі традиційно-побутової культури українців» розповів про традиційні форми продажу й асортимент гончарних виробів, прикмети, пов'язані з купівлею посуду⁶⁵.

1999 року видання керамолога, краєзнавця Віктора Міщанина «Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки» започаткувало видавничий проєкт «Національний словник “Українські гончарі”»⁶⁶. Словникові статті наукового дослідження заодно з інформацією біографічного характеру про гончарів вищеназваних осередків подають відомості про асортимент і місця збуту виробів. Продовженням теми вивчення гончарства навколишніх населених пунктів Опішного стала монографія В. Міщанина «Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX – XX століття)» (2005)⁶⁷. З-поміж іншої інформації дослідження містить матеріали, присвячені різним аспектам збуту глиняних виробів майстрів малих

⁶⁰ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості ... 118 с.

⁶¹ Горленко В. Гончарство. *Українці: Історико-етнографічна монографія: у двох книгах*. Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн. 1. С. 304-305.

⁶² Пошивайло О. Гончарство в системі традиційно-побутової культури українців. *Українці: Історико-етнографічна монографія ...* С. 306-338.

⁶³ Селівачов М. Гончарство. *Українці: історико-етнографічна монографія ...* С. 197-200.

⁶⁴ Горленко В. Гончарство. *Українці: Історико-етнографічна монографія ...* С. 305.

⁶⁵ Пошивайло О. Гончарство в системі традиційно-побутової культури українців. *Українці: Історико-етнографічна монографія ...* С. 317-318, 322-325.

⁶⁶ Міщанин В. Словник гончарів ... 368 с.: іл.

⁶⁷ Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства ... 304 с.: іл.

осередків (Безруків, Глинського, Лазьків, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки).

Історик мистецтва Віталій Ханко упорядкував «Словник мистців Полтавщини» (2002)⁶⁸ і «Миргородський мистецький словник (кінець XVII – початок XXI сторіччя): Персоналії» (2005)⁶⁹, у яких згадано гончарів краю. Учений подав не тільки біографічні дані майстрів, а й зазначив інформацію про їх участь у виставках, отримані нагороди, асортимент продукції, ареали збуту. У своїх наукових розвідках краєзнавець розглянув питання впливу Полтавського губернського земства на розвиток гончарства, зокрема його обстеження⁷⁰; асортимент виробів гончарів провідних осередків Полтавщини та їх участь у виставках⁷¹. Окрему розвідку В. Ханко присвятив досліднику гончарства Полтавщини В. Василенку, в якій звернув увагу на його праці з дослідження гончарства⁷².

2006 року Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України видав «Історію українського мистецтва» у п'яти томах. У розділі «Народне мистецтво. Художні промисли», підготовленому мистецтвознавцем М. Селівачовим, міститься інформація про гончарство XIX ст., зокрема про асортимент виробів досліджуваної території й вплив Полтавського губернського земства на його оновлення⁷³.

Інформацію про збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України було подано в публікаціях О. Пошивайла, включаючи монографію

---

⁶⁸ Ханко В. Словник мистців Полтавщини ... 232 с.

⁶⁹ Ханко В. Миргородський мистецький словник ... 370 с.: іл.

⁷⁰ Ханко В. Кустарно-художній рух в Україні ... С. 38-45.

⁷¹ Ханко В. Осередки полтавського гончарства ... С. 290–300; Ханко В. Гончарі Полтавщини на виставках 1846–1913 років ... С. 280-285.

⁷² Ханко В. Ревний народознавець і дослідник кустарних промислів ... С. 329-337.

⁷³ Селівачов М. Гончарство ... С. 660-664.

«Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужиток, майбутній поступ» (2007)⁷⁴.

У жовтні 2009 р. Національний музей-заповідник українського гончарства спільно з Відділенням керамології Інституту народознавства НАН України провели Всеукраїнський керамологічний семінар «Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції проблеми, перспективи». За матеріалами форуму було видано окремий том Національного наукового щорічника «Українська керамологія». Окремі з опублікованих у ньому статей містять фрагментарну інформацію з досліджуваного питання⁷⁵.

Керамолог Людмила Метка опублікувала монографію «Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття» (2011), де згадано й про збут глиняних виробів гончарями Харківщини в досліджуваний період⁷⁶.

Фольклорні, звичаєві й обрядові аспекти збуту гончарних виробів та ярмаркування, у тому числі на Лівобережжі, були вичерпно розглянуті в монографіях керамолога Костянтина Рахна «Перунове полум'я: міфологія та обрядовість слов'янських гончарів» (2012)⁷⁷, «Свистопляска і Ренкавка. Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів» (2013)⁷⁸, «Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців» (2020)⁷⁹ та його статтях,

---

⁷⁴ Пошивайло О. Музейний ландшафт ... С. 5-24; Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства ... С. 50-261; Пошивайло О. Традиційна виробнича база Олешнянського гончарства ... С. 337-362; Пошивайло О. Українська академічна керамологія XXI сторіччя ... 776 с.

⁷⁵ Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора О. Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. 456 с.

⁷⁶ Метка Л. Гончарство Слобідської України ... 240 с.

⁷⁷ Рахно К. Перунове полум'я ... 434 с.

⁷⁸ Рахно К. Свистопляска і Ренкавка ... 488 с.

⁷⁹ Рахно К. Крик кажана ... 1472 с.

зокрема «Млин у повір'ях українських гончарів» (2019)⁸⁰, «Гончарський фольклор Лівобережної України у записах Порфи́рія Мартиновича» (2023)⁸¹.

Монографія керамолога Олега Белька «Діяльність органів земського самоврядування з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини (1876–1919)» (2017), серед іншого, містить матеріали про заходи щодо популяризації та збуту глиняних виробів через кустарні склади, виставкову діяльність на території регіону, держави й на міжнародних ринках⁸².

Дотичними до проблематики дисертаційного дослідження є праці сучасних істориків Катерини Білої⁸³, Олександра Гуржія⁸⁴, Віталія Левицького⁸⁵, Олександра Пилипенка⁸⁶, Олександра Тригуба⁸⁷, Ірини Шандри⁸⁸ та інших.

Отже, аналіз попередніх публікацій засвідчив, що питання збуту гончарних виробів Лівобережної України в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. розкриті частково й потребує подальшого опрацювання. На основі накопиченого значного масиву фактичних матеріалів, що стосуються цього аспекту ремісничої діяльності та суміжних питань, виникає необхідність комплексного наукового осмислення збуту глиняного посуду гончарів Лівобережної України як важливої складової культурних та господарських традицій українського народу.

---

⁸⁰ Рахно К. Млин у повір'ях українських гончарів ... С. 261-267.

⁸¹ Рахно К. Гончарський фольклор Лівобережної України ... С. 16-29.

⁸² Белько О. Діяльність органів земського самоврядування ... 280 с.

⁸³ Біла К. Фінансове забезпечення службовців апарату селянського самоврядування ... С. 5-14.

⁸⁴ Гуржій О. Українське сукнарство в лещатах імперської політики ... С. 55-63.

⁸⁵ Левицький В. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях ... 717 с.

⁸⁶ Пилипенко О. Діяльність органів місцевого самоврядування в Чернігівській губернії ... С. 21–28;

Пилипенко О. Участь земств та сільськогосподарських товариств Наддніпрянської України в організації зовнішньої торгівлі ... С. 45-56.

⁸⁷ Тригуб О. Аграрна освіта у сільськогосподарських навчальних закладах ... С. 67-95.

⁸⁸ Шандра І. Торгово-промислові музеї як засіб збільшення товарообігу ... С. 104-123.

1.2 Джерельна база

Джерельна база визначена завданнями дисертаційної роботи. Збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. висвітлено в значному масиві архівних та опублікованих джерел різного рівня інформативності.

Під час написання дисертаційного дослідження нами були використані окремі документи з українських архівів. Зокрема, матеріали фондів Державних архівів Вінницької, Полтавської, Сумської областей, Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства, Центрального державного історичного архіву України у м. Київ, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

До першої групи архівних джерел слід віднести персональні фонди науковців. У фонді керамолога Юрія Лашука, що містить матеріали регіональних польових обстежень Чернігівської області, наявна інформація про представлення робіт крелевецьких гончарів на Всесвітній виставці в Парижі (1900)⁸⁹. Мистецтвознавець Пантелеймон Мусієнко у своїх записах зафіксував інформацію про участь опішнянських гончарів у виставках різного рівня, у тому числі й закордонних⁹⁰. Керамолог Євгенія Спаська у своїх звітах мистецтвознавцю Данилу Щербаківському підтвердила інформацію про закупівлю гончарних виробів для державних музеїв Києва та Чернігова⁹¹.

Другу групу архівних матеріалів становить документація органів місцевого самоврядування та державних установ. З листування Полтавського губерньського земства стало відомо про його ініціативу щодо необхідності

---

⁸⁹ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 2. № 355.

⁹⁰ ЦДАМЛМ України. Мусієнко Пантелеймон Никифорович (1905–1980), мистецтвознавець і майстер художньої кераміки. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 261. 107 арк.

⁹¹ ЦДАМЛМ України. Спаська Євгенія Юріївна (1892–1980), мистецтвознавець і етнограф. Ф. 1289. Оп. 1. Спр. 7. 2 арк.

продовження вивчення гончарного промислу губернії й запрошення до цієї справи Віктора Василенка⁹² та про перелік гончарних виробів, наданих для експонування на Всесвітній виставці в Парижі (1900)⁹³.

Вивчення комплексу матеріалів, основу яких складають документи фонду 255 ДАВО, частково допомогло в розкритті ролі органів місцевого самоврядування в організації збуту гончарних виробів, зокрема з'ясувати інформацію про скликання спеціальних з'їздів щодо спільної діяльності земств зі збуту кустарних виробів⁹⁴.

Матеріали фонду 11 ДАСО доповнили інформацію про діяльність земських установ у справі вивчення гончарного промислу Полтавщини загалом і збуту готових виробів зокрема через збір інформації методом анкетування⁹⁵.

Документи, що стосуються ролі державних установ та органів місцевого самоврядування в організації збуту гончарних виробів, зокрема в з'ясуванні ареалів їх продажу, містяться у фонді 574 «Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ» ЦДІА України у м. Київ⁹⁶.

Для ширшого розкриття поставлених завдань додатково використано матеріали третьої групи архівних джерел. Вона репрезентує інформацію зі звітів про польові керамологічні експедиції до різних гончарних осередків

⁹² ДАПО. Полтавская губернская земская управа, г. Полтава Полтавской губернии. Ф. 723. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 58.

⁹³ ДАПО. Музей Полтавского губернского земства, г. Полтава Полтавской губернии. Ф. 875. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 55-58.

⁹⁴ ДАВО. Переписка по подготовке к участию кустарных промыслов в выставках и Московском съезде по вопросам о совместной деятельности земств по сбыту кустарных изделий. 22.01 – 09.11.1913 р. ФД. 255. Оп. 1. Од. зб. 306. 13 арк.; ДАВО. Переписка по подготовке к участию кустарных промыслов в выставках и Московском съезде по вопросам о совместной деятельности земств по сбыту кустарных изделий. 22.01 – 09.11.1913 р. ФД. 255. Оп. 1. Од. зб. 306. 13 арк.

⁹⁵ ДАСО. Сумська повітова земська управа. Ф. 2. Оп. 1. Од. зб. 14. 49 арк.

⁹⁶ ЦДІА України у м. Київ. Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. 1894–1919. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 1-15.

досліджуваної території в сучасних межах: Харківщини⁹⁷, Чернігівщини⁹⁸, Полтавщини⁹⁹, Луганщини¹⁰⁰, Сумщини¹⁰¹. Респонденти в інтерв'ю надали інформацію, яка була використана для виконання поставлених завдань щодо натурального обміну як форми роздрібного збуту глиняних виробів та ареалів продажу кераміки з гончарних осередків на досліджуваній території.

Умовний поділ опрацьованих авторкою опублікованих матеріалів дозволив виділити наступні групи джерел: пов'язані з діяльністю місцевих органів самоврядування, висвітлюють роль державних установ в справі організації збуту гончарних виробів, матеріали періодичних видань.

Першою групою джерел, найбільшою за представленням та інформативним наповненням, є матеріали, пов'язані з діяльністю органів місцевого самоврядування в організації збуту глиняних виробів. На рівні губернських і повітових земств публікували інформацію локального характеру у різних збірниках, доповідях земським зборам тощо¹⁰². Вони містять матеріали про організацію торгів в гончарних осередках, про участь скупників у процесі збуту глиняних виробів та ареали збуту кераміки. Інформацію статистико-економічного характеру про досліджуване питання знаходимо в звітах земських губернських управ за різні роки¹⁰³. Окрім того, з них використано матеріали про роботу кустарного складу Полтавського губернського земства, спроби організації кредитування гончарів на рівні

⁹⁷ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 76. 88 арк.

⁹⁸ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 104. 92 арк.

⁹⁹ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 33. 5 арк.; НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 22. 14 арк.; НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 17. 13 арк.; НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 12. 17 арк.

¹⁰⁰ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 66. 56 арк.

¹⁰¹ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 40. 12 арк.; НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 36. 9 арк.

¹⁰² Доклады Лохвицкой уездной Земской Управы ... 284 с.; Кустари и ремесленники Полтавской губернии ... 213, 133, IV с.; Местные промыслы населения Харьковской губернии ... 97 с.

¹⁰³ Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1899 год ... 124 с.; Отчет Полтавской губернской Земской Управы за 1907 год ... 196 с.; Отчет деятельности Полтавской Губернской Земской Управы за 1903 год ... 108 с.; Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1911 год ... 181 с.; Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1913 год ... 257 с.

повітових земств тощо. Про представлення кераміки в кустарних відділах на виставках, інформацію про ареали продажу гончарних виробів учасників цих виставкових заходів неодноразово повідомляли видання губернських Товариств сільського господарства¹⁰⁴. Ці товариства та статистичні бюро були ініціаторами обстеження ярмарок з метою збору різної інформації про кустарні промисли. Звіти про виконану роботу зафіксували матеріали, які важливі в контексті досліджуваної теми: участь скупників, горшковозів у збуті гончарних виробів, назви й склад одиниць лічби при оптовому способі продажу, ареали збуту¹⁰⁵.

До другої групи джерел належать ті, які відображають роль державних установ в організації збуту гончарних виробів. Серед цих видань варто згадати «Праці комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії»¹⁰⁶, яка була створена при Міністерстві фінансів у 1872 році. Вони є важливим першоджерелом інформації про урядові програми щодо покращення організації збуту глиняних виробів, запровадження системи кредитування кустарів, представлення кераміки на кустарних виставках тощо. «Огляди діяльності земств з кустарної промисловості», які виходили під грифом Міністерства землеробства і державного майна, слугують джерелом інформації про роль органів місцевого самоврядування в організації збуту гончарних виробів у Полтавській і Чернігівській губерніях¹⁰⁷. У підсумовуючому «Огляді діяльності уряду на користь кустарної промисловості (1888–1902)»¹⁰⁸, присвяченому 14-річчю передачі міністерству опіки над кустарними промислами, було узагальнено інформацію про заходи щодо сприяння організації продажу глиняних

¹⁰⁴ Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года ... 33 с.; ил.; Описание всероссийской сельско-хозяйственной выставки в г. Харьков 1887 года ... 100 с.

¹⁰⁵ Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок ... 34 с.; Пречистенская ярмарка в с. Васильевке ... 75 с.; Воздвиженская ярмарка в Чернигове ... С. 51-109.

¹⁰⁶ Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России ... 286 с.; Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России ... 351 с.

¹⁰⁷ Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897) ... 398 с.

¹⁰⁸ Обзор деятельности правительства на пользу кустарной промышленности (1888–1902) ... 167 с.

виробів. Доповнюють цю групу джерел видання, які присвячені діяльності кустарного складу Полтавського губернського земства, і подають інформацію про збут гончарних виробів за його посередництва¹⁰⁹; публікації статистичного характеру, у яких розміщено матеріали про ареали продажу кераміки, особливості оптового способу збуту гончарних виробів¹¹⁰. Одним із важливих напрямків в організації збуту кераміки в досліджуваний період було проведення кустарних виставок. Підсумкові видання за результатами їх проведення слугують надійним джерелом інформації про способи та форми збуту гончарних виробів, ареали їх продажу¹¹¹.

Третю групу джерел для вивчення збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. становлять матеріали періодичних видань. Такі часописи локального рівня, як статистико-інформаційний збірник «Харківський календар»¹¹², літературно-науковий журнал «Рідний край»¹¹³, друкований орган Полтавського сільськогосподарського товариства календар «Хуторянин»¹¹⁴, містять інформацію про експорт кераміки за кордон, статистичні дані щодо кількості торгів та рекламу гончарних виробів у Кустарному складі Полтавського губернського земства. На шпальтах видання Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові «Материяли до українсько-руської етнології»¹¹⁵ та історико-етнографічного часопису «Київська старовина»¹¹⁶ публікували інформацію про участь гончарів з Полтавщини й Чернігівщини у Всесвітній виставці 1900 року та глиняні

¹⁰⁹ Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии 48 с.: ил.; Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия ... 28 с.

¹¹⁰ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... 241 с. (174 с. приложений); Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год ... 200 с.

¹¹¹ Русское народное искусство на Второй Всероссийской кустарной выставке ... 83 с.; Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки ... 523, XII с.; Альбом выставки XII археологического съезда ... 25 с., 56 л. фот.

¹¹² Ярмарки в Харьковской губернии ... 280 с. + 14 с.

¹¹³ Полтавські вироби за границею ... С. 12.

¹¹⁴ Календарь «Хуторянин» ... 24 с.

¹¹⁵ Парижська Вистава 1900 р. ... С. 175-178.

¹¹⁶ Группы и статуэтки на Ильинской ... С. 124.

вироби незвичайної форми, які можна було побачити на ярмаках в Полтаві. Ця група джерел здебільшого містить матеріали, що досить побіжно, здебільшого опосередковано, висвітлювали питання, пов'язані зі збутом гончарних виробів. Проте ця інформація дозволяє усвідомити сприйняття різних аспектів досліджуваного питання очевидцями подій.

Таким чином, аналіз широкого кола джерел, з урахуванням специфіки кожного із видів, дозволив дослідити певні аспекти традиційного збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України другої половини XIX ст. – початку XX ст. Загалом, джерельна база є репрезентативною для розкриття теми дисертаційного дослідження й виконання поставлених завдань.

1.3 Методологія дослідження

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності та наукової неупередженості, які полягають у тому, що досліджувані явища розглядаються як сукупність взаємопов'язаних компонентів, які цілісно розвиваються у хронологічній перспективі. Принцип наукової неупередженості вимагає розглядати кожен факт в його різноманітності й суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Принцип історизму передбачає вивчення предмета крізь призму історії. Історичний підхід дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності. За допомогою історичного підходу розглянуто розвиток збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в історичній ретроспективі, простежено вплив історичних реалій на динаміку змін у господарській діяльності гончарів.

Для вирішення поставлених завдань дослідження було використано загальнонаукові (системний аналіз і синтез, описовий, ретроспективний, статистичний, структурно-системний) методи та спеціальні історичні

(проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, критики джерел, періодизації) методи.

Використання загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження дозволило всебічно розглянути збут глиняних виробів гончарями Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. як історичний процес, що залежав від соціально-економічного розвитку країни.

Зокрема, метод системного аналізу і синтезу дозволив проаналізувати масив джерельної та історіографічної інформації, виділити з неї необхідні аспекти господарської та економічної діяльності гончарів Лівобережної України та синтезувати їх у єдину схему. Описовий метод використовувався для опису характеристик діяльності гончарів та їхніх виробів. Він дозволив ґрунтовно описати всі проблемні аспекти зазначеної теми, зокрема економічні умови функціонування промислу, місцеві особливості продажу, метролого-термінологічну систему розрізнення посуду за величиною. Ретроспективний метод дозволив дослідити тенденції у використанні різних способів і форм збуту гончарних виробів на досліджуваній території в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Він був також застосований у визначенні державної політики та позиції земських установ щодо ремісників, давши можливість реконструювати основні напрями роботи щодо підтримки останніх упродовж досліджуваного періоду.

Окрім того, було використано статистичний метод дослідження, який дозволив отримати цінну інформацію з широкого кола питань. За допомогою статистичного методу було з'ясовано кількісний склад ремісників, чисельність ярмарок, обсяги товарообігу на них у досліджуваній період, ціни на гончарну продукцію, асортимент, місце виготовлення, форми збуту.

Поставлені в дослідженні завдання потребували використання структурно-системного методу. Згідно з системним підходом, система – це цілісність, яка становить єдність закономірно розміщених і взаємопов'язаних частин. Використання цього методу дало можливість на основі дослідження

окремих частин об'єкта виявити й дослідити наявні зв'язки між сукупністю окремих елементів і вивести загальні властивості об'єкта. А отже, дослідження окремих складників збуту гончарної продукції – способів та ареалів продажу, ролі скупників, лихварів, державної влади, органів місцевого самоврядування – дозволило відтворити цілісну картину збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Під час аналізу історіографії було застосовано проблемно-хронологічний метод, що полягав у розділенні ряду наукових праць за їхньою тематикою, а також послідовності виникнення цих праць. Цей метод також застосовувався під час викладення загального тексту дисертаційного дослідження, зокрема дозволивши провести аналіз способів і форм продажу на основі конкретних проблем, виокремлених у хронологічному порядку, окреслити ключові аспекти та етапи її розвитку. Завдяки цьому методу вдалося виявити загальні тенденції в організації збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., включаючи вплив економічних та соціокультурних чинників держави, на теренах якої мешкали гончарі, на їхній розвиток. Проблемно-хронологічний підхід дозволив проаналізувати внесок державних установ та органів місцевого самоврядування в організацію збуту гончарних виробів та з'ясувати, як українська інтелігенція сприяла збереженню та розвитку української культурної самобутності, підтримуючи кустарні промисли.

Історико-генетичний метод дослідження передбачає вивчення будь-якого явища з позиції його розвитку: зародження, становлення та занепаду, пошуку причинно-наслідкових зв'язків у межах еволюції явища. Даний метод у дослідженні господарської та економічної діяльності гончарів Лівобережної України другої половини XIX ст. – початку XX ст. дозволив визначити її еволюцію, здійснити характерний їй аналіз змін та тенденцій, визначити походження ініціатив і ідей державних установ та органів місцевого самоврядування. Було простежено генезу та розвиток скупництва й

перевізництва як невіддільну складову цієї діяльності, підкреслено конкретно-історичну обумовленість збуту гончарних виробів на території Лівобережної України.

Історико-порівняльний метод, що дає змогу в процесі порівняння історичних явищ, встановити їхні схожі та відмінні ознаки, у дослідженні господарської та економічної діяльності гончарів Лівобережної України допоміг порівняти умови збуту кустарних виробів на різних територіях і в різні хронологічні проміжки. Зокрема, вдалося провести порівняння особливостей збуту глиняних виробів у різних регіонах окресленої території, створивши загальну картину досліджуваного питання. Цей метод було використано задля порівняння особливостей взаємин державних структур та органів самоврядування у різних губерніях. Також використання цього методу дозволило порівнювати стадійно-однотипні моделі, створені на основі типологізованих характеристик різних суспільних сфер – ремісничого виробництва, соціальної організації чумацтва тощо.

Критика джерел або метод критичного аналізу історичних джерел становить основу історичного дослідження. На етапі внутрішньої критики відбувався пошук внутрішніх протиріч усередині джерела, здійснювалося розкриття зв'язків між джерелами різних груп, порівняння джерельної інформації за ступенем повноти та вірогідності, формування фактологічної основи для наукового пізнання проблеми. Цей етап особливо важливий при аналізі писемних джерел, які можуть мати суб'єктивний характер. Зовнішня критика дозволила встановити початкову достовірність джерел.

Метод періодизації було використано для виокремлення в межах історіографії періодів, які вирізнялися один від іншого підходом до висвітлення досліджуваного питання.

Поєднання описаних наукових методів дало можливість досягти поставленої мети й вирішити всі завдання дослідження.

Висновки до розділу :

Отже, історіографія збуту глиняних виробів гончарями Лівобережної України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. є ваговою. Починаючи з 1858 р., друком вийшли праці, присвячені різним аспектам досліджуваного питання, які становлять значний масив фактичних матеріалів. Це огляди ярмарок і торгівлі, результати обстеження кустарних промислів і чумацтва, статистико-економічні роботи, геологічні студії, праці істориків, етнографів, мистецтвознавців, керамологів. Проте їхній аналіз виявив відсутність комплексних монографічних наукових досліджень з аналізованої проблематики. Тема збуту гончарних виробів на Лівобережжі досі не отримала належного дослідження в українській науці.

Джерельна база складається із архівних та опублікованих джерел, які представлені оглядами, звітами про діяльність органів місцевого самоврядування та державних установ, періодичними виданнями. До наукового обігу залучено матеріали керамологічних польових експедицій. Відтак джерельна й історіографічна база дають можливість комплексно дослідити основні аспекти організації збуту глиняних виробів.

Для вирішення поставлених завдань дослідження було використано загальнонаукові (системний аналіз і синтез, описовий, ретроспективний, статистичний, структурно-системний) методи та спеціальні історичні (критичного аналізу джерел, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний) методи.

РОЗДІЛ 2

СПОСОБИ Й ФОРМИ, АРЕАЛИ ЗБУТУ ГОНЧАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ

2.1 Метролого-термінологічна система розрізнення посуду за величиною

Способи й форми збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України були традиційними, виробленими й усталеними не одним поколінням майстрів, вони виступали невід'ємною частиною побуту українців. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. послуговувалися двома способами продажу керамічної продукції: оптовим і роздрібним. Вони, в свою чергу, реалізовувалися у формах роздрібного збуту чи натурального обміну товару самим гончарем (вдома або на торгах), та оптового за участі посередників (скупників, горшкочовців, чумаків).

Під час збуту продавці та покупці використовували окрему групу спеціальних метрологічних назв на позначення окремих форм посуду різного розміру. Народна метрологія, як невід'ємна частина народних знань, «пов'язана із визначенням фізичних параметрів оточуючого світу і предметів, що знаходяться в ньому»¹¹⁷. Вона послуговувалася значним пластом метрологічної лексики. Гончарному промислу загалом, і збутові готових виробів зокрема, властива спеціальна народна метрологія. Оскільки для задоволення господарських потреб населення виготовляли широкий асортимент глиняного посуду різної величини (розміру), на його означення використовували спеціальні терміни. Як результат, у кожному гончарному осередку Лівобережної України склалася притаманна йому метролого-термінологічна система розрізнення гончарних виробів. «Вона відображала

---

¹¹⁷ Скрипник Г. Народні знання ... С. 210.

рівень розвитку промислу, техніко-культурні досягнення центру та його зв'язки з найближчими гончарськими поселеннями»¹¹⁸.

До другої половини ХІХ ст. в кожному гончарному осередку Лівобережної України усталився свій асортимент традиційних форм виробів. На його розмаїття впливали пластичні властивості глини, з якою працювали гончарі, кількість майстрів у населеному пункті, конкуренція з іншими осередками, ринкові потреби і інші фактори. Щодо переважання виготовлення певної посудної форми серед інших І. Зарецький зауважив: «Кожна місцевість, відповідно властивостям видобутої глини, смаку майстрів і найближчих споживачів, вибрала собі якусь одну форму посуду ще з давніх-давен, і цій формі віддає кількісну перевагу перед іншими у виробництві й споживанні»¹¹⁹.

У користуванні середнього господарства, тобто родини з шести чоловік (4 дорослих і 2 дітей), за даними обстеження села Низи Нижньо-Сироватської волості Сумського повіту в першій половині 1880-х років, було 3 миски (слугували 3 роки), 6 горщиків (1 місяць), 6 глечиків (пів року), 3 чашки (пів року), 2 тарілки (пів року). Бідна родина з 2 дорослих та 2 дітей користувалася трьома мисками пів року, 1 місяць сімома горщиками, 2 роки двома тарілками¹²⁰. На кінець 1890-х «кухонний інвентар більш-менш заможної малоросійської сім'ї» Куп'янського повіту Харківської губернії налічував штук 15 горщиків чотирьох чи п'яти різних величин, великий полив'яний горщик для опари, 3–4 покоришки, миски (4 в користуванні й кілька запасних, які разом з іншим зайвим посудом зберігалися на горищі), 2–3 макітри (з них одна запасна), до 20 глечиків¹²¹.

Обстеження свідчать, що в побуті звичайні родини переважно користувалися горщиками, мисками, глечиками, макітрами, тобто частіше купували саме цей посуд. Для кожного різновиду склалися окремі метролого-

¹¹⁸ Пошивайло О. Етнографія українського гончарства ... С. 136.

¹¹⁹ Зарецький І. А. Гончарный промысел ... С. 88.

¹²⁰ Липский В. Я. Бюджет и инвентарь крестьянского хозяйства ... С. 124-125.

¹²¹ В. Щ. Пища и питье крестьян-малороссов ... С. 271.

термінологічні системи розрізнення за величиною, якими послуговувалися під час збуту.

Одним із найбільш часто використовуваних видів посуду був горщик. Його побутова поліфункціональність стала причиною найбільш розлогої метролого-термінологічної системи розрізнення за величиною.

На Полтавщині, за інформацією І. Зарецького, користувалися такими різновеликими горщиками:

1. «Золінник» (об'ємом від 2 до 3,5 відер /приблизно від 24 до 43 літрів/).

2. «Підворотень» (Опішня, Міські Млини, Більськ, Білики, Глинськ), «підворотник» (Опішня), «плоский» (Городище, Комишня), «підснижча» (Зіньків); висота цих виробів сягала від 6,5 до 7 вершків (28–31 см).

3. «Стовбун» (Опішня, Міські Млини, Більськ, Городище), «підворотень» (Зіньків), «підворотня» (Глинськ), «килаш» (Комишня), «кашник» (Білики); висота від 5 до 6 вершків (22–26,4 см).

4. «Пласкун» (Опішня, Міські Млини), «підворотний», «підворотник», «підворотня» (Зіньків, Комишня), «порожняк» (Більськ), «укладний кашник» (Городище), «кашня» (Білики); висота – 3,5–4 вершки (15,5–17,5 см).

5. «Кашник» (Опішня), «махітка» (Комишня), «горця» (Білики), «росле горця» (Глинськ), «окладя» (Зіньків); висота 3 вершки (приблизно 13 см).

6. «Махітка» (Опішня, Міські Млини), «малі горщата» (Глинськ), «горщата» (Зіньків); висота менше трьох вершків¹²².

Для роменського Глинська ці назви частково збереглися на кінець XIX ст. С. Лисенко зафіксував інформацію про такі горщики різної величини:

1. «Золінник» (3–4 відра, 36,9–49,2 л).

¹²² Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 91.

2. «Підворотневі» (1 відро, 12,3 л).
3. «Підворотнята» ($1/2 - 3/4$ відра, 6,2–9,2 л).
4. «Калаші» ($1/4$ відра, 3,1 л; дослідник пояснив, що назва походить

від слова «калач», оскільки такі вироби «давали в придачу і говорили – «а це дітям на калачі»).

5. «Горщята» ($1/2$ кварта, приблизно 0,5 л).
6. «Кашники» ($1 \frac{1}{2}$ кварта, 1,5 л)¹²³.

Окрім того, з'явилися нові, не зафіксовані І. Зарецьким, назви горщиків: «калаші», «кашники» [дод. Б, рис. 1].

Низька якість місцевої глини, якою користувалися гончарі с. Городище (Лохвицький повіт), обмежувала асортимент їхньої продукції. Якісними виходили ті вироби, які не ставили в піч, «як поставиш у піч, 2–3 дні пропадає, а іноді й зразу: поставиш, та більше вже не витягнеш!»¹²⁴. Тому найбільші городищенські горщики – «плоскі» – мали об'єм усього $1/2$ відра (6,2 л); «стовбунові» – $2 \frac{1}{2}$ кварта (2,5 л); «уклад» – $1 \frac{1}{2}$ кварта (1,5 л); «маленчата» – $1/2$ кварта (0,5 л). До 1894 року, за даними Івана Зарецького, в асортименті були ще «золінники» та «укладні кашники», але на початку ХХ ст. ці назви вже не згадувалися.

У с. Хомутець (Миргородський повіт) метрологічна система розрізнення горщиків за величиною була більш розлогою:

1. «Сніз» (до 30 л).
2. «Порожня» (до 20 л).
3. «Плоский», «плоскій» (8–10 л).
4. «Килаш», «кілаш», «калаш» (4,5 л).
5. «Горщатне», «горщатний» (3 л).
6. «Кашник», «горня», «горща» (1–2 л).

¹²³ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 359.

¹²⁴ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 178.

7. «Кашнення» (до 1 л)¹²⁵.

Як бачимо, суттєвої різниці в позначенні різновеликих горщиків у гончарних осередках Полтавщини не було. Окрім того, частиною цих назв послуговувалися й пізніше. Етнограф Я. Риженко в дослідженні 1930-го р. зафіксував такі назви горщиків залежно від їхнього розміру: ««золільники» – горшки на кілька відер...; «підворотні» височ. 25–30 см; «борщівники» – 20–25 см; «кашники» 10–15 см; «кашнята» або «махітки» – 8–12 см»¹²⁶.

Схожими з полтавськими назвами на позначення горщиків різної величини послуговувалися на Харківщині. У першій половині 1880-х рр. в м. Охтирка (Охтирський повіт) О. Твердохліб зафіксував таку метрологічну систему (без зазначення розмірів виробу): «золільник», «підворотній», «підворотня», «укладач», «горща»¹²⁷. Схожу термінологію використовували в с. Боромля цього ж повіту, але низька якість місцевої глини не дозволяла гончарювати великі посудні форми, тому однакові з охтирськими назви позначали менший за об'ємом посуд. Розмір найбільшого горщика – «золільника» – 1 аршин у діаметрі (близько 71 см) й висота $\frac{1}{4}$ аршина (близько 18 см); інші розміри були меншими вдвічі за попередній: «підворотень», «укладач»¹²⁸.

У м. Котельва цього ж повіту послуговувалися розлогішою термінологією (незалежно від того, посуд полив'яний чи теракотовий): «золільник», «укладач», «підворотень», «плоскун», «стовбун», «горща підворотневе», «махітка»¹²⁹. На початку ХХ ст. М. Сумцов зафіксував збереженими основні назви різновеликих горщиків в осередку (окрім «укладача»): «золільник», «підворотень», «плоскун», «стовбун», «підворотневе горщатко» і «махіточка». Для порівняння дослідник зазначив

¹²⁵ Пошивайло О. Ілюстрований словник ... С. 165.

¹²⁶ Риженко Я. Форми гончарних виробів Полтавщини ... С. 29.

¹²⁷ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 7.

¹²⁸ Там само. С. 49.

¹²⁹ Там само. С. 35.

приблизні об'єми посуду: «Розмір приблизно такий, що в золільник входить близько відра води, а в махіточку одна або дві склянки»¹³⁰.

У с. Валки (Валківський повіт) послуговувалися такими назвами горщиків від менших до більших за об'ємом: «горща» (0,5 л), «кашник» (1 л, зазвичай використовували для приготування каші дітям), «малий окладач» (1,5 л), «окладач» (2 л), «плоскунча» (3 л), «плоскун» (4–5 л), «підворотень» (8 л), «золінник» (найбільший, призначався для зоління білизни)¹³¹.

Усі вищезгадані повіти межували з Полтавською губернією, тому мали дуже схожу на побутуючу там метролого-термінологічну систему назв різновеликих горщиків.

Іншу картину спостерігаємо в с. Євсуг (Старобільський повіт), яке географічно знаходилося на сході й межувало з Катеринославщиною. Місцеві гончарі користувалися наступною метрологічною системою розрізнення горщиків за величиною: «сніз» (25–30 л), «підснізковий», «підснізок» (10 л), «підворотень» (3 л)¹³². Для порівняння, у с. Макарів Яр (Слов'яносербський повіт, Катеринославська губернія), одному із провідних центрів гончарного виробництва на сході України, зафіксовані схожі назви: «сніз» (до 30 л), «підснізок» (10 л), «борщівник» (8 л), «підворотень» (3 л), «кашник» (1,5 л), «горщечок» (1 л), «махотка» (0,5 л)¹³³.

Інформації про метролого-термінологічну систему розрізнення посуду за величиною в гончарних осередках Чернігівщини зафіксовано мало. Відомо, що на кінець 1880-х рр. у губернії побутували такі назви горщиків різної величини: «ставники», «плоскіші», «варейки», «питуни»¹³⁴. Ці ж назви згадуються в дещо ширшому переліку й для с. Олешня (Городнянський повіт): «ставнік» (20 і більше л), «варейка» (10–12 л), «плоскуша» (8–9 л), «стовбун» (5–7 л), «обеднік» (3–4 л), «подобеднік» (2–2,5 л), «молошник»

¹³⁰ Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта ... С. 36.

¹³¹ Метка Л. Гончарство Слобідської України ... С. 123.

¹³² НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 76. Арк. 27.

¹³³ Овчаренко Л. Гончарство Макарового яру ... С. 162-163.

¹³⁴ Пакульський Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии ... С. 93.

(1–1,5 л), «питун» (менше 1 л)¹³⁵ [дод. Б, рис. 2]. Інша термінологічна система побутувала в с. Шатрище (Новгород-Сіверський повіт): «борщівник», «владовець», «яловець», «кашник», «горщевик», «махотка»¹³⁶.

Термінологічна система розрізнення за розміром, притаманна для горщиків, була взята за основу метрології таких видів олешнянського посуду як глечики, гладішки й макітри. Для них побутували такі назви: глечики: «глек» (5 л), «стовбунний» (4 л), «обідниковий» (3 л), «підобідниковий» (2 л), «молочний» (1 л), «чашка» (0,5 л); гладішки: «обідникова» (3–4 л), «підобідникова» (2 л), «молочна» (1 л); макітри: «ставнича» (від 10 до 40 л), «вареєчна» (10 л), «макітерка» (1 л)¹³⁷. Глечики Чернігівщини, за дослідженням Н. Пакульського, мали градацію за трьома розмірами: «гладішки», «глеки», «гарлочи»¹³⁸.

Тотожність метрологічних назв горщиків з тиквами й макітрами простежується й в с. Городище (Лохвицький повіт, Полтавщина): «тикви – найбільші («плоскі») – на $\frac{1}{2}$ відра; середні – на $\frac{1}{4}$ відра; стовбунові – на 2 кварта; макітри: плоскові – відра на $1\frac{1}{2}$, стовбунові – на 1 відро, вклад – на $\frac{1}{2}$ відра»¹³⁹.

С. Лисенко, описуючи склад «кругової сотні» в м. Глинськ (Роменський повіт) горщики й макітри не виокремлював, оскільки для позначення цих виробів різного розміру застосовувалася однакова метрологічна система. Відповідно, макітри поділялися на: «золінникові» (2–3 відра), «підворотневі» (1 відро), «підворотні» (0,5–0,75 відра), «калачеві» (0,25 відра), «горщяті» (менше 0,25 відра)¹⁴⁰.

¹³⁵ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 137.

¹³⁶ Маевский П. Горшечный промысел в с. Шатрищах ... С. 88.

¹³⁷ Пошивайло О. Традиційна виробнича база Олешнянського гончарства ... С. 354.

¹³⁸ Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии ... С. 93.

¹³⁹ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 180.

¹⁴⁰ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 359.

У деяких гончарних осередках Полтавщини метрологічна система на позначення глечиків і макітер різних розмірів утворилася відмінною від горщикової. Наприклад, у с. Сенча (Лохвицький повіт) «макітри роблять 4 сортів: 1) найбільша, на 4 відра, роблять порівняно нечасто...; 2) ринка – місткістю на 1 ½ відра...; 3) середня ринка на 1 відро... і 4) на ½ відра...»¹⁴¹. Глечики різного розміру не отримали своїх видових назв, їх розрізняли лише за об'ємом (в 3 кварта, в 2 кварта, в 1 кварту), високих «гладушів» на початок ХХ століття в осередку вже не виготовляли.

Макітри, які виготовляли в с. Білики (Миргородський повіт), мали 4 величини й відповідні метрологічні назви: «макітра» (10–15 л), «макотерт», «макортет» (5–6 л), «макортетка» (3–4 л), «макорта» (2 л). Хомутецькі макітри цього ж повіту мали 3 поширені варіанти розміру й відповідні назви: «макітри», «макітерки», «макітерочки»¹⁴². Тобто всі назви були похідними від видової назви посуду.

Самобутня термінологічна система розрізнення глечиків за величиною склалася в с. Городище (Лохвицький повіт): «найбільші – «гладуші» – виготовляють більше на замовлення, для молока, місткістю 5 кварт...; середні – на 2 ½ кварта...; найменші – «козинці»...»¹⁴³.

Якщо на Полтавщині варіативний ряд назв макітер був доволі стислим, то, наприклад, у с. Цвітне на Київщині (Канівський повіт) послуговувалися досить розлогою метрологічною системою розрізнення їх за величиною¹⁴⁴.

Щодо назв різновеликих макітер, то інформації по окремих осередках Харківщини віднайти не вдалося. Зафіксовано лише, що ця форма посуду залежно від об'єму (від 1 до 20 л) мала такі назви: ««шестирик» – півлітрова,

¹⁴¹ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 129.

¹⁴² Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 138-139.

¹⁴³ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 180.

¹⁴⁴ Ионов Н. Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии ... С. 12-13.

«п'ятерик» – літрова, «четверик», «тройняк», «двойняк» – п'ятилітрова, «одиник» – десятилітрова, «опарник» – двадцятилітрова»¹⁴⁵.

Миски на досліджуваній території мали свою метролого-термінологічну систему розрізнення за розміром, якою користувалися під час їхнього збуту. На початку 1890-х рр. І. Зарецький на Полтавщині зафіксував такі назви:

«а. Одиначки (Зіньк. пов.), одинарки (Поставмуки), або рядові, від 8 до 10 вершків в діаметрі.

б. Двойняк, двойник аба приставка, від 6 ½ до 7 вершк.

с. Тройняк, тройник, від 5 ½ до 6 вершк.

д. Четверняк, четверник, в 4 ½ і 5 вершків.

е. П'ятерик в 3 ½ і полумиски в 4 ½ вершка»¹⁴⁶.

В. Василенко в «Досвіді тлумачного словника народної технічної термінології по Полтавській губернії», спираючись на інформацію І. Зарецького, подав аналогічний перелік полив'яних мисок за величинами з невеликою різницею в їхніх розмірах:

«Одиначка, одинарка, діаметром 8–10 вер.

Двійняк, приставка, діаметром 6 ½ –7 вер.

Трійняк, тройник, діаметром 5–6 вер.

Четверняк, четверик, діаметром 4–5 вер.

П'ятерик, діаметром 3 1/2–4 вер.

Полумисок, «--» до 4 вер.»¹⁴⁷.

З цього переліку під час збуту, на думку О. Пошивайла, «найбільш затребуваними були трійники, дещо менш – четверики, ще менше – п'ятерики, ще рідше – двійники»¹⁴⁸. Зважаючи на великі розміри найбільших мисок – «одиначок», їх продавали рідше, зазвичай перед великими святами.

¹⁴⁵ Метка Л. О. Гончарство Харківщини ... С. 125.

¹⁴⁶ Зарецький І. А. Гончарный промысел ... С. 90.

¹⁴⁷ Василенко В. И. Опыт толкового словаря ... С. 181.

¹⁴⁸ Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства ... С. 232.

Керамолог стверджує, що «двійники» й «трійники» передували іншим видам мисок й переважали під час оптового способу збуту, потім почали виготовляти «четверики», а згодом і «п'ятерики»¹⁴⁹.

1904 року, досліджуючи гончарний промисел с. Постав-Мука (Лохвицький повіт), С. Лисенко зафіксував такі ж назви мисок, що й подані І. Зарецьким 10 років тому: «Найбільша миска «одинарка» має 8–10 вершків в діаметрі, використовується рідко – тільки перед Паскою для місива і для перемивання меншого посуду... Двойка або двійняк, від 6 ½ до 7 вершків в діаметрі...». Побутували також «тройняк» або «тройка», «четвірка» і «п'ятірка»¹⁵⁰. Збереженість назв різновеликих мисок свідчить про сталість гончарних традицій в осередку.

У с. Сенча цього ж повіту виділяли 3 види мисок: «велика миска – «єндола», «під-єндолок», «проста миска»¹⁵¹. Ця термінологічна система збереглася до 30-х років ХХ століття, про що писав Я. Риженко¹⁵².

Для котелевських мисок (Харківщина) метрологічна система враховувала не тільки різницю в розмірі, а й відмінності у формі виробу: «проста, найменша, шльонка, середня і полька, глибока; перша має вигин, дві останні вигина не мають»¹⁵³. Досліджуючи гончарство осередку 15 років потому, М. Сумцов, окрім згаданих назв, зафіксував і нові: «проста більша миска, двійничок, трійничок, четверничок і п'ятиречок (у п'ять раз менше)»¹⁵⁴.

Інформація про назви різновеликих мисок на Чернігівщині доволі стисла. Її вдалося віднайти лише в одному джерелі – дослідженні

¹⁴⁹ Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства ... С. 232.

¹⁵⁰ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 65.

¹⁵¹ Там само. С. 129.

¹⁵² Риженко Я. Форми гончарних виробів Полтавщини ... С. 26.

¹⁵³ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 34.

¹⁵⁴ Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта ... С. 36.

Н. Пакульського, що зафіксував назви «лохані, лазки, покришки», якими послуговувалися наприкінці 1890-х¹⁵⁵.

Отже, можна зробити висновки, що в другій половині ХІХ ст. кожен гончарний осередок Лівобережної України мав сталий асортимент посудних форм, що пояснювалося локальними традиціями та пластичними властивостями місцевих глин. Для розповсюджених посудних форм склалися окремі метролого-термінологічні системи розрізнення за величиною. Найбільшою вона була для горщиків, дещо меншою для глечиків, макітер та мисок. У деяких осередках метролого-термінологічні системи для тикв, макітер і горщиків окремо не сформувалися, вони повторювали назви горщиків. У сусідніх гончарних осередках назви окремих форм посуду часто дублювалися. Зафіксовано також випадки, коли окремі назви на позначення форм посуду різної величини виходили з ужитку або з часом змінювалися на інші.

2.2 Роздрібний продаж

Роздрібним способом гончарні вироби продавали переважно на ярмарках і базарах. На торги, особливо віддалені, товар перевозили у спеціально облаштованих возах. Важливими моментами при цьому були підготовка транспортного засобу й процес укладання в нього товару. Опрацьовані джерела мають доволі стислу інформацію з досліджуваного питання, зафіксовано лише фрагментарні згадки про те, як гончарі готували товар до перевезення.

Зазвичай на досліджуваній території перед транспортуванням вироби щільно вкладали один в один, проміжки між ними заповнювали дрібною продукцією (покришки, іграшка і т. п.). Унизу ставили посуд більшого

---

¹⁵⁵ Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии ... С. 93.

розміру. Миски під час транспортування вкладали горизонтально, одна в одну, це називалося «колодами». Щоб вироби не терлися один об один, не щербилися, їх перемощували зазвичай сіном чи соломою. Коли віз був завантажений повністю, верх вистеляли цим же матеріалом, вкривали ряднами й від борту до борту перетягували мотузками. В. Василенко зауважував, що «це потребує особливої вправності, оскільки невміло складений посуд, при поштовхах легко б'ється, тоді як в кучі досвіченого горшководза тримається посуд надзвичайно щільно і неушкоджено витримує поштовхи, іноді навіть перекидання»¹⁵⁶.

На Полтавщині традиційно на позначення воза з нарощеними бортами використовували назву «куча». В Опішні та прилеглих селах (Безруки, Глинськ, Лазьки, Малі Будища, Старі Млини, Хижняківка та ін.), що утворювали своєрідний Опішнянський гончарний район, посуд перевозили в «плетенках із хмизу» або в спеціальних коробках з дошок, приєднаних до звичайного возу¹⁵⁷. У «кучу» зазвичай поміщалося невелике горно посуду. «На одній кучі поміщалося половина великого горна посуду (Опішня) або 1,5 сотні з укладом (Роменський Глинськ)»¹⁵⁸. Така назва збереглася до середини ХХ ст. Окрім сіна й соломи, на початку ХХ ст. як пакувальний матеріал опішнянські гончарі використовували полову.

На Чернігівщині продовж 1860-х рр. гончарні вироби перевозили у возах, борти яких були нарощені солом'яними джгутами¹⁵⁹. У такий віз можна було вкласти до 250 горщиків різної величини¹⁶⁰. На кінець ХІХ ст. для зручності борти возів нарощували тонко нарізаними дошками (шальовкою), вироби перекладали соломою¹⁶¹ [дод. Б, рис. 3]. У с. Олешня «на возі встановлювали «ощеп» – дощану високу коробку, яка значно

¹⁵⁶ Василенко В. И. Местечко Опошня ... С. 37.

¹⁵⁷ Там само. С. 37; Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства ... С. 245; Русов М. Гончарство у селі Опошні ... С. 54.

¹⁵⁸ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 117.

¹⁵⁹ Маевский П. Горшечный промысел в с. Шатрищах ... С. 88.

¹⁶⁰ Воздвиженская ярмарка в Чернигове ... С. 76.

¹⁶¹ Могильченко М. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині ... С. 65.

збільшувала якість подальшого транспортування»¹⁶². Згадка про перекладання кераміки сіном у 1920-х рр. міститься в роботі фольклориста Б. Луговського «Чернігівські старці». Дослідник також зазначив, що вироби додатково були «умотані у клоччя»¹⁶³.

На Харківщині в досліджуваній період процес перекладання сіном чи соломою глиняних виробів перед транспортуванням називали «мшінням», «імшінням» (Валки, Ізюм, Боромля, Межиріч, Нова Водолага, Піскунівка). Транспорт, яким перевозили вироби, у різних осередках називали по-різному: «віз» (Межиріч, Боромля), «куча» (Піски), «хура» (Валки), «гарба» (Нова Водолага), «сапетка» (Євсуг)...»¹⁶⁴. Як свідчать матеріали польових експедицій, згадані принципи вкладання й назви транспорту збереглися і в ХХ ст.¹⁶⁵ Сіном і соломою перекладали вироби, коли до місця продажу товар переносили чи перевозили залізницею в мішках, транспортували санками чи возиками¹⁶⁶. Іноді як пакувальний матеріал використовували ганчірки, полову¹⁶⁷.

Давнім способом доставки глиняного посуду до місця продажу було його перевезення водою, про що свідчать літописні згадки Х ст.¹⁶⁸ Відомо, що в другій половині ХІХ ст. посуд коропського гончаря Мусія Пузиря (Чернігівщина) скупники на плотах Десною і Дніпром перевозили до Кременчука (Полтавщина)¹⁶⁹. Наявна інформація, що з Радичева, де була його гончарна майстерня, Десною перевезено 240 пудів глиняного посуду¹⁷⁰. Товар укладали за таким же принципом, як і під час транспортування возами [дод. Б, рис. 4].

¹⁶² Пошивайло О. Традиційна виробнича база Олешнянського гончарства ... С. 359.

¹⁶³ Луговський Б. Чернігівські старці ... С. 153.

¹⁶⁴ Метка Л. Гончарство Слобідської України ... С. 128.

¹⁶⁵ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 76. Арк. 48.

¹⁶⁶ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 76. Арк. 49, 56.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 64, 82.

¹⁶⁸ Рахно К. Перунове полум'я ... С. 43; Рахно К. Свистопляска і Ренкавка ... С. 232-233.

¹⁶⁹ Голосов Н. А. Остатки гончарства и шелководства ... С. 35; Гавриш Л. Збут пузирівського посуду ... С. 30.

¹⁷⁰ Русов А. А. Описание Черниговской губернии ... С. 236.

У процесі вкладання глиняних виробів, на думку керамолога К. Рахна, «не забували про магичні практики, які мали забезпечити щасливу дорогу і добрий виторг»¹⁷¹.

Одним із основних місць збуту гончарної продукції в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. були ярмарки та базари. «Їх обов'язковою прикметою стали гончарні ряди, які... можна вважати першими публічними експозиціями гончарних виробів, прообразом керамологічних музейних закладів»¹⁷². Л. Данченко зауважила, що «кожний базарний день був для народного майстра уроком громадської оцінки, одержаної з перших рук»¹⁷³.

У другій половині XIX ст. спостерігалось значне поживлення ярмаркового руху. За кількістю ярмарків на рік перше місце посідали Харківська та Полтавська губернії. На 1854 р. у Харківській губернії їх налічувалося 425¹⁷⁴. У 1899 р. їх кількість зросла до 836, ярмаркували 1732 дні в 276 населених пунктах¹⁷⁵. Тільки в самому Харкові протягом року було 5 великих торгів, що тривали 81 день. Як зазначав М. Сумцов: «Чи не у всіх селах бувають ярмарки, здебільшого у храмові свята, у маленьких селах по одному на рік, у більших 2, 3 або 4 ярмарки на рік, у малому вигляді одноденні, у великому масштабі двох або триденні»¹⁷⁶.

А. Тун, фахівець у галузі економічної історії, професор університетів у Базелі і Страсбурзі, 1878 року відзначав, що на ярмарках у Москві та Нижньому Новгороді продавалось товарів на суму 400 000 карбованців, при цьому деякі фабрики працювали винятково для останнього. У той самий час товарообіг кожного з ярмарків у Харкові та Полтаві склав 150 000 карбованців, не поступаючись Санкт-Петербургу¹⁷⁷. У Полтавській губернії на 1882 р. діяли 1030 ярмарків, 1891 – близько 1100, але на початок XX ст.,

¹⁷¹ Рахно К. Перунове полум'я ... С. 247.

¹⁷² Пошивайло О. Музейний ландшафт ... С. 5.

¹⁷³ Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини ... С. 45.

¹⁷⁴ Сумцов М. Ф. Слобожане ... С. 82.

¹⁷⁵ Ярмарки в Харьковской губернии ... С. 114.

¹⁷⁶ Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта ... С. 41.

¹⁷⁷ Thun A. Ueber die Hausindustrie im Gouvernement Moskau ... S. 517.

зокрема 1911 року, їх кількість зменшилася до зафіксованих 256¹⁷⁸. Наприклад, в одному з провідних гончарних осередків Полтавщини, у м. Глинськ та населених пунктах Роменського повіту, торжищ наприкінці XIX ст. протягом року проходило немало: у самих Ромнах 6 ярмарків тривали загалом 69 днів на рік, 2 ярмарки було в Засуллі, 6 – у Глинську, 3 ярмарки діяли у Хмілеві, 3 одноденних ярмарки – у Чернечій-Слободі; 3 ярмарки – в Талалаївці¹⁷⁹.

У Чернігівській губернії загальна кількість ярмарків із 203 1845 р. зросла до 528 – 1898 р.¹⁸⁰

Ярмарки, як правило, обумовлювали графік роботи гончарів, оскільки останні намагалися до їх початку закінчити виготовлення посуду. У Куп'янському повіті (Харківщина) «виготовлення посуду підганяється завжди до термінів ярмарків у навколишніх поселеннях»¹⁸¹.

Ярмарки та базари певною мірою впливали на асортимент продукції. М. Сумцов саме ярмарковими потребами пояснював наявність оберегового зображення хреста, нанесеного технікою ритування, на глечиках з Межирічі й Боромлі: «Звичай писати хрестики на глечиках обумовлений базарним попитом. Такі глечики охоче розкуповуються бабами, які в хрестику вбачають талісман від псування молока відьмами»¹⁸². Ярмарковий асортимент підлаштовували під сезон та запити місцевих покупців: «В Ічню возять тільки тикви в жнива та глечики в Петрівку, а горщиків туди не повезуть – там і своїх досить»¹⁸³; городищенські гончарі (Лохвицький повіт

¹⁷⁸ Денисов В. И. Ярмарки ... С. 113-123; Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок ... С. 4.

¹⁷⁹ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 241, 345-346, 421, 462, 513.

¹⁸⁰ Заець О. Ярмаркова торгівля на Чернігівщині ... С. 10; Русов А. А. Описание Черниговской губернии ... С. 212.

¹⁸¹ Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде ... С. 55.

¹⁸² Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта ... С. 38.

¹⁸³ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 366.

Полтавської губернії) «на базари вивозять горщики тільки перед Різдом і Паскою»¹⁸⁴.

З продажем та купівлею гончарних виробів були пов'язані й деякі прикмети та повір'я. Купуючи горщик, господині по ньому легенько постукували й за звуком визначали «стать» виробу. Глухий звук вказував на чоловічу сутність, «борщ в ньому не буде вдаватися. Якщо ж звук тонкий, дзвінкий – горщиця, все зварене в ньому буде смачним»¹⁸⁵. Тембр звучання дозволяв також визначити якість посуду: дзвінкий вказував на цілісність виробу, приглушений, хрипкий – на тріщину чи інші пошкодження. «Купуючи новий глечик, його не беруть за вінця (верхній край), а опускають всередину руку і піднімають, обмацуючи чи є на дні пуп (підвищення), оскільки наявність цього пупа обіцяє хороший збір сметани. Якщо в глечик натрушено соломи, видувати її не слід – сметана буде дутися, а нести глечик додому, як він є»¹⁸⁶. Такі прикмети були зафіксовані в Куп'янському повіті Харківської губернії.

Схожу інформацію зафіксовано на території сучасної Черкащини, яка в досліджуваний період була частиною Київської губернії: «Швидко розходилися й глечики, в які попала солома під час транспортування», оскільки вважалося, що в таких глечиках буде краще зсідатися сметана¹⁸⁷. Це свідчить про схожість світоглядних уявлень українців на різних територіях.

На Полтавщині «купуючи глечики, не торгуються і не брязкотять, от як у горщек. Денце хорошого глечика не рівне, а шорстке і по середині пуперішок. Гончар, продавши глечик, кине соломки і сміття усередину, щоб був гарний збір»¹⁸⁸. Господині вважали, що за таких умов молоко буде відстоюватися з великою кількістю вершків. До повернення додому заборонялося витрушувати або ж видмухувати сіно (солону) з нового

¹⁸⁴ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 183.

¹⁸⁵ В. Щ. Пища и питье крестьян-малороссов ... С. 273.

¹⁸⁶ Там само. С. 273.

¹⁸⁷ Коска М. Гончарство сіл Громи та Томашівка ... С. 149.

¹⁸⁸ Милорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині ... С. 5.

гличика. Втілена в сухій рослинності ідея багатства, примноження була головним мотивом різних дій із нею під час продажу-купівлі глиняних виробів. Вважалося, що магічна сила сіна (соломи) передавалася посудові¹⁸⁹. Побутуючі звичаї під час продажу й купівлі, на думку К. Рахна, були спрямовані на розрив уявного зв'язку між посудом та його виробником, передачу новому власникові та наділення необхідними в господарстві якостями¹⁹⁰.

Конкуренцію на ярмарках місцевим гончарям часто створювали кустарі з інших осередків, тому, щоб її послабити й розширити власний асортимент, місцеві майстри скуповували привезений товар, а згодом усе розвозили по навколишніх ярмарках. Для зручності, щоб постійно не перевозити непроданий посуд з торгів додому, гончарі орендували приміщення для облаштування складів. Наприклад, у середині 1880-х рр. у Охтирці купецька вдова Марія Леонтіївна Лебединська брала за оренду сараю по 1 крб з кожного майстра¹⁹¹, в Котельві ці ж послуги коштували від 1 до 5 крб¹⁹².

Гончарі, що мали власний транспорт і тяглову худобу, зазвичай самостійно возили продавати глиняні вироби на ярмарки та базари, що відбувалися у віддалених місцевостях. Коли торги були місцеві, посуд переносили дружини гончарів, вони й продавали. Якщо гончар не мав власного коня, то вдавався до послуг горшковозів – односельців, що мали власний гужовий транспорт, на Полтавщині їх називали «хурщики». Зазвичай користувалися послугами одних і тих же людей.

Інколи сама подорож перетворювалася на справжню рекламну акцію з метою привернути увагу покупців. Свій приїзд у населений пункт гончарі, приваблюючи покупців, супроводжували голосними вигуками: «Горшки! Горшки!»¹⁹³. «По горшки, по миски, нема хліба кришки», – жартома чи

¹⁸⁹ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 230.

¹⁹⁰ Рахно К. Перунове полум'я ... С. 291-316.

¹⁹¹ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 15.

¹⁹² Там само. С. 38.

¹⁹³ Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства ... С. 248.

саркастично відповідали їм жителі с. Старосілля, що на Чернігівщині¹⁹⁴. Для дітей приїзд гончаря в село теж був своєрідною розвагою; вони «передражнюють, перелицьовуючи їхні заклики...»¹⁹⁵.

Іноді ярмаркування починалося вже з підторжя (напередодні). Бувало, що продавцям не вистачало домашніх запасів їжі, особливо, коли вони їздили від торгів до торгів, то місцеві селянки «пригощають їх: хлібом, книшами, пирогами, пиріжками з ягодами, салом..., щоб розжитися грішми на ярмарок. Може котра і заміняється: візьме миску, покришку... замість грошей за свою дробину»¹⁹⁶.

На торжищах для глиняного товару було відведено окреме місце – гончарні ряди. «Кожний із майстрів намагався розташуватися якомога ближче до початку гончарного ряду, оскільки покупці могли скупитися, не дійшовши до крайніх торговців»¹⁹⁷. Зайнявши обране місце, гончарі розкладали товар. У цьому процесі теж були певні правила, які враховували психологію покупця¹⁹⁸. Наперед виставляли найкрасивіші вироби й обов'язково дитячу іграшку, сподіваючись, що зацікавлена дитина підведе до товару й дорослих¹⁹⁹ [дод. Б, рис. 7, 8, 15]. Цей маркетинговий хід був цілком дієвим, оскільки, за свідченням лікаря, дослідника й збирача дитячих ігор Єгора Покровського, «свистунець інколи є єдиною іграшкою нашої селянської дитини, але вона є і чи не обов'язковою для кожної з них»²⁰⁰. Глиняна іграшка була найбажанішим гостинцем, який везли дорослі після ярмаркування найменшим членам родини.

Гончарні ряди були окрасою торжищ. М. Сумцов у описі котелевського базару (Харківщина) зазначав, що там, «на майдані, красуються ряди

¹⁹⁴ Рахно К. Крик кажана ... С. 945; Заглада Н. Побут селянської дитини ... С. 165.

¹⁹⁵ Заглада Н. Побут селянської дитини ... С. 75.

¹⁹⁶ Милорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині ... С. 1.

¹⁹⁷ Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства ... С. 246.

¹⁹⁸ Гавриш Л. Збут глиняних виробів через призму сучасних професій (керамологічно-літературний аспект) ... С. 300.

¹⁹⁹ Гавриш Л. Дитяча глиняна іграшка на Національних «КерамПІКах» ... С. 115; Русов М. Гончарство у селі Опішні ... С. 54.

²⁰⁰ Покровский Е. А. Детские игры ... С. 76.

різноманітних гончарних виробів, в одному місці жовті, в іншому сірі, димчасті, в третьому виключно синюваті з різноманітною гладкою і порівняно доволі чистою поливою. Вибір великий. Тут можна знайти вазочки для квітів, і банки для варення за незначною ціною»²⁰¹. [дод. Б, рис. 5, 6, 11-13]. Розклавши товар, гончар «поза виробами... розкидає соломі і сідає сам; коли ярмарок довгий, то робить собі курінь з тієї-ж соломи для захисту на ніч та від непогоди»²⁰².

Описуючи гончарні ряди на полтавському ярмарку, М. Русов зазначав: «І чого тут нема – великі вироби, подібні до римських та грецьких амфор та глеків стоять рядом з сучасними чайниками та свічниками; білі фаянсові миски уряд з мальованими та поливаними виробами; усякі хазяйські миски, площки та кухлики рядом з усякими витребеньками, дитячими іграшками і бюстами Шевченка та Гоголя»²⁰³ [дод. Б, рис. 9, 10, 14].

На Ільїнському ярмарку в Полтаві «звертають на себе увагу чудово виконані групи і статуетки; серед них особливо хороші: «М. В. Гоголь, який слухає кобзаря», «Старець-лірник з поводирем», «Тарас Бульба», «Гончар і швець за своїми роботами» та ін. Чудове виконання цих виробів робить їх дуже затребуваними»²⁰⁴. Ймовірно, статуетки, про які йдеться, виконано під впливом земських ініціатив з покращення стану гончарного промислу. Майстри, за можливості, намагалися навчитися їх робити, оскільки такі декоративні вироби часто залучали до участі у виставках різного рівня, їх реалізовували через кустарний склад Полтавського губерньського земства. Таким чином на початку ХХ ст. розширювався до того традиційний асортимент глиняних виробів на торгах.

---

²⁰¹ Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта ... С. 35-36.

²⁰² Русов М. Гончарство у селі Опшні ... С. 54.

²⁰³ Там само. С. 54.

²⁰⁴ Группы и статуетки на Ильинской ярмарке ... С. 124.

Традиція відведення окремого місця для продажу гончарних виробів на ярмарках і базарах збереглася й до 1920-х рр., про що свідчать фольклорні й етнографічні обстеження торгів²⁰⁵, візуальні джерела [дод. Б, рис. 16-21].

У рекламі своїх виробів гончарі часто використовували міцність посуду сферичної будови, про що є багато згадок у літературі²⁰⁶. Демонструючи таким чином надійність товару, продавець у процес збуту вводив елементи інтерактивної гри. Цим досвідом послуговувалися на торгах і дещо пізніше. «Десь у двадцятих роках у Комишні (Полтавщина – Гавриш Л.) був священик – отець Левко, котрий гончарював. Як зробить горшки, вивезе в Сорочинці, то ніхто в нього не бере. То він було візьме самий дебелий горщик, переверне і на ньому танцює. Так всі чисто горшки й порозбирають»²⁰⁷. На Харківщині виготовляли «такі макітри, якими на базарах (це засіб реклами) інколи накривали сидячу із скорченими ногами людину!»²⁰⁸.

На противагу таким артистичним продавцям були й статечні, які приваблювали спокійною впевненістю у високій якості свого товару. Вони не закликали покупців, а повагом чекали на їх прихід. Історик, етнограф і фольклорист Д. Яворницький так описував один схожий епізод з продажем глиняного посуду: «За однією з куп цього добра стоїть високий, з невеликими сивими вусами, у широких шароварах, закладених за халяви чобіт, у поношеному картузі на голові, худорлявий і суворий дід. Скільки статечності на його обличчі, скільки усвідомлення того, який коштовний товар лежить перед ним! На низькі поклони він ледве киває головою, на всякі підлещування він хіба що двома словами відповість»²⁰⁹. У такій поведінці

²⁰⁵ Луговський Б. Чернігівські старці ... С. 153; Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині ... С. 342-343.

²⁰⁶ Гавриш Л. Глина й вироби з неї в українських фразеологізмах ... С. 157; Коєка М. Гончарство містечка Котельви ... С. 133; Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 120.

²⁰⁷ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 33. Арк. 2-3.

²⁰⁸ Лащук Юрій. Українські гончарі ... С. 21.

²⁰⁹ З української старовини ... С. 123.

теж була своя логіка, оскільки не всі прагнули брати участь у ярмарковій штурханіні, а хотіли мати можливість спокійно вибрати товар та поторгуватися за нього.

За стародавніми уявленнями, гончарі були наділені магічними здібностями, які могли проявлятися й під час продажу глиняних виробів, що знайшло своє відображення в слов'янській міфології²¹⁰.

Як можна помітити, у літературі зображено різні типажі гончарів, що стали своєрідним збірним образом українського майстра, передаючи його характерні риси²¹¹.

Окремо слід сказати про приповідки, якими користувалися гончарі, продаючи товар. Вони склали цілий пласт малодослідженого українського фольклору. Часто ці приповідки мали жартівливий характер. Продаючи горщики і вихваляючи їх міцність, гончарі говорили: «Води не лий та дрючком не бий, дак йому й віку не буде!»²¹², «Цей горщик сам тобі зварить борщик! Хочеш купуй, а хочеш – бий – ярмарок близько!»²¹³. При продажу макітри бажали: «Нехай вам Бог дає, щоб тая макітра та була у вас завжди повна»²¹⁴.

Гончарі володіли майстерністю торгуватися. Іноді вони впевнено тримали ціну, іноді ж погоджувалися зменшити ціну на дрібничці, щоб краще продати дорожчий товар: «Ну. Та карбованець, кажуть, не гроші, аби чоловік був хороший: витягайте копійку та й несіть свистуна вашому хлопчикові, нехай же він добре свистить та згадує гончаря Окару»²¹⁵.

На базарах для гончарів була можливість продати й бракований посуд, яким цікавилися бідніші покупці. С. Лисенко зазначав: «Нам особисто, при обході базару в Глинську, трапилась на очі значна кількість бракованого

²¹⁰ Рахно К. Перунове полум'я ... 434 с.; Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 57, 60.

²¹¹ Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів у художній літературі та фольклорі (замітки екскурсовода) ... С. 27.

²¹² Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 120.

²¹³ Юрченко В. О. Ярмарок в системі традиційної культури українців ... С. 111.

²¹⁴ Там само. С. 111.

²¹⁵ Там само. С. 120.

посуду, біля якої зібрались покупці»²¹⁶. Самі ж глиняні майстри зауважували: «Винесеш на базар, так баба старається хоч надтріснути вибрати, тільки щоб на копійку дешевше»²¹⁷. Поставамцькі мисочники найчастіше продавали брак на торгах у Чорнухах по 1 – 1 ½ коп., «то баби все разбирають без залишку»²¹⁸.

Хоча роздрібний продаж на торжищах був вигіднішим для майстрів, не всі ярмарки приваблювали гончарів. Основна причина цього – «містове», тобто плата за торгове місце. Наприклад, на Полтавщині гончарі оминали Лубенський Преображенський ярмарок через високу плату за можливість торгувати – 1 крб²¹⁹.

Зафіксовано випадки, коли місцеві жителі зверталися до повітових управ з проханням про дозвіл на відкриття базарів у певні дні. Наприклад, до Лохвицької повітової земської управи було подання від уповноважених Поставамцької громади (відомого гончарного осередку) про запровадження щотижневих торгів у вівторок. «Необхідність відкриття базарів суспільство мотивує віддаленістю села Постамуки від торгових пунктів і більш задовільним збутом на них сільськогосподарських продуктів і гончарних виробів»²²⁰.

На другу половину XIX ст. припали й перші статистичні обстеження торгів, в яких, окрім загальної інформації, можна виокремити матеріали про продаж гончарної продукції. У дослідженні-звіті Ф. Вовка «Про сільські ярмарки і про значення їх для вивчення ремісничої і кустарної промисловості» зазначено, що на ярмарок у м. Бориспіль (28–29 червня 1873 р.) глиняні вироби були привезені з Микільської слободи (Київщина) та Ріпок (Чернігівщина). В асортименті «горщики, макітри, поросятники, миски,

²¹⁶ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 361.

²¹⁷ Там само. С. 370.

²¹⁸ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 68.

²¹⁹ Там само. С. 183.

²²⁰ Доклады Лохвицкой уездной Земской Управы ... С. 111.

полумиски, ринки, мисочки, барильця, чайники, каганці, глечики, баньки (різних величин), свистуни та ін.». Ціни варіювалися залежно від величини виробу: «дуже великі полив'яні макітри близько 2 крб за шт., горщики, починаючи від 20 к. і т. д. до ½ копійки за штуку». Уточнено, що товар з Ріпок продавали самі виробники. Усі 30 возів посуду на загальну суму близько 1000 крб сріблом були продані²²¹. На ярмарок у Фастові цього ж року глиняні вироби привезли тільки євреї-скупники. Якщо в Борисполі виробники продавали глечики по 8 коп., то у Фастові такі ж вироби коштували вже 15 коп. Стає зрозуміло, скільки прибутків втрачали гончарі, користуючись послугами посередників.

На Лубенський покровський ярмарок (28 вересня – 2 жовтня /за старим стилем/ 1891) посуд привезли самі гончарі-виробники й горшковози. Є дані про 17 торговок, які прямо на ярмарку оптом купували посуд «на вози» і «на сотні», а потім перепродували вроздріб²²². Іноді, щоб урізноманітнити асортимент, перекупки об'єднувались і в складчину купували по возу у різних виробників, щоб потім поділитися товаром. Зазначено, що «найдорожчий і кращий полив'яний (глазурований) посуд був привезений із м. Опішні. Із Поставмук, Лохвицького пов., були привезені виключно полив'яні миски, які й були відразу розкуплені хорольськими торговками, по 5–6 крб за сотню. Із Городища, Лохвицького пов., був привезений тільки посуд із темної глини і продавали його самі гончарі»²²³. Було підраховано, що на ярмарок привезли 71 віз глиняного посуду загальною вартістю 1065 крб, його збутом займалися 30 «малоросів», що продавали власний посуд, і 39 «малоросів» та 1 єврей, які були перекупниками²²⁴. Із загального об'єму продано було «комишнянського посуду – 5 возів, хомуцького – 6, поставмуцького – 5 і опішнянського – 4 воза, всього 20 возів» за середньої

²²¹ Волков Ф. К. О сельских ярмарках ... С. 268-269.

²²² Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок ... С. 15.

²²³ Там само. С. 15.

²²⁴ Там само. С. 10.

оптової ціни 15 карбованців за віз посуду²²⁵. Інші 50 возів посуду продали вроздріб, його на ярмарку збули майже весь. Такі дані мають не лише статистичне значення, а й дають уявлення про місце виготовлення, способи та форми збуту гончарних виробів із різних осередків. Про посилення участі скупників у процесі збуту глиняних виробів у 1920-х рр. на Чернігівщині й збіднінні гончарних рядів писала Є. Спаська: «Гончарний ряд – нудний: прості миски та горщики, нічим не прикрашені, не політі; торгують євреї, мабуть городнянські та місцеві. Нічого цікавого для себе не побачила і Ніжинський базар незрівнянно багатший предметами народного мистецтва»²²⁶. Інший запис, зроблений 1926 р., тільки посилює попереднє враження: «В Чернігові зараз нема ганчарного виробництва, хоч і відомо, що в кінці XVIII ст., тут був навіть цех і ганчарі виготовляли не лише посуд, а й кахлі – бо існувало полив'яне гончарство. Тепер же у Чернігові на Старому Базарі (коло Пятницької церкви) продають лише привізний з Городнянщини простий посуд: у крамниці під церквою «Олешнянська кооперативна артіль «Ганчар»; у гончарському ряді 7-8 рундучків євреїв-перекупщиків; на краю базара 4 «литвина» продають посуд прямо біля своїх возів... Увесь посуд було зроблено з типового для Городнянщини матеріалу – рожевої глини з додаванням білої глини. Посуд з коричневою, червоною та зеленою поливою трапляється рідше. Серед типових форм – горщики, баньки, миски. Орнаментованого посуду мало, інколи зустрічалася рослинна чи геометрична орнаментика жовтого або чорного кольору. Посуд щоденний, звичайної форми, проте різних розмірів. Іграшок не спостерігається зовсім або їх роблять на замовлення для ярмарок»²²⁷.

В урядових структурах, що досліджували кустарні промисли, розуміли важливість вивчення ярмарків і базарів з метою сприяння збуту «виробів народної праці». Зважаючи на засилля посередників, вважали, що «правильно організовані ринки збуту – створять конкуренцію між

²²⁵ Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок ... С. 16.

²²⁶ Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині ... С. 359.

²²⁷ Там само. С. 365.

скупниками і докорінно підірвуть їх шкідливий та згубний вплив на зниження цінності виробів наших кустарів»²²⁸. Підготовку програм щодо їх упорядкування покладали на земства. Це, на думку урядовців, мало ознаменувати нову епоху діяльності кустарів. Оскільки, «ярмарки і базари мають характер виставок, а тому земства всіма силами повинні прагнути до того, щоб ці виставки народної праці були відомі і доступні всім. Такий погляд на ярмарки і базари повинен слугувати земству головним і керуючим початком у справі впорядкування місцевих торговопромислових ринків»²²⁹.

Глиняний посуд не тільки продавали за готівку, а й послуговувалися натуральним обміном як окремою формою збуту гончарної продукції, відомою ще з часів неоліту. Обмін мав свої умови, на які впливали кілька факторів: урожайність, вид продукту й вид посуду (полив'яний чи теракотовий), який обмінювали і т. п. Така форма збуту з більшим чи меншим поширенням побутувала в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. майже на всій досліджуваній території. Традиційно, під час обміну, інша назва якого – «на відсип», «за простий горщик брали стільки збіжжя, овочів, фруктів тощо, скільки в ньому поміщалося, а за полив'яні вироби – удвічі або втричі більшу мірку»²³⁰. Справа в тому, що в Полтавській губернії в цей час гончарною справою займалося близько тисячі господарств, але понад половина з них зовсім не мали землі й усі засоби до існування добували майже винятково з обробки глини²³¹.

На Харківщині в другій половині ХІХ ст. глиняний посуд обмінювали на зерно, овочі чи інші продукти харчування, пряжу (в Куземіні)²³². Охтирські гончарі «розвозять посуд по навколишнім поселенням, обмінюючи його на зерно і овочі. Цей, за загальними відгуками гончарів, найвигідніший спосіб збуту, в останні роки, через слабкі врожаї, мало практикується, але ще

---

²²⁸ Фесенко І. О. Земство, народні промисли і торгівля ... С. 20.

²²⁹ Там само. С. 20.

²³⁰ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 125.

²³¹ Морачевський В. В. Промисли і заняття населення ... С. 180.

²³² Твердохлебов А. Д. Гончарний промисел в Ахтырском уезде ... С. 51.

не зовсім вийшов із використання. Вигода міни посуду на сільські продукти наступна: зерна, напр., дають стільки за посудину, скільки остання його в себе вміщає. Найбільш зручний час для міни посуду – літо, після жнив, Пилипівка перед святами Різдва і великий піст, починаючи із середохресного тижня до Паски.... Проста сотня, що продається зазвичай по 2–3 крб., при міні дає виручки вдвічі...»²³³. О. Твердохліб зазначав, що в Охтирському повіті на кінець XIX ст. спостерігалася тенденція до здешевлення посуду під час обміну. Для Котельви в цей час «ще недавно селянки і хуторянки давали, напр., стільки хліба за посуд, скільки він вміщав; зараз не дають і ¼ частини»²³⁴. У Боромлі «хліба за горщик дається горщик, а іноді потрібно гончару й зайвий додати... Перекупники також обмінюють посуд на хліб»²³⁵. Гончарі с. Куземин вимінювали посуд на «хліб, фрукти і пряжу», але користувалися цим способом збуту тільки у врожайні роки, зазвичай після жнив²³⁶.

Л. Соколовський надавав цій формі збуту велике значення. Він зауважував, що в Куп'янському повіті Харківщини обміну виробів на хліб «зобов'язаний гончарний промысел і своїм розвитком»²³⁷. Розрахунок під час обміну традиційно відбувався таким чином: зерна давали стільки, скільки ввійде в посудину. Такою формою збуту користувалися не тільки гончарі, а й перекупники. Найзручнішим часом для обміну було закінчення жнив (коли комори були повні зерна, й можна було зробити певні прогнози щодо лишків), період релігійних постів перед Різдвам та Великоднем (у цей час була необхідність придбати перед великими християнськими святами новий посуд).

В останній чверті XIX ст. натуральний обмін у різних гончарних осередках Харківщини мав різне метрологічне значення. У Куп'янському

²³³ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 15.

²³⁴ Там само. С. 36.

²³⁵ Там само. С. 49.

²³⁶ Там само. С. 51.

²³⁷ Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде ... С. 56.

повіті вже на початок 1880-х рр. обмінювали тільки полив'яний посуд на таких умовах: в одну посудину насипали зерно, а іншу, таку саму, давали додатково²³⁸.

На кінець XIX ст. урожайність зернових знизилася, ціни на продукти харчування підвищилися й обміном посуду як однією з форм його збуту стали послуговуватися менше. На початку XX ст. у зв'язку з нестабільним економічним становищем, суспільно-політичними подіями обмін частково відновився. Зокрема, у звіті Охтирської повітової управи за 1912 р. зазначено, що в Харківській губернії глиняний посуд вимінювали на зерно²³⁹.

Уперше про обмін глиняного посуду на «хліб» у Чернігівській губернії згадано в статті П. Маєвського «Горщечний промисел в с. Шатрищах». Автор зазначав, що «скільки зерна в горщик влізе – стільки він і коштує»²⁴⁰. Обмінювали на зерно свої вироби й гончарі Ніжина та Ічні²⁴¹. Часто основною причиною того, що майстри вдавалися до обміну, було малоземелля або неродючі ґрунти. Наприклад, мешканці Олешні, які в середньому мали наділи по 2 десятини піщаної землі, не отримували з них навіть необхідного мінімуму продуктів для достатнього харчування²⁴². Тому місцеві гончарі вимінювали не тільки зерно, а й картоплю, овочі, фрукти, м'ясо, ковбаси, сало, олію і т. д.²⁴³. Схожа ситуація спостерігалася й в Осьмаках, де землеробством майже не займалися, оскільки землі були непридатні для цього заняття. Гончарі не відволікалися на польові роботи й виготовляли посуд весь рік²⁴⁴. Зернові запаси робили, обмінюючи глиняні вироби.

Зазвичай, гончарі Чернігівщини возили обмінювати свій товар «на відсип» на Полтавщину, де ґрунти були родючіші й урожаї зернових кращі.

²³⁸ Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде ... С. 56.

²³⁹ Метка Л. Гончарство Слобожанщини: асортимент і збут глиняних виробів ... С. 126.

²⁴⁰ Маевский П. Горщечный промысел в с. Шатрищах ... С. 88.

²⁴¹ Фриде М. А. Гончарство на юге Черниговщины ... С. 55.

²⁴² Олейников П. Т. Гончарное производство в Нижегородской ... С. 250.

²⁴³ Пошивайло О. Традиційна виробнича база Олешнянського гончарства ... С. 360.

²⁴⁴ Гавриш Л. Обмін як форма збуту глиняних виробів ... С. 59.

Традиційно їздили поодинці, брали 100–150 штук різного посуду загальною вартістю 3–4 карбованці, а привозили взамін 7–10 пудів «різного хліба»²⁴⁵. «Якщо врожай хороший, то посуд йде швидше, зерна насипають в горщик більше і гончар приїжджає додому з хлібом»²⁴⁶. За словами О. Русова, у Чернігівській губернії гончарі та дрібні скупники їхніх виробів мандрували старими транзитними маршрутами, які з прокладанням залізниці перетворилися на станційні під'їзні шляхи, але для збуту кустарних виробів не втратили свого значення. Саме ними возили «горщики, миски, глеки»²⁴⁷. Рідше їздили далі: «Але деякі кустарі, як наприклад, шатрищенські, виїжджають зі своїми виробами в Орловську і Курську губернії, де найчастіше обмінюють їх на хліб, переважно на жито»²⁴⁸.

На Полтавщині збут гончарних виробів здійснювався переважно за гроші. Послугувалися безгрошовим обміном кераміки на борошно, зерно, льон, яйця та інші продукти харчування й товари господарського вжитку найчастіше малоземельні майстри або в неврожайні роки. В. Василенко писав, що «раніше гончарі і горшковози часто роз'їжджали по хуторах восени після збору врожаю і вимінювали посуд на зерно. Розповідають, що сільські господині давали напр. за горщик – «насіпку» зерном стільки, скільки входило в посудину, а за полив'яні миски і т. п. навіть вдвічі зерна (жита, ячменю, гречки)»²⁴⁹. Про купівлю у Лубенському повіті в мандрівного гончаря полив'яної миски, за яку господиня дала «пшенишного борошна з верхом», згадувалося в оповіданні фольклориста, етнографа й письменника М. Номиса «Тітка Настя» (1861)²⁵⁰.

²⁴⁵ Деятельность земства Черниговской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)* ... С. 282.

²⁴⁶ Земятченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губ. ... С. 228.

²⁴⁷ Русов А. А. Описание Черниговской губернии ... С. 212.

²⁴⁸ Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год ... С. 170.

²⁴⁹ Василенко В. И. Местечко Опошня ... С. 38.

²⁵⁰ Номис М. Тітка Настя ... С. 34.

Еквівалент під час обміну залежав від урожаю. Саме в неврожайні роки безгрошовий обмін переважав над продажем, оскільки гончарі, передовсім, прагнули забезпечити родини продуктами харчування. Наприклад, «підворітневий» вимінювали на хлібину, ціна якої у врожайний рік становила 3 коп., при неврожаї така ж хлібина коштувала 5 коп., тому, відповідно, за неї давали більшу кількість або ж дорожчий посуд. Якщо ж гончар не приставав на такі умови, «то баба ще підмічає: «ач який! – мабуть вже наївся»²⁵¹.

Впливав на еквівалентність обміну вид збіжжя, на яке обмінювали посуд. Наприклад, полив'яний горщик віддавали за ту ж кількість пшона, яка в нього поміщалася, невеликий теракотовий – за таку ж кількість пшениці, великий – таку ж кількість жита, іноді збільшуючи чи зменшуючи об'єм збіжжя залежно від ціни на нього²⁵².

Обміном як формою збуту гончарних виробів послуговувалися не тільки гончарі, а й посередники, які заїжджали на Полтавщину. Чернігівські «прасоли», які купували посуд у Роменському повіті, «часто, замість грошей, отримують за них плату хлібом, прядивом, овочами і т. п.»²⁵³. «Литвинки» з Ічні (Чернігівщина), які скуповували поставмуцькі миски «за гроші, а потім вже самі вимінюють їх у жінок на вал і коноплі»²⁵⁴.

Наприкінці XIX ст. на Полтавщині обміном глиняного посуду стали користуватися рідше. Зафіксовано, що в 1880-х рр. «торг ведеться переважно за гроші, так що проїздивши по хуторах тижнів зо два, гончар або горшковоз вимінює натурою хіба десяток «паляниць» (невеликий низенький хліб у вигляді коржиків)»²⁵⁵. Цю тенденцію підтвердив також С. Лисенко. Якщо раніше гончарям Лохвицького повіту на Лубенщині за миску під час обміну насипали дві миски зерна, то на початку 1900-х рр. за одну мірку збіжжя

²⁵¹ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 366.

²⁵² Прокопович А. Зеньковская ярмарочная сельско-хозяйственная выставка ... С. 5.

²⁵³ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 367.

²⁵⁴ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 69.

²⁵⁵ Василенко В. И. Местечко Опошня ... С. 38.

покупці просили дві миски. «Тепер все це виходить з моди: один жалівся, що проїхали і Хорошки, і Юсківці і тільки в одній баби виміняли на зерно»²⁵⁶. 1905 року М. Русов писав, що «тільки в Куземині, селі теж Зіньківського повіту, мені прийшлося надібати стародавню мінову продаж горшків не за гроші, а за борошно. Хозяйка насипає борошна у горщик у щерт, гончар віддає її горщик, а собі зсипає у лантух хліб»²⁵⁷.

Варто принагідно зазначити, що натуральний обмін як форма збуту гончарної продукції частково зберігся і в ХХ ст. Про це свідчить інформація, отримана під час польових керамолого-етнографічних експедицій. На Чернігівщині гончарні вироби в 1930–1940-ві рр. обмінювали на картоплю²⁵⁸; на Харківщині – борошно, кукурудзу, пшеницю, а дитячу іграшку, зокрема свистуни, – на яйця²⁵⁹. Глиняні вироби рятували родини опішнянських гончарів у голодні роки, а потім допомагали прожити в економічно нелегкі періоди 1950-х – 1960-х рр.²⁶⁰ Жителі с. Глинськ (Роменський район, Сумщина) згадували, що саме гончарство допомогло багатьом родинам вижити в тяжкі роки колективізації й Голодомору²⁶¹.

Отже, підсумовуючи вищеподані факти, можна зробити висновки, що в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. на Лівобережній Україні в різних гончарних осередках існували схожі традиції щодо вкладання посуду для подальшого транспортування. З'ясовано, що традиційно об'єм вазу збільшували, нарощуючи борти дошками, плетеним тином, солом'яними джгутами. Посуд вкладали від більшого й важчого до меншого й легшого. Пустоти заповнювали дрібними виробами. Глиняні вироби перемощували

²⁵⁶ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 68.

²⁵⁷ Русов М. Гончарство у селі Опішні ... С. 59.

²⁵⁸ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 104. Арк. 48.

²⁵⁹ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 76. Арк. 36, 49, 82.

²⁶⁰ Клименко О. Народна кераміка Опішні ... С. 56, 232, 233, 245-246, 324, 325, 338-339.

²⁶¹ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 40. Арк. 8.

сіном або соломою, рідше – половиною. Ці ж принципи пакування застосовували, коли посуд перевозили до місця продажу човнами.

З'ясовано, що в досліджуваний період роздрібним способом гончарні вироби збували переважно на ярмарках і базарах. На торгах цій продукції відводили окреме місце – гончарні ряди. На асортимент пропонуваніх виробів впливали запити споживачів та сезонні потреби. Для продажу пропонували не тільки цілий посуд, а й бракований, який мав меншу ціну й користувався попитом у бідних покупців. З продажем глиняного посуду на ярмарках був пов'язаний окремий пласт українського фольклору, який включав прикмети, повір'я, приповідки тощо.

Одночасно з продажем за готівку гончарі користувалися такою формою збуту глиняних виробів, як натуральний обмін. На її розповсюдженість й частоту застосування впливали різні чинники: родючість ґрунтів, величина земельних наділів гончарів, урожайність і т. п. З'ясовано, що частіше вимінювали посуд після жнив та перед великими релігійними святами. На еквівалентність обміну впливали вид посуду (полив'яний чи теракотовий), який обмінювали, й вид продукту, на який обмінювали, ціни на продукти. Обмін глиняного посуду як форма збуту з більшим чи меншим поширенням побутовував майже на всій досліджуваній території. Частіше ним користувалися до 1880-х рр., з кінця XIX ст. обмін поступово витіснявся готівковим продажем і вже на початку XX ст. став рідковживаною формою збуту гончарних виробів.

2.3 Оптовий збут посуду

Під час оптового способу збуту глиняного посуду склалася унікальна система лічби. Про це зазначали майже всі дослідники гончарного промислу Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Основною одиницею лічби під час оптового збуту була сотня. Поняття гончарської сотні не тотожне загальноприйнятому терміну. За визначенням І. Зарецького, гончарська сотня «є особливого роду лічильна одиниця, яка часто містить не сто окремих предметів, а й значно більше»²⁶².

Коли сотня складалася зі ста окремих предметів, її називали «рядовою», «без укладу», «одинарною», «на одиначку». Такою одиницею лічби користувалися до того, як набули значного поширення інститут скупництва й оптовий спосіб збуту. «Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. використовувалася виключно для лічби простого, неполив'яного посуду»²⁶³.

Найдавніший приклад «рядової сотні» горщиків, зафіксований в опрацьованій літературі, стосується с. Шатрища (Чернігівщина). До її складу входило: «10 борщівників – найбільших горщиків, 20 владовців, 20 яловців, 20 кашників, 20 горщевиків і 10 махоток – найменших»²⁶⁴.

На Полтавщині склад «рядової сотні» був більш різноманітним і містив не тільки горщики, а й миски, ринки, тикви, макітри та інші види посуду залежно від осередку. Рівно 100 штук посуду містили «рядові сотні» у с. Більськ та м. Сенча.

Більська «сотня без укладу» складалася з:

«Золінників.....15
 Стівбунів.....15
 Підворотнів..... 20
 Горщат..... 20
 Порожняків..... 10
 Мисок..... 10
 Покришок..... 10»²⁶⁵.

У м. Сенча основну частину складу «рядової сотні» становили макітри:

«Більших мисок 10

²⁶² Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 92.

²⁶³ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 139.

²⁶⁴ Маевский П. Горшечный промысел в с. Шатрищах ... С. 88.

²⁶⁵ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 93.

Ринок	20
Тикв	20
Макітер побільше.....	20
Макітер ще більших.....	20
Макітер найбільших (2 в.)	10» ²⁶⁶ .

У м. Білики «рядова сотня» складалася з 100 горщиків різної величини («підворотнів», «кашників», «кашнят» і «горцат»), кількість яких варіювалася за бажанням покупця.

У м. Зіньків, м. Комишня «рядові сотні» склалися більше, ніж зі 100 штук посуду, була невелика «додача».

Зіньківська «рядова сотня» складалася з:

«Золінників.....	10
Підсніжчат.....	6
Підворотнів.....	20
Підворотнят.....	10
Окладят	10
Горцат.....	20
Кухлів.....	6
Мисок.....	10
Подкришок.....	10
Всього 102 шт.; дві штуки додачі» ²⁶⁷ .	

У м. Комишня як «додача» йшли 1 або 2 золінники, а сама сотня складалася з таких різновеликих горщиків:

«Плоских (найбільших).....	25
Килашів.....	25
Горцат.....	25
Махіток.....	25» ²⁶⁸ .

²⁶⁶ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 94.

²⁶⁷ Там само. С. 93.

²⁶⁸ Там само. С. 94-95.

Склад «рядової сотні» в Городищі Лохвицького повіту був варіативним: «Склад найдешевшої сотні, 2 рублі, приблизно такий: 10 плоских горщиків, 40 стовбунових, 25 укладу і 25 маленьких. У двохрублевій сотні глечиків: найбільших піввідерних зазвичай не дається, другого за величиною калібру дають штук 25, середніх 50 і маленьких 25»²⁶⁹.

У м. Богодухів Харківської губернії власне гончарство не було розвинуте, на місцевих торгах купували посуд привезений із інших гончарних осередків. Склад «рядової сотні» опішнянського посуду при цьому був такий:

«Золільників з укладом..... 20
 Підворотнів.....20
 Плискунів з укладом..... 20
 Мисок ..... 40».

Ціна такої сотні неполив'яного посуду становила від 2 крб 50 к. до 4 крб, полив'яного – 6–8 крб²⁷⁰.

На Харківщині під час оптового збуту глиняних виробів також послуговувалися «рядовою сотнею». У Боромлі «просту сотню» зазвичай складали 30 «золільників», 30 «підворотнів», 30 «укладачів», 10 «покришок», її вартість була 3 крб²⁷¹. У середині 1880-х років до валківської «простої сотні» ціною 2 крб 50 коп. – 3 крб 50 коп. входили: 20 «золільників», 20 «підворотнів», 20 «плискунів», 20 «укладачів», 10 мисок, 10 покришок²⁷².

Зазначений кількісний і видовий склад «рядової сотні» в різних гончарних осередках був переважно традиційним, але не сталим, він варіювався залежно від вимог ринку та запитів покупців.

У кінці XIX ст. «рядовою сотнею» під час оптового збуту глиняного посуду практично перестали користуватися. У цей час конкуренція між

²⁶⁹ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 181.

²⁷⁰ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 50.

²⁷¹ Там само. С. 49.

²⁷² Там само. С. 50.

майстрами посилилася, збут ускладнився й гончарі, щоб привабити покупців (найчастіше це були скупники) «до звичайної сотні додавали по кілька штук посуду безкоштовно або ж за дещо нижчу ціну»²⁷³. Ця надбавка дістала назву «уклад», а одиниця продажу – «сотня з укладом», «укладна сотня», «гуртова сотня», «набуйний щот». Становлення такої одиниці оптового продажу в різних гончарних осередках відбувалося по-різному.

На Полтавщині, наприклад, співіснували звичайні «рядові сотні», «рядові сотні» з невеликою «придачою» й «сотні з укладом». На «уклад» зазвичай йшов посуд або дуже великих, або дуже малих розмірів, який мав обмежене використання.

В Опішні така сотня неполив'яного посуду у 1880-х роках налічувала: «10 «золінників», 25 «підворотнів», 20 «мисок» з покритками і 45 «плоскунів»», укладом слугували горщики менших розмірів («стовбуни», «горща» і «махітка»). Ціна такої сотні «на місці» становила 2 крб 50 коп. – 3 крб²⁷⁴.

Склад «сотні з укладом» навіть в межах одного гончарного осередку не був сталим. Наприклад, І. Зарецький 1893 року зафіксував таке її наповнення у с. Городище:

«Плоских.....	10
Стовбунів....	30
Укладних (калашників).....	50
Підворотнів.....	10
Макітер.....	5
Покришок.....	5
Всього 110 штук» ²⁷⁵ .	

Через 5 років С. Лисенко подав інші дані: «10 або 15 плоских горщиків, 20–40 стовбунових, укладу штук 25, додають 10–20 тикв або глечиків; макітр

²⁷³ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 141.

²⁷⁴ Василенко В. І. Местечко Опішня ... С. 37.

²⁷⁵ Зарецький І. А. Гончарный промысел ... С. 94.

великих кладуть штук 5, середніх з десяток, маленьких штук 15. Дивлячись по величині виробів, які входять до сотні, ціна сотні коливається від 2 крб (на місці) до 3 крб і до 5 крб за найбільші»²⁷⁶.

У с. Сенча (Лохвицький повіт) «сотня з укладом» на відміну від «рядової сотні» у своєму складі мала більше ринок і невеликий «уклад»: 12 макітер першого сорту, 20 ринок, 50 середніх ринок (об'ємом 1 відро), 10 підендолок, 3 єндоли, 10 мисочок; усього 105 штук (5 мисочок на «уклад») ²⁷⁷.

Сотня, в яку окрім горщиків, входили інші види посуду (миски, ринки, макітри та інше), також називалася «круговою сотнею з укладом».

Прикладом такої сотні і її хронологічних видозмін може слугувати інформація, зафіксована І. Зарецьким і С. Лисенком (у м. Глинськ Роменського повіту) з різницею у кілька років.

За часів І. Зарецького глинська «кругова сотня з укладом» складалася з:

«Підворотнів.....30

Підворотнят.....30

Калашів.....40 (у І. Зарецького помилково зазначено 10 шт. –

Гавриш Л.)

Укладу, тобто покришок,

глечиків та інш. ...60

Всього 160 штук»²⁷⁸.

Пропонували також інший, більш варіативний склад, до якого входили:

«Підворотнів..... 20

Підворотнят.....40

або, на вибір, підворотнят або калашів.....35

Мисок сімейних.....10

Мисок великих..... 5

або, якщо підворотнів тільки 20, то:

²⁷⁶ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 181.

²⁷⁷ Там само. С. 129.

²⁷⁸ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 93-94.

рослих горщат.....25
 малих горщат.....25
 покришок або мисочок малих.....25
 решта додається, по бажанню, тиквами та інш.»²⁷⁹.

С. Лисенко згодом зафіксував дещо іншу інформацію. Уклад міг дорівнювати більше 160 одиниць посуду, навіть 200 штук. «Кругова сотня з укладом» мала два варіанти наповнення:

- 1) «10 підворотневих, 40 підворотнят і 50 калашів (додача 60–100 шт.)»;
- 2) «20 підворотнів, 10 макітер, 60 калашів і 10 мисок, – додаток 60 шт.»²⁸⁰.

У цьому ж осередку для димленого («синього») й посуду з природним кольором черепка («червоним») було різне наповнення кругової сотні з укладом:

<u>«Синій» посуд</u>	<u>«Червоний» посуд</u>
«40 підворотнів,	«40 підворотнів,
40 калашів,	40 золінників,
5 золінників,	10 мисок
10 мисок	10 ринок
3 макітри	в якості укладу:
2 ринки	40 калашів і 10 мисочок» ²⁸¹ .
з укладом в 100 шт.»	

Різну кількість укладу, на думку О. Пошивайла, можна пояснити тим, «що «червоний» посуд оцінювався дещо вище за «синій», а тому й укладу давали вдвічі менше»²⁸².

²⁷⁹ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 94.

²⁸⁰ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 360.

²⁸¹ Там само. С. 360.

²⁸² Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 143.

П. Земятченський зафіксував, що на Київщині під час оптового збуту глиняного посуду користувалися одиницею рахунку «штука», яка, на нашу думку, по наповненню відповідала «сотні з укладом», якою послуговувалися в сусідніх з нею губерніях Лівобережної України: «Великих горщиків у штуці є близько 60, менших 100–150 і навіть 200»²⁸³.

Найбільш поширеною формою полив'яного посуду були миски. Про метролого-термінологічну систему розрізнення їх за величиною було сказано вище. Через поступове переважання оптового способу збуту глиняного посуду над роздрібним, у ХІХ ст. окремо склалася числівникова система назв мисок. Вона побутувала в усіх гончарних осередках Лівобережної України.

Наприклад, на Полтавщині послуговувалися такими назвами²⁸⁴:

Опішня	Постав-Мука	Сенча	Розміри мисок (вершків у діаметрі)
Одиначка	Одинарка	Одинарка	8–10
Двійник	Двійка, двійняк, двійник, приставка	Двійник	6,5–7
Трійник	Трійка, трійняк, трійник	Трійник	5,5–6
Четверик	Четвірка, четверняк, четверик	Четвірка	4,5–5
Полумисок			4,5
П'ятерик	П'ятірка, п'ятерняк, п'ятерик	П'ятірка	3,5
Дробина, дробинка			менше 3,5

Таб. 2.3.1.1 Числівникові назви мисок на Полтавщині

За одиницю лічби брали найбільшу миску «одиначку»; усі менші миски мали в назві числівниковий вираз відношення їх розміру до неї. Щоб зіставляти різні розміри мисок, послуговувалися терміном «штука».

²⁸³ Земятченский П. А. Гончарные глины и каолиновые образования Киевской губ. ... С. 309.

²⁸⁴ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 144.

Наприклад, одна штука «одиначки» – одна найбільша миска, штука «двійника» – дві менших миски, і т. д. до найменшого посуду. «Штуки» різного посуду мали різну кількість виробів, але однакову ціну, що спрощувало розрахунок під час збуту.

При оптовому продажу сотню мисок називали «круговою» й налічувала вона 250–350 одиниць різновеликого посуду (зазвичай чотирьох розмірів: двійник, трійник, четверик, п'ятерик) «і в такому випадку при продажу чи купівлі вже не кажуть, що такий-то продав чи купив сотню мисок, але «за сотню мисок», тобто за сто мисок одиначки, 200 двойника, 300 тройника і т. д.»²⁸⁵.

У с. Мостав-Мука, одному з провідних осередків, де виготовляли миски, «кругову сотню» складали так:

«Одиначки, 1 десяток, рахунком 10 штук.

Двойника, за 4 десятка, рахунком 80 штук.

Трійника, за 4 десятка, рахунком 120 штук.

Четверняка, за 1 десяток, рахунком 400 штук.

П'ятерика, за 1 десяток, рахунком 500 штук.

Усіх десятків 11, а рахунком 1110 штук»²⁸⁶.

Для цього ж осередку через кілька років С. Лисенко подав 2 варіанти складу «кругової сотні», які суттєво відрізняються від інформації І. Зарецького:

«Двійника 2 десятки (40 штук)

трійника 4 десятки (120 штук)

четвірки 2 десятки (80 штук)

п'ятірки 2 десятки (100 штук),

всього 10 десятків або 1 сотня,

що складається з 340 штук

двійника 3 десятки (60 штук)

трійника 3 десятки (90 штук)

четвірки 3 десятки (120 штук)

п'ятірки 1 десяток (50 штук) –

всього 10 десятків або 1 сотня,

що складається з 320 штук

²⁸⁵ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 92.

²⁸⁶ Там само. С. 93.

різних мисок;

різних мисок»²⁸⁷.

Найбільшим попитом у скупників користувалася миска «трійник», говорили: «Як добавиш більш трійнику, то й ціна буде трошки більш»²⁸⁸.

На Київщині, наприклад, миски також виготовляли в багатьох осередках і під час їхнього оптового збуту послуговувалися такою ж одиницею продажу, як «кругова сотня». Найчастіше до її складу входили «потрійня», «четверня», «п'ятірня»²⁸⁹.

Відомо, що опішнянські гончарі возили продавати посуд на Харківщину, зокрема до Богодухова. Місцевим скупникам продавали вироби оптом, при цьому склад «кругової сотні» був таким:

«Золільників з укладом.....	20
Підворотнів.....	20
Плискунів.....	20
Мисок с укладом.....	20
Покришок.....	20» ²⁹⁰ .

Своєрідна система лічби під час оптового збуту глиняного посуду склалася в с. Олешня (Чернігівщина). Аналогом «одиначки» тут був горщик «обідник» (місткість приблизно 3 літри). Головним у підрахунку посуду під час продажу було те, щоб «гончарська штука» містила в собі не менше 3 літрів. Тобто, у штуку входило 2 «підобідники» (об'єм 2 л), загальною ємністю 4 літри, під час лічби називали «двійник»; 3 «молошники» (об'єм 1–1,5 л), загальною ємністю 3–4,5 літри, при лічбі називали «трійник»; 4 «питуни» (об'єм менше 1 л), загальною ємністю менше 4 літрів, під час лічби називали «четверик».

²⁸⁷ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 65.

²⁸⁸ Там само. С. 65.

²⁸⁹ Ионов Н. Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии ... С. 60-61.

²⁹⁰ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 50.

Оптом продавали, як і в інших гончарних осередках, «гончарськими сотнями», які в Олешні називали по «набуйному щоту». Тобто, мало бути сто «гончарських штук», які фактично містили від 200 до 400 одиниць посуду. Традиційно в такій сотні був представлений весь асортимент різновеликих виробів.

Оскільки виготовленням полив'яного посуду займалася невелика кількість гончарів, то й окремої системи його обрахунку під час оптового збуту не виробилося, послуговувалися «круговою сотнею», що була притаманна збуту полив'яних мисок. Вона також з часом змінювалася, з'являлися нові метрологічні одиниці: шестерик, десятерик, двадцяттерик. Їх поява була викликана в основному проблемами із реалізацією глиняних виробів, які виникли на початку ХХ ст. Гончарі, щоб привабити скупників, збільшували кількість одиниць, що входили до сотні, за рахунок введення дрібнішого посуду²⁹¹.

У другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. під час оптового збуту послуговувалися також таким терміном лічби, як «горно» (у прямому значенні – піч для випалювання посуду) – найбільшою специфічно гончарською метрологічною одиницею визначення кількості глиняних виробів.

Склад і величина малого, середнього й великого горна в різних гончарних осередках відрізнялися. Кількість виробів рахували в гончарських сотнях, які за необхідності означали конкретною виличиною штук посуду²⁹².

«Горно» як метрологічна одиниця не була сталою. Її розмір і ціна варіювалися залежно від того, «великим», «середнім» чи «малим» було горно, в якому посуд випалювали. Наприклад, І. Зарецький подав дві типові для Зіньківського повіту формули для продажу мисок «горном». Для «великого» горна 1200 мисок рахується як 7,5 сотень, для звичайного – 850

---

²⁹¹ Гавриш Л. О. Особливості збуту полив'яного посуду ... С. 259.

²⁹² Гавриш Л. «Горно» як метрологічна одиниця ... С. 58.

мисок – як 5 сотень²⁹³. Ці 5 сотень мисок можна було продати за 27 крб 50 коп. (при цьому їх собівартість, за підрахунками І. Зарецького, була 25 крб 69 коп.)²⁹⁴. В Опішні, за матеріалами В. Василенка, за «велике» горно, що вміщувало 450 штук різного посуду з укладом, платили 18–20 крб, за «середнє» (400 штук з укладом) – 10–12 крб²⁹⁵. Полив'яний та посуд із побілом з опішнянської глини коштував дорожче.

У різних гончарних осередках Полтавської губернії на кінець ХІХ ст., за підрахунками І. Зарецького, середня місткість одного горна (в сотнях) становила: в Зіньківському повіті для горщиків – 3,92, для мисок – 3,71 (побутували горни на 2–3 сотні горщиків, 3–4 сотні, 4–5 сотень та більше 5 сотень); у Лохвицькому повіті – 2,69 сотні; в Миргородському – 4,22; в Кобеляцькому – 4,13; у Роменському – 3,08; загалом у Полтавській губернії – 3,71²⁹⁶. Сергій Лисенко з'ясував, що в Сенчі (Лохвицький повіт) найбільше горно вміщувало 3 сотні, середнє – 2, мале – 1,5 сотні посуду²⁹⁷; у Постав-Муці цього ж повіту велике горно було розраховане на 4–5 сотень мисок, середнє – 3–4 сотні, мале – 2,5–3 сотні²⁹⁸. У м. Глинськ Роменського повіту традиційно користувалися горнами трьох видів: «місткість великого становить 4 продажні сотні (близько 700–800 штук різних виробів), а меншого – 3 таких сотні (близько 500–600 штук); у найменшому горні поміщається до 500 шт.»²⁹⁹. Ціна «середнього» горна димленого або звичайного теракотового посуду під час оптового продажу в середньому була 7 крб 50 коп.³⁰⁰. Зробивши нескладні підрахунки, можна визначити, що за середнє горно посуду («30 підворотневих, 100 підворотнєт, 170 калашів і 250

²⁹³ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 92.

²⁹⁴ Там само. С. 109.

²⁹⁵ Василенко В. И. Местечко Опощня ... С. 37.

²⁹⁶ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 105.

²⁹⁷ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 132.

²⁹⁸ Там само. С. 66.

²⁹⁹ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 358.

³⁰⁰ Там само. С. 364.

горщат»³⁰¹) під час самостійного продажу можна було виручити близько 10 крб, що майже на 25% більше, ніж коли б товар віддали скупнику³⁰². У м. Глинськ на кінець XIX ст. працювали 12 гончарів, які свої вироби збували тільки перекупникам; кожен із них випалював у середньому 6,5 горнів посуду в рік, середня продажна ціна яких становила 8 крб 50 коп.³⁰³.

На Харківщині для оптового продажу також було зафіксовано лічбу не тільки сотнями, а й горнами: «Горно, місткістю 300–400 штук коштує від 7 до 20 крб»³⁰⁴.

В опрацьованих джерелах зазначено, що найчастіше «горнами» посуд купували приїжджі скупники³⁰⁵. Окрім того, в Опішні й прилеглих селах «горнами» скуповували вироби й чумаки, щоб потім відвезти їх на Південь для подальшого перепродажу³⁰⁶.

Оскільки під час випалювання глиняний посуд часто втрачав товарний вигляд (тріскався, деформувався і тому подібне), «у горно завжди клалася певна додаткова кількість виробів (від 20 до 60 шт.) на випадок пошкодження лічильних одиниць... (на угар)»³⁰⁷. «Урон», як називали бракований посуд після випалювання, іноді був доволі значним. Глинські гончарі свідчили: «У нас іноді загалом цілими виходить 2/3 горна, а то брак; ми вважаємо, що зовсім пропадає при випалі 1/10 частина»³⁰⁸.

У кінці XIX ст. зі збільшенням кількості гончарів і посиленням конкуренції між ними, значним розширенням ареалів збуту роздрібний продаж виробів самими майстрами став втрачати свої позиції, роль

³⁰¹ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 367.

³⁰² Гавриш Л. Способи збуту гончарних виробів майстрами м. Глинськ ... С. 51.

³⁰³ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 368.

³⁰⁴ Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год ... С. 179.

³⁰⁵ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 130; Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 364.

³⁰⁶ Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства ... С. 251.

³⁰⁷ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 149.

³⁰⁸ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 361.

посередників між гончарем і споживачем взяли на себе скупники. «Без скупника в багатьох випадках робота кустарів не набула б масового характеру, так як іншим шляхом знайти виробам вихід на великий ринок важко»³⁰⁹. О. Пошивайло, посилаючись на «Опис Новгород-Сіверського намісництва» (1779–1781) та роботу О. Шафонського «Опис Чернігівського намісництва» (1783), зробив висновок, що дрібні торговці, котрі скуповували в гончарів глиняні вироби для наступного перепродажу їх на далеких торгах, з'явилися на Лівобережній Україні не пізніше початку XVIII ст.³¹⁰

Перші згадки про діяльність скупників глиняного посуду в означений період знаходимо в «Дослідженні про торгівлю на українських ярмарках» І. Аксакова (1858). Він писав, що «місцеві і приїжджі міщани й селяни і загалом дрібний торговий народ купує різний посуд у більших торговців...»³¹¹. Збут за участі скупників відбувався на всій досліджуваній території. В. Морачевський так пояснив залежність майстрів від скупників на Лівобережній Україні: «До дорогих послуг останніх гончарів змушує вдаватися вже тільки крайня потреба. У колишній час скупники-баришники часто постачали кустарів паливом (дістати яке тепер в Малоросії буває іноді дуже важко навіть за високу ціну); нині вони кредитують гончарів лише грошима і до того ж виключно ніби як задатком і вже потім забирають у них вироби за доволно встановлюваними, дуже низькими цінами, отримуючи таким чином головні зиски гончарного промислу. Залежність кустарів-гончарів від скупників в окремих місцевостях описаної області, зрозуміло, не однакова, але вона, без сумніву, приймає більш гострий характер в тих випадках, коли гончарі є вже населенням безземельним або тим, що обробіткою землі вже не займається»³¹².

На Харківщині послугами посередників користувалися в усіх гончарних осередках. В Охтирці «закупівля посуду перекупниками

³⁰⁹ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 112.

³¹⁰ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 126.

³¹¹ Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках ... С. 291.

³¹² Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения ... С. 185.

проводиться на замовлення і випадково. У першому випадку угоди проводяться вдома у гончарів, в другому – де доведеться. Зазвичай перекупники, замовляючи посуд, дають завдатку 10–15 крб., іноді – половину умовної суми. Доставка за рахунок покупця. Ціна підводи за 100 верст кінної, що вміщує 500 штук посуду простої сотні і 500 рядової – 5–6 крб., – волової, що вміщує 400 шт. простої і 550–600 шт. рядової, – 7–8 крб.»³¹³.

Скупники за сотню простого посуду платили гончареві 2,5–3 крб (взимку – 1 крб 20 к.), полив'яного – 6–8,5 крб³¹⁴. Посуд перевозили на свої склади й потім продавали на місцевих базарах та ярмарках, але вже за більшу ціну: простий по 5 крб, полив'яний – 12–14 крб. У перекупника можна було знайти потрібний товар у будь-яку пору року, тоді як у гончаря він був не завжди. Л. Соколовський зафіксував імена основних посередників, які працювали в Куп'янському повіті й торгували глиняним посудом: «Леонтій Безмен (з 1862 р.), солдат Іван Дурманчук, а з 1882 року і Китнюх»³¹⁵. В Охтирці скупництвом глиняного посуду займалися: «Горішний, Наум Гонка і Костенко»³¹⁶. «Із боромлян відомі: Ф. Коваленко з дружиною, Мойсей Іванченко, Іван Сахно, Василь Проценко, Матвій Біленко, Дмитро Кутась, Василь Василенко, Петро Коваленко (Шабро) і Гаврило Башлай»³¹⁷. У Богодухові, де гончарством не займалися, постійними скупниками товару, привезеного з Валок, Опішного, Котельви, Охтирки, Станичного, були «Лука Тимченко з братом, Павло Вінницький, солдат Гавриленко. Є також і кілька тимчасових торговців. Тимченко має крамницю; купує і в господарів-виробників, і в перекупників»³¹⁸. В одному з найбільших щорічних ярмарків Харківщини, Покровському (1888), за даними обстежень, брали участь

³¹³ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 15.

³¹⁴ Там само. С. 7, 26; Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде ... С. 55.

³¹⁵ Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде ... С. 55.

³¹⁶ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 15.

³¹⁷ Там само. С. 49.

³¹⁸ Там само. С. 50.

скупники кераміки В. І. Бочаров і П. Л. Волосачов, які потім перепродували придбаний товар за межами губернії³¹⁹.

Якщо перекупники робили попереднє замовлення на виготовлення посуду, то вони зазвичай давали завдаток, який іноді становив половину вартості всього товару³²⁰.

Розповсюдженим було явище, коли скупники, що проживали в населених пунктах, де гончарство не набуло поширення, або майстрів було мало, їздили в певні осередки й привозили звідти товар для подальшого перепродажу вдома. Наприклад, О. Твердохліб зазначав, що в Куземині 6 гончарів і 2 скупники возами купують посуд більських майстрів, а потім перепродують чи обмінюють удома та в найближчих хуторах³²¹.

На Харківщині скупники, окрім продажу глиняних виробів за готівку, обмінювали їх на продукти; «цей спосіб практикують і перекупники, навіть більше, ніж самі гончарі»³²².

На Полтавщині була схожа ситуація. В. Василенко у своєму звіті про обстеження м. Опішня Зіньківського повіту зазначав, що часто малозабезпечені гончарі змушені були збувати готові вироби «кулакам – власникам складів», зазнаючи при цьому фінансових втрат: «...отримують ледве 4 крб. 50 к. за сотню, яку можна розпродати вроздріб за 7 крб. 50 к. – 8 крб.». На цей період у містечку було 3–4 «складчика»³²³. Статистичні дані свідчать, що на кінець XIX ст. в Опішнянській волості жили 8 скупників³²⁴. Прибутковість такого заняття спонукала до поступового збільшення кількості посередників. Відомо, що 1901 р. на ярмарок у с. Василівку Полтавського повіту привезли гончарні вироби вже 17 опішнянських скупників³²⁵.

³¹⁹ Маслов М. П. Питома вага і місце селянських промислів ... С. 55.

³²⁰ Гавриш Л. Участь скупників у збуті глиняних виробів ... С. 33.

³²¹ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 51.

³²² Там само. С. 15.

³²³ Василенко В. И. Местечко Опощня ... С. 37.

³²⁴ Кустари и ремесленники Полтавской губернии ... С. 42.

³²⁵ Пречистенская ярмарка в с. Васильевке ... С. 51.

Зазвичай місцевим скупникам виробники продавали гончарні вироби дешевше, ніж приїжджим, яких часто називали «гарбачанами» (похідне від назви великого воза – гарби). В Опішному посуд скуповували посередники з Катеринославщини, Київщини та Херсонщини, а в Постав-Муки Лохвицького повіту найчастіше приїжджали скупники з м. Ічні Борзенського повіту Чернігівської губернії³²⁶. «У ласьківського гончаря-мисочника Кирила Омельченка вироби забирали скупники аж із Московщини»³²⁷.

Зафіксовано, що гончарі м. Глинськ Роменського повіту також вдавалися до послуг скупників, «прасолів» (так називали скупників з Чернігівщини). У такому випадку продаж був оптовим, обрахунок ішов на «сотні» та «горни». Сотнями купували посуд переважно гончарі-односельці, які не завжди мали достатню кількість власного випаленого посуду для виїзного торгу. За 100 штук «червоного» або «синього» більшого посуду та 60–100 штук «укладу» (меншого посуду) вони платили виробникам 2 крб 50 коп. Сотня полив'яного або вкритого «побілом» посуду цінилася від 3 до 4 крб. Ціна також залежала від того, який посуд входив до «сотні» та «укладу». Так, наприклад, наявність «золінників» на 50 коп. піднімала ціну «сотні без укладу»³²⁸. Траплялося, що скупником був односець, який у скрутний час кредитував гончаря. У такому випадку, щоб не втратити прихильності позичальника, ціну часто доводилося зменшувати до 20 коп. на кожному рублі.

Горнами посуд у гончарів м. Глинськ купували приїжджі скупники, «звичайна ціна... горна місткістю 3 сотні – 7 крб. 50 коп., ... горн в 3 ½ сотні – 9 крб. і до 10 крб., ... горн в 4 сотні простого посуду близько 10 крб.»³²⁹. Для самих торговців було зручніше забрати товар в одному місці,

³²⁶ Ааронский Н. В. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии ... С. 139.

³²⁷ Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства ... С. 251.

³²⁸ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 364.

³²⁹ Там само. С. 364.

домовляючись з одним майстром. Гончарям теж було вигідно продати значну частину товару відразу й отримати всю суму одночасно.

Не зважаючи на перевагу в прибутковості під час самостійного продажу, у кінці XIX ст. в середовищі глинських гончарів почала спостерігатися тенденція до скорочення чисельності майстрів, які самостійно збували власні вироби: «Років 10 назад серед нас таких, що самі кругом розвозили горшки і продавали, було більше 10, а зараз майже всі чекаємо баришників, доки приїдуть і заберуть»³³⁰. Пояснити це явище можна тим, що значна частина майстрів не мала власного транспорту, його доводилося наймати для перевезення виробів до віддалених торжищ, не будучи при цьому впевненим в успішності продажу. Місцеві ж базари були переповнені гончарним посудом і, як свідчили самі майстри, «якби ми на базарі продавали, то досі вже з голоду поздихали б»³³¹.

Ціни на гончарні вироби залежали також і від погоди: коли за несприятливих природних умов (найчастіше навесні та восени) дороги були майже непрохідними, вартість посуду ставала нижчою. Глинські гончарі свідчили, що ««в грязь» у відчаї раді бувають збути сотню і за 2 крб., аби тільки було кому»³³². Окрім того, частими були випадки, коли через негоду скупники на кілька днів залишалися в майстрів на постій, тоді гончарі власним коштом змушені були утримувати «гостей».

На 1900 р. із 47 глинських гончарів 26 чоловік винятково користувалися послугами скупників, 8 – продавали самостійно й іноді користувалися послугами посередників, і тільки 13 самостійно збували свій товар. На цей період припадає й збільшення кількості (до 40–50 чоловік) «прасолів» порівняно з місцевими посередниками³³³.

---

³³⁰ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 349.

³³¹ Там само. С. 362.

³³² Там само. С. 364.

³³³ Там само. С. 363.

У с. Постав-Мука (Лохвицький повіт) своїх постійних скупників не було, по миски приїжджали з чернігівської Ічні, Канівців Золотоніського повіту, Вороньків, Мелехів, рідко – з Переяслава. Час від часу поставмуцький крамар Василь Пятецький скуповував миски в односельців (часто в рахунок боргу боржників його лавки) і потім перепродував. Унікальною на той час (принаймні, більше подібної інформації в опрацьованих джерелах не зафіксовано) є інформація про Михайла Митрофановича Демченка, скупника із с. Потерюхи. Він запропонував поставмуцьким гончарям укласти з ним угоду про продаж йому всіх виготовлених ними мисок. На пропозицію відгукнулося 40 майстрів, з ними були укладені річні контракти. В угоді було обумовлено склад сотні (50 двійників, 120 трійників, 100 четвериків, 50 п'ятериків, усього 320 штук посуду), її ціна (5 рублів) та розміри мисок. Майстри не мали права продавати свій товар (окрім браку) іншим посередникам. Скупник, у свою чергу, мав у шестиденний термін розрахуватися з майстром. За порушення умов контракту передбачалася неустойка в розмірі 10 карбованців³³⁴. На перший погляд, це було ризиковано, оскільки поставмуцькі миски від тривалого зберігання втрачали свої товарні якості («не витримують тривалого лежання на складах і в сирості: вони темніють і втрачають дзвін сухого, щойно випаленого, посуду»³³⁵). Але накопичені великі запаси товару дозволили демпінгувати ціни: якщо інші скупники платили гончарям за сотню мисок 6–7 крб, то Демченко перепродував їм по 5 крб 50 коп. Посередники спочатку не хотіли співпрацювати з ним, вбачаючи сильного конкурента, але згодом зрозуміли свою вигоду і стали диктувати таку ж ціну тим гончарям, які не підписали угоду з Демченком. У результаті втратили самі виробники, які змушені були погодитись на умови скупників і знизити ціни на вироби. Коли у майстрів, що підписали угоду, поцікавились, що їх змусило піти на цей крок, вони

---

³³⁴ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 70-71.

³³⁵ Там само. С. 72.

відповіли, що таким чином вони уникали проблем зі збутом, пошуком покупців, маючи обумовлену гарантовану плату за товар.

У Сенчі Лохвицького повіту в 1880-х рр. місцевий гончар Лука Чумарний не тільки самостійно займався промислом, а й скуповував посуд по 3–5 крб за сотню й розвозив по торгах або перепродував іншим скупникам³³⁶. Окрім того, за товаром заїжджали й скупники з інших місцевостей. На початок ХХ ст. сенчанські гончарі змушені були вже самостійно збувати свій товар, оскільки посередники перестали купувати місцеві вироби. Майстри пояснювали це так: «Куди наша макітра піде? Кругом її роблять. А миски в Опішні і Поставмуках роблять ще «кращі», ніж у нас»³³⁷. Подібна ситуація склалася й в Городищі Лохвицького повіту. Раніше туди приїздили скупники з Пирятина, Драбова, Теплівки, а 1904 р. місцеві гончарі свідчили, що «оце два роки й зовсім не приїздили»³³⁸. Низька конкурентоспроможність місцевих виробів спричинила до того, що перекупники стали оминати ці осередки.

Траплялися випадки, коли скупники оптом брали товар у майстрів безпосередньо на ярмарках та базарах. Є дані про 17 торговок, які на Лубенському покровському ярмарку (1891) оптом купували посуд «на вози» і «на сотні», а потім перепродували вроздріб³³⁹. Іноді, щоб урізноманітнити асортимент, перекупки об'єднувались і в складчину купували по возу у різних виробників, щоб потім поділитись товаром.

На початок ХХ ст. скупництво набуло ще більшого поширення, про що свідчать статистичні звіти. Наприклад, на Пречистенський ярмарок, що проходив у с. Василівка Полтавського повіту (6–8 вересня 1901 року) власні вироби привезли 15 кустарів і 17 скупників (причому всі вони були з Опішного й скуповували товар у односельців). Загальну вартість глиняних

---

³³⁶ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 131.

³³⁷ Там само. С. 131.

³³⁸ Там само. С. 183.

³³⁹ Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок ... С. 15.

виробів, привезених на ярмарок виробниками, було оцінено в 115 крб, тоді як перекупників – у 230 крб³⁴⁰. З цього можна зробити висновки про зменшення прибутковості гончарного промислу для самих майстрів і про причини збільшення кількості посередників [дод. Б, рис. 22].

Скупники на Полтавщині не завжди відразу розраховувалися за придбаний товар. Зафіксовано випадки, коли брали посуд у борг «на віру», або ж могли заплатити за весь товар, але для реалізації спочатку взяти одну частину, а згодом – іншу.

Залучали скупників до оптового продажу глиняних виробів і на Чернігівщині. Більш заможні посередники платили відразу, більше того, іноді давали завдаток, щоб бути впевненими, що гончар продасть свої вироби саме їм. «В руках перекупників, ціни на гончарні вироби підвищуються на 30 %...»³⁴¹. Перекупники також обумовлювали асортимент і кількість замовленого товару.

В Олешні Городнянського повіту скупників називали «перекупнями», гончарі посуд їм «продавали гуртом» зазвичай удома³⁴². Скупували вироби переважно жителі сусідніх сіл, далі везли в південні губернії або перепродували в Чернігові, Прилуках, євреям у Ніжині. Рідше збували вироби оптом перекупникам із Могилевської губернії по 1,5 крб за сотню³⁴³.

Дослідник гончарства Чернігівщини, інженер-технолог П. Олейников у звіті про стан гончарного промислу на Чернігівщині в 1899 році зауважував, що в Олешні скупництво не набуло значного поширення, оскільки «кожен кустар має свого коня, а деякі і по кілька, на яких і розвозять посуд»³⁴⁴.

Представники відомого на Чернігівщині гончарського роду, з яким пов'язують таке явище в українському гончарстві, як «пузирівський посуд», теж вдавалися до послуг скупників. Вироби Мусія Пузиря (с. Радичів) вони

³⁴⁰ Пречистенская ярмарка в с. Васильевке ... С. 58.

³⁴¹ Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии ... С. 103.

³⁴² Пошивайло О. Традиційна виробнича база Олешнянського гончарства ... С. 360.

³⁴³ Овчаренко Л., Пошивайло О. Олешнянська земська гончарна майстерня ... С. 45.

³⁴⁴ Олейников П. Т. Гончарное производство в Нижегородской ... С. 251.

відправляли до м. Кременчук (Полтавщина)³⁴⁵. Його син Лаврентій Пузир (м. Новгород-Сіверський) щорічно відвозив гончарю-перекупнику з Глухова Петру Максименку по 3000 виробів³⁴⁶.

На Київщині, якщо порівнювати з Полтавщиною, Харківщиною, Чернігівщиною, виробники були ще в більшій залежності від посередників, яких ще називали баришниками³⁴⁷. У м. Умань і с. Старосілля Черкаського повіту десятки єврейських сімей існували виключно з перепродажу виробів місцевих гончарів, «купуючи горно за 12–14 крб., вони перепродують його за 24–28 крб.»³⁴⁸.

Ремісники-кустарі опинилися залежними від лихварів і скупників, які в умовах створеної Російською імперією «межі осілості» були, за словами історика І. Лисяка-Рудницького, посередниками між поневолювачами й економічно відсталими та політично безправними поневоленими українцями³⁴⁹.

Роль скупників в організації збуту глиняних виробів неоднозначна. Так історично склалося, що їх діяльність в організації збуту гончарних виробів була необхідною. «Не багато кустарів можуть зібрати достатню партію виробів, варту, щоб витратити час і гроші на роз'їзди по ярмарках. До того ж не завжди можна зустріти і покупця»³⁵⁰. У гончарів вивільнявся додатковий час для роботи, не виникало проблем з пошуком покупців. Але загалом на розвиток промислу вплив був більше негативним. На початку ХХ ст. роль скупників була чітко окреслена Організаційним Бюро зі скликання Земського З'їзду з питань про спільну діяльність земств зі збуту кустарних виробів: «Усі подібного характеру промисли потребують звільнення від скупника не тільки за загальними мотивами, а й заради більш стійкого розвитку самих

³⁴⁵ Голосов Н. А. Остатки гончарства и шелководства ... С. 35.

³⁴⁶ Спаська Є. Пузирьовський посуд ... С. 379.

³⁴⁷ Ионов Н. Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии ... С. 62.

³⁴⁸ Олейников П. Т. Гончарное производство в Нижегородской ... С. 247.

³⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе ... С. 382.

³⁵⁰ Ярошевич Д. Кустарный промысел в Полтавской губернии ... С. 25.

промислів. Такий вплив скупників на організацію виробництва: скупник здатний форсувати його, але майже ніколи не дбає про його покращення і зміцнення»³⁵¹.

На державному рівні розуміли, що інститут скупництва попри певні позитивні моменти, загалом негативно впливає на розвиток кустарних промислів, оскільки суттєво зменшує прибутки кустарів й робить досить песимістичними прогнози на майбутнє. Але, за спостереженням О. Моргуна, коли в 1920-х рр. через державний тиск зникли посередники й перекупники, значна частина кустарів скоротила або припинила виробництво, бо втратила зв'язок з ринками, їм нікуди було збувати свої вироби. Опинившись безпомічними, кустарі пішли в артілі, бо гадали, що ті замінять їм перекупників³⁵².

Окрім придбання гончарних виробів, скупники часто виступали кредиторами гончарів. На відміну від лихварів, які давали позики під відсотки, скупників цікавили готові вироби за вигідною ціною. Саме перекупники найчастіше кредитували гончарів³⁵³.

«Прасоли» (так називали скупників з Чернігівщини), які скуповували вироби в Роменському повіті Полтавської губернії, зазвичай робили позики в сумі 5–10 карбованців, рідше – на більші суми. При цьому відсотків не призначали, а просили знижку в ціні на глиняний посуд, яка іноді сягала 20 %³⁵⁴. Етнограф В. Василенко писав, що траплялися випадки, коли бідні гончарі з Опішні не мали грошей на дрова для випалювання й змушені були «під забезпечення випалюваним посудом» позичати необхідні кошти. «І трапляється нерідко, що посуд не встигне ще охолонути в горні, як кредитор

---

³⁵¹ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 114.

³⁵² Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України ... С. 122-123.

³⁵³ Гавриш Л. О. Кредитування гончарів лихварями та скупниками ... С. 43.

³⁵⁴ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 372.

вже тягнеться з «кучою» і бере участь у вийманні посуду з горна та навантажує на свою підводу»³⁵⁵.

Окрім скупників, гончарів кредитували лихварі, які надавали обігові кошти під відсотки. Дослідники кустарних промислів так коментували це явище: «Де якийсь промисел отримує помітний розвиток, з'являються заповзятливі люди, які розуміють, що капіталом легше «заробляти», ніж безпосередньою участю у виробництві, і так чи інакше намагаються підійти до промислу з метою його капіталізувати. Вигідність будь-якого грошового обігу в селі така велика..., що навіть люди, в яких накопичується на руках кілька вільних рублів, пускають їх в обіг»³⁵⁶.

Про поширеність цього явища свідчить той факт, що на кінець XIX ст. 80 % гончарів одного з найбільших гончарних осередків Полтавської губернії – містечка Глинськ, мали борги по кредитах. На 1898 рік таких було 39 чоловік (із 47 опитаних); загальна їх заборгованість становила 1712 карбованців. Кошти позичали зазвичай під 5–20 % річних (8 випадків під 15 %, 6 – 10 %, 3 – 20 %, 2 – 5 %, 2 – безвідсоткових). Гончарі свідчили, що були випадки, коли гроші давали навіть під 60 %. Також було зафіксовано, що в рахунок процентів «гончар один день косив з дружиною»³⁵⁷. У с. Постав-Муки Лохвицького повіту «беруть руб бариша в місяць на взяті в борг 5 крб.»³⁵⁸.

В Опішні були лихварі, які спеціалізувалися на кредитуванні винятково гончарів. Вони надавали кошти під 10 % у місяць за карбованець³⁵⁹. Етнограф В. Василенко зазначав, що 94,8 % опішнянських гончарів змушені були звертатися за кредитом до лихварів³⁶⁰, тобто, майже всі майстри були залежні від кредиторів. «А в 1895 р. кореспонденти повідомляли в

³⁵⁵ Василенко В. И. Местечко Опощня ... С. 37.

³⁵⁶ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 69.

³⁵⁷ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 346, 371, 372.

³⁵⁸ Там само. С. 69.

³⁵⁹ Василенко В. И. Местечко Опощня ... С. 37.

³⁶⁰ Там само. С. 38.

Полтавське губернське земство про те, що в Опішному є купець, який у такий спосіб нажив мільйонний капітал»³⁶¹.

Більша відсоткова ставка була на Харківщині. Зафіксовано, що, в разі потреби, гончарі Охтирки брали кошти від 24 до 120 % на карбованець залежно від терміну, на який брали кредит³⁶². О. Твердохліб зазначав: «Кредитних закладів в Охтирці немає. При масі позичальників в касі волосного правління, для гончарів-селян вона не доступна. Як їм, так і гончарям із цехових доводиться, у разі потреби, звертатися до лихварів...»³⁶³.

Складну ситуацію із відсутністю альтернативи лихварському капіталу було обговорено на III Всеросійському з'їзді діячів з кустарної промисловості (Санкт-Петербург, 1913). Було зроблено невтішні висновки: «Такі жахливі %%, що стягуються приватними лихварями, а також масова заборгованість кустарів, свідчать не тільки про крайню ступінь загостреності потреби у них в кредиті, але і про безвихідно-тяжке їх положення, адже кредитуватися під 100–150 % річних може тільки людина, доведена до крайності. Такий кредит не тільки не полегшує положення промисловиків, але, навпаки, остаточно добиває їх господарську самостійність»³⁶⁴.

Скупництво як суспільно-економічне явище в гончарстві проіснувало приблизно до 1930-х рр., тобто до початку розгортання боротьби з одноосібниками й запровадження артільного способу кустарного виробництва. Потім «скупники втратили свої позиції в промислі, їх замінила державна система постачання сировини та збуту гончарської продукції»³⁶⁵. Хоча слід принагідно зауважити, що після 1930-х рр. є згадки про те, що гончарі все ж вдавалися до послуг посередників. Про це свідчать матеріали

³⁶¹ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства ... С. 132.

³⁶² Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 15-16.

³⁶³ Там само. С. 15-16.

³⁶⁴ Родзевич-Белевич В. К. Кустарная промышленность в Киевской губернии ... С. 96.

³⁶⁵ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства... С. 153.

польових керамолого-етнографічних експедицій по Чернігівщині³⁶⁶, Опішні на Полтавщині³⁶⁷.

У досліджуваний період кустарі часто вдавалися й до послуг горшковозів – місцевих дрібних скупників, які також могли надавати послуги з перевезення вантажу до місця призначення. За даними обстежень на 1890-й рік на Полтавщині й Харківщині перевезенням глиняного посуду займалися близько 400 горшковозів³⁶⁸.

На Полтавщині користувалися переважно послугами горшковозів, що проживали в гончарних осередках. Відомо, що 1916 р. в Полтавській губернії налічувалося 1129 гончарів, послуги з перевезення їм надавали 162 горшковози³⁶⁹.

В Опішні Полтавської губернії в 1880-х рр. горшковозів було 43³⁷⁰, а вже на початок ХХ ст. «возовників гончарських, що возять чужі горшки» – близько 200³⁷¹.

Вони купували вироби «сотнями» або цілими «горнами». За «великий горен» – 450 штук посуду з додатком («укладом»), приїжджі горшковози платили 18–20 крб, «середній горен» (400 штук) – 10–12 крб³⁷². Місцеві посередники могли домовитися й про меншу ціну. Часто горшковози заздалегідь замовляли знайомим опішнянським гончарям виготовлення посуду на конкретний час, тоді товар прискіпливо не перевіряли, довіряючи майстрові³⁷³. На відміну від чумаків, про яких як посередників мова буде далі, горшковози не об'єднувалися для спільної подорожі, мотивуючи це тим, що так легше збути товар.

³⁶⁶ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 104. Арк. 54, 62, 82.

³⁶⁷ Клименко О. Народна кераміка Опішні ... С. 264, 273, 280, 281, 320-321, 332-333.

³⁶⁸ Королев Ф. Н. Кустарное гончарство в Полтавской ... С. 406.

³⁶⁹ Ааронский Н. В. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии ... С. 136.

³⁷⁰ Василенко В. И. Местечко Опішня ... С. 28.

³⁷¹ Русов М. Гончарство у селі Опішні ... С. 59.

³⁷² Василенко В. И. Местечко Опішня ... С. 37.

³⁷³ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства... С. 117.

У Глинську Роменського повіту послуги горшковозів, за твердженням С. Лисенка, становили окремий вид промислу. На 1900 рік їх було 12 чоловік. «Із них один Грицько Хижка возить горщики на 3 підводах, потім Олійник і ще 5 душ їздять з двома підводами, інші мають по одній підводі»³⁷⁴. Вартість найму одного воза становила «від 75 к. до... 1 крб 50 к.» за весь шлях³⁷⁵. Для переважної більшості глинських горшковозів перевезення посуду було основним заробітком, частина займалася ним у вільний від сільськогосподарських робіт час.

На початку ХХ ст., під час обстеження гончарного промислу с. Городище Лохвицького повіту, було зафіксовано імена двох місцевих горшковозів – Тимофія Бовкуна і Євдокима Рудича. Вони час від часу скуповували посуд сотнями по ціні від 1 крб 70 коп. до 2 крб і перепродували на ярмарках іншим скупникам (по ціні близько 3 крб) або вроздріб, маючи ще більший виторг³⁷⁶.

На Полтавщині до послуг горшковозів вдавалися до середини ХХ ст., про що свідчать матеріали польових експедицій. Зокрема, в Опішні зафіксовано імена останніх перевізників гончарних виробів: Оначко Денис Корнійович (1894–1981), Чабан Кирило Іванович (кін. ХІХ ст. – рр. см. невід.)³⁷⁷.

У другій половині ХІХ ст. на Чернігівщині «розвезення посуду складає, власне кажучи, абсолютно особливий рід промисла, відокремлений від гончарства»³⁷⁸. Здебільшого горшковозами були бідняки, які брали в гончарів

³⁷⁴ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 362.

³⁷⁵ Там само. С. 363.

³⁷⁶ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 183.

³⁷⁷ Клименко Олена. Народна кераміка Опішні ... С. 293, 333.

³⁷⁸ Деятельность земства Черниговской губернии. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897) ... С. 283.

посуд по ринковій ціні, а гроші віддавали після повернення з торгів, залишаючи собі різницю³⁷⁹.

Інформація про горшковозів Харківської губернії доволі стисла. На нашу думку, дослідники місцевих гончарних промислів їх не відокремлювали від скупників. Згадки про те, що на Харківщині були горшковози, знаходимо в роботах дослідників гончарства Полтавщини. У монографії І. Зарецький писав: «Сусідні з Зіньківським пов. Охтирський і Богодухівський (Харк. губ.) доставляли в Опішнянський гончарний район найбільше сіна і горшковозів»³⁸⁰. В. Василенко також зазначав, що до Опішні «заїжджають горшковози із Харківської і Херсонської губернії»³⁸¹. Ф. Корольов подав узагальнену кількість перевізників для Полтавщини й Харківщини станом на 1890-й рік³⁸².

Значну роль в оптовому способі збуту глиняного посуду в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. відігравали чумаки. На думку фольклориста й етнографа І. Рудченка, підкріплену східними та західноєвропейськими джерелами, чумацтво існувало вже в ІХ–ХІІІ ст.³⁸³ Зазначена теза про давнє походження цього явища перегукується з припущенням археолога В. Щербаківського, що чумакування на чорноморські лимани із середньої і нижньої Придунайщини, Наддністрянщини, Надбужжя і Наддніпрянщини виникло ще в неолітичні часи й сприяло міжкультурному обміну, в тому числі вплинуло й на гончарювання³⁸⁴.

На Лівобережній Україні «чумаки утворили особливий промисловий клас, власне і відомий під цим іменем», на відміну від інших територій,

³⁷⁹ Деятельность земства Черниговской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)* ... С. 283.

³⁸⁰ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 113-114.

³⁸¹ Василенко В. И. Местечко Опішня ... С. 37.

³⁸² Корольов Ф. Н. Кустарное гончарство в Полтавской ... С. 406.

³⁸³ Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни ... С. 2.

³⁸⁴ Щербаківський В. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині ... С. 220.

наприклад, на Поліссі, де вони надавали візницькі послуги³⁸⁵. Географ С. Рудницький зазначав, що з часом залізниця почала відбирати в чумацтва його колишнє значення, однак наявна на території України станом на 1915 р. розгалуженість залізничних колій ще не повністю зруйнувала цей вид перевезення й продажу товарів. У 80-х рр. XIX ст. в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях налічувалося 210 тисяч чумаків, 1897 р. в Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях та на Дону їх було 100 тисяч³⁸⁶.

Якщо в часи розквіту чумацького промислу характерними для нього вантажами були зерно, кам'яне вугілля, будівельні матеріали, то з розвитком залізничного транспорту доступними для перевезень залишилися в основному виробі місцевих промислів, зокрема гончарного. «Чумацтво, – писав Віктор Василенко, – продовжує своє існування пліч-о-пліч з місцевою кустарною промисловістю і, можна сказати, завдяки останній»³⁸⁷. За словами С. Рудницького, чумаки відігравали значну роль у торгівлі товарами, транспортуючи їх від ярмарки до ярмарки. Вони також самостійно займалися торгівлею сіллю з Криму та сушеною рибою з Азовського моря, отож могли при цьому везти туди товари для продажу, в тому числі й гончарні вироби³⁸⁸.

Завдячуючи чумакам глиняні вироби гончарів Лівобережної України стали масово потрапляти на Південь, де в обумовлений період (за даними обстежень Комісії для дослідження кустарної промисловості в Росії) місцеве населення займалося гончарством на Херсонщині та Катеринославщині, але промисел не набув значного поширення й розвитку через недостатню кількість випалювального матеріалу³⁸⁹. Проблему забезпечення місцевого населення гончарними виробами вирішив привізний посуд із гончарних осередків Полтавщини, Київщини, Харківщини та Поділля, де обсяги його

³⁸⁵ Рудченко І. Я. Чумацькі народні пісні ... С. 181.

³⁸⁶ Rudnyskyj S. *Ukraine. Land und Volk*. Wien ... S. 327.

³⁸⁷ Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні ... С. 129.

³⁸⁸ Rudnyskyj S. *Ukraine. Land und Volk*. Wien ... S. 327.

³⁸⁹ Несен І. До питання про вивчення гончарства ... С. 321-326.

виготовлення були більшими й менш витратними. На Полтавщині основними експортерами гончарних виробів у південні райони були Опішня й Постав-Мука³⁹⁰.

Чумаки, щоб економно витратити час і кошти, на місці закупували товар оптом – «горнами» й «сотнями»³⁹¹.

На Полтавщині чумацтво набуло найбільшого поширення в Опішнянській і Грунівській волостях Зіньківського повіту, Тишківській волості Лубенського повіту. Відомо, що в кінці 1880-х рр. в Опішні чумацьким промислом займалися 18 чоловік³⁹².

Збут глиняного посуду приносив чумакам чималі прибутки. Так, у 1870-х рр., за земськими статистичними даними та спогадами опішнянських чумаків І. В. Козацького та Ф. Л. Ширая, сотня мисок на Полтавщині коштувала 5 крб, у Ростові-на-Дону її продавали вже за 7–10 крб; горщики закупували по 3–3 крб 50 коп., а перепродували по 7–8 крб³⁹³. Було підраховано, що прибуток чумака від продажу гончарного посуду за одну подорож з однієї хури складав 25–40 крб³⁹⁴. Цікавими є записані 1927 р. в с. Лютецька Гадяцького району етнографом І. Галюном спогади вісімдесятирічного чумака Сидора Івановича Чабана про Ростов-на-Дону: «Я більше з Опішні туди горшки возив... Було їдеш в Опішню, набираєш там посуду разного і везеш у Ростов... За горшки ми платили в Опішні по три рублі за сотню з укладом; а з укладом – це значить: горщок вкладується в горщок, і то менший вже не щитається. Було уклад у уклад вкладується, і ото та сотня зо всіма укладами стоїла три карбованці. Сотня мисок з укладом стоїла сім рублів. Було на одну миску п'ять штук щитається, і ото вкладується. Сотня глечиків без укладу, – по 50–60 коп. за сотню... Ото набереш було 500 горшків з укладом на віз, та мисок з 400 з укладом – на

³⁹⁰ Каражей О. Кераміка в експозиції музею «Степова Україна». *Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею*. Одеса: Астропринт, 2021. № 19. С. 34.

³⁹¹ Гавриш Л. Південний регіон збуту глиняних виробів опішнянських гончарів ... С. 531.

³⁹² Василенко В. І. Местечко Опішня ... С. 28.

³⁹³ Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині ... С. 106.

³⁹⁴ Там само. С. 111.

пару волів. Глеків ми брали мало... Цю посуду возили в Ростов. Там продавали оптом всю посуду. Продавали ми сотню горшків з укладом за 15 карб., теж сотню мисок за 15 карб... На горшках було лучче заробиш, ніж на мисках...»³⁹⁵. За дослідженнями В. Василенка, у Ростов-на-Дону й Таганрог опішняни возили переважно полив'яний посуд, оскільки там його виготовляли мало, як уже зазначалося вище, через велику ціну на паливо³⁹⁶.

У Ростові-на-Дону чумаки продавали посуд місцевим скупникам переважно оптом. Пояснювалося це тим, що головною метою подорожі було придбання солі та риби й швидке повернення додому для подальшого їх перепродажу, тому чумаки не хотіли витратити час на роздрібну реалізацію гончарних виробів, прагнучи отримати на руки всю суму разом³⁹⁷.

На Полтавщині гончарі користувалися послугами чумаків й на початку ХХ ст., є свідчення про нерегулярні поїздки й наприкінці 1920-х рр.: «Деякі селяни Зіньківського району ще й зараз чумакують з посудом в далекі краї, достаючи аж до Чорного моря»³⁹⁸.

Чумаки як посередники між виробником і споживачем займали важливе місце в системі збуту виробів гончарів Харківщини. Найбільше чумаків, що перепродували гончарний посуд, було в Котельві та Новій Водолазі.

Наприклад, котелевські чумаки в останній чверті ХІХ ст. залишалися основними скупниками глиняного посуду місцевих майстрів. Вони, орієнтуючись на заплановані поїздки, укладали з гончарями договори («ряди»). Головними були замовлення до релігійних свят: Великодня (посуд везли в Таганрог і Ростов-на-Дону), Іллі (Таганрог), Спаса (Ростов-на-

³⁹⁵ Галюн І. Пережитки чумацтва на Роменщині ... С. 81-82.

³⁹⁶ Василенко В. І. Местечко Опошня ... С. 38; Гавриш Лариса. Як чумаки в Ростов горшки возили... С. 18.

³⁹⁷ Гавриш Л. О. До питання про південний регіон збуту глиняних виробів опішнянських гончарів: перевезення посуду чумаками в Ростов-на-Дону ... С. 97.

³⁹⁸ Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво ... С. 68; Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині ... С. 112; Черченко. Гончарний промисел в Україні ... С. 35.

Дону)³⁹⁹. Особливо вигідними для чумаків були зимові «ряди», коли майстри віддавали товар дешевше внаслідок зменшення попиту й постійної потреби в грошах.

У Котельві чумакували «Артем, Іван і Панас Кириленки, Данило, Грицько, Степан і Корній Кривуші, Григорій Макаренко (він же Хлуть), Федір і Петро Білецькі, Петро, Федір і Михайло Товми, Захарій Мінняло, Іван Крючко, Степан, Михайло і Матвій Малошенки, Носачі, Лазьки, Сахно, Тимофій Запорожченко, Кудіни, Куличичі, Микола, Степан і Самійло Бакули, Федір Гришко, Олексій і Микола Запорожці, Іван 1-й і Іван 2-й Гордієнки, Григорій Лучка, Хецуни, Михайло Гунько, Омелян Петрович Левенець, Тищенко, Терешко Гордієнко, Охріменко, Олефіренки»⁴⁰⁰. Вони скуповували простий посуд і відвозили його до Таганрогу й Ростова-на-Дону. Полив'яний посуд купували чумаки з інших населених пунктів й возили не тільки до вищеназваних міст, а й у Нікополь, Маріуполь, Кам'янку, Маринське, Токмач та інші. О. Твердохліб зафіксував імена цих чумаків: Петро Запорожець, Луговий, Петро Білецький, Брижка, син Зіновія Передерія, Павло і Степан Малошенки⁴⁰¹.

Зазвичай, після укладення «рядів», перед початком роботи гончарі брали завдаток, який, як правило, дорівнював половині вартості замовлення. Сотню посуду на місці продавали за 1 крб 70 к. – 4 крб 50 к., на Дону її вартість уже становила 7–15 крб⁴⁰². Купуючи товар, котелевські чумаки користувалися своєрідною одиницею лічби – «чумацькою сотнею», яка відрізнялася від звичайної кількістю виробів і асортиментом: «проста сотня» (золільник – 20 шт., укладач – 20 шт., підворотень – 20 шт., плоскун – 20 шт., махітка /не рахується/ – 20 шт.); «чумацька сотня» (золільник – 20шт., підворотень – 20 шт., плоскун – 20 шт., стовбун – 20 шт., горща підворотневе

³⁹⁹ Гавриш Л. Збут глиняних виробів гончарів Харківської губернії в другій половині ХІХ ст. (способи й форми продажу, ціни, ареали поширення) ... С. 888.

⁴⁰⁰ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 37.

⁴⁰¹ Там само. С. 37.

⁴⁰² Там само. С. 37.

– 20 шт., махітка /не рахується/ – 20 шт.)⁴⁰³. Також до «чумацької сотні» додавали різні миски й покришки, які за розмірами підходили до горщиків.

Котелевські чумаки займалися промислом до початку ХХ ст. Онук котелевського гончаря-чумака Михайла Кіндратенка згадував, «що їхній рід покинув і заняття гончарством, і чумакування в 1910-х роках, коли помер старійшина роду, а його сини, також гончарі, пішли на «імперіалістичну війну»»⁴⁰⁴.

Посуд охтирських гончарів у середині ХІХ ст. чумаки возили зазвичай в Область Війська Донського, на Катеринославщину й Таврію. З часом ці подорожі стали поодинокими. Причиною цього, на думку О. Твердохліба, стало те, що «чумаків від Охтирських гончарів відбили гончарі опішнянські»⁴⁰⁵.

У Куп'янському повіті в 1854 р. чумакував гончар Федір Андрійович Ліхацький: «З 4 підводами посуду пробрався він тоді під самий Севастополь. В тому ж році возив він посуд в Ростов і Таганрог»⁴⁰⁶. Повертаючись додому, гончар віз у м. Миколаїв овес.

Г. Данилевський 1857 р. свідчив, що «на Дон і далі глиняний «гончарний» посуд з чумаками» відправляли ізюмські майстри⁴⁰⁷.

Власне, широке розповсюдження в Харківській губернії гончарства дало можливість протриматися місцевому чумацтву майже до кінця ХІХ ст.

На Чернігівщині найбільша кількість чумаків, які займалися перепродажем глиняного посуду, була в північно-східній і північній частині Довжицької волості Чернігівського повіту. Пояснювалося це близькістю гончарних осередків Городнянського повіту (Грабів, Ловинь). Зазвичай, в дорогу «горщечні чумаки», як називав їх О. Русов, відправлялися після

⁴⁰³ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 35.

⁴⁰⁴ Метка Л. Гончарство Слобожанщини: асортимент і збут глиняних виробів ... С. 130.

⁴⁰⁵ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 15.

⁴⁰⁶ Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде ... С. 55.

⁴⁰⁷ Данилевский Г. П. Сочинения ... С. 453.

закінчення посівної⁴⁰⁸. Посуду на віз брали приблизно чотири сотні, купивши його по 1 крб – 1 крб 25 коп. за сотню. Якщо не мали достатньо готівки, то брали товар у борг. Везли традиційно на південь Чернігівщини або на Полтавщину, в «степ». Там продавали посуд залежно від розміру й форми по 2–4 коп. за одиницю. Та все ж частіше довжицькі чумаки віддавали перевагу не продажу за готівку, а натуральному обміну на зерно. Залежно від урожаю, хліба давали стільки, скільки вміщалося в посудину, або ж половину об'єму. У неурожайні роки іноді доводилося вимінювати п'ять горщиків за один горщик жита⁴⁰⁹.

Отже, з'ясовано, що під час оптового продажу глиняного посуду на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. користувалися спеціальними одиницями лічби: «рядова сотня», «сотня з укладом», «кругова сотня». Особливістю такого рахунку було те, що сотня (окрім «рядової») фактично містила не сто виробів, а значно більше. Ця кількість навіть у межах одного осередку не була сталою, варіювалося й наповнення одиниці збуту різновеликим посудом. Найбільшою специфічно гончарською метрологічною одиницею визначення кількості глиняних виробів під час оптового збуту було «горно». Його кількісне наповнення залежало від того, якого розміру було горно: «велике», «середнє» чи «мале». У різних гончарних осередках ці розміри теж відрізнялися.

Під час оптового збуту гончарної продукції виробники, як правило, користувалися послугами посередників: скупників, горшковозів і чумаків. Діяльність скупників і чумаків поширювалася на всю досліджувану територію, горшковози зустрічалися переважно на Полтавщині й Чернігівщині. Вони перевозили товар на більші відстані, ніж це б могли зробити самі виробники, що значно розширювало ареали збуту глиняних виробів. Послуги посередників спрощували для гончарів процес реалізації

⁴⁰⁸ Русов А. А. Описание Довжицкой волости Черниговского уезда ... С. 231.

⁴⁰⁹ Там само. С. 232.

виробів, але одночасно й зменшували їх прибутки, оскільки майстрам доводилося продавати свій товар за мінімальну ціну. Значного поширення інститут скупництва набув на початку ХХ ст.

За відсутності чи недостатності обігових коштів, гончарі позичали гроші в лихварів та скупників. Найбільшого поширення явище лихварства набуло у кінці ХІХ століття. У цей період майже кожен п'ятий гончар змушений був залучати для підтримки виробництва позичені кошти. Лихварі надавали необхідну суму під відсотки, від 5 до 120 % в різних осередках. найдешевшим кредитування було на Полтавщині, найбільші відсотки сплачували на Харківщині. Скупники зазвичай позичали гроші в рахунок виробів, які майстер змушений був продавати за нижчою ціною.

2.4 Ареали збуту глиняних виробів

У другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. значну частину глиняного посуду виготовляли для забезпечення місцевих потреб. Його продавали вдома або на найближчих ярмарках та базарах. Значна чисельність майстрів у межах одного осередку змушувала шукати покупців на віддалених територіях. Рідше за межі губернії возив посуд сам гончар, частіше – посередники. Як зазначав наприкінці ХІХ ст. австрійський професор Антон Ойген Зайберт, російська кустарна промисловість на той час відрізнялася від подібних видів діяльності інших країн переважно тим, що вона працювала не за замовленням, а для невизначеного, дуже часто далеко розташованого ринку. Це само собою надзвичайно ускладнювало збут продукції; до того ж слід було зважати на жорстку конкуренцію між колегами по цеху та (за наявності) промисловими підприємствами, які часто могли запропонувати ціну на продукцію, нижчу, ніж її собівартість⁴¹⁰.

---

⁴¹⁰ Seibert A. E. Die Hausindustrie in Russland ... S. 40.

Значне поширення гончарного промислу на Полтавщині сприяло посиленню конкуренції між майстрами. Це, зі свого боку, обумовило вибір ареалів збуту для різних гончарних осередків.

Переважно гончарі Полтавщини продавали свої вироби вдома або везли в сусідні повіти й губернії: Чернігівську⁴¹¹, Харківську⁴¹², Катеринославську⁴¹³. Окремими регіонами збуту варто окреслити Південь України, куди рідше доставляли посуд самі виробники, частіше – скупники чи чумаки⁴¹⁴, Курщину й Область Війська Донського⁴¹⁵.

За сприяння земського складу кустарних виробів посуд гончарів Полтавщини потрапляв на продаж у Москву, Санкт-Петербург та інші міста Росії⁴¹⁶.

На початок ХХ ст. на Полтавщині для значної кількості кустарів заняття гончарним промислом було чи не єдиним джерелом забезпечення родин. Особливо це стосувалося майстрів з Опішні, Міських Млинів і Попівки Зіньківського повіту⁴¹⁷. Ареали збуту виробів з цих гончарних осередків «обнімають всередині губернії район, обмежений на півночі Харківською губернією, Богодухівським і Охтирським повітами, звідки кордон району йде всередину губернії через міста Зіньків і Гадяч і направляєтся на захід через м. Сенча до с. Ковалівка Пирятинського повіту, повертається назад через с. Городище, м. Лубни, с. Матяшівку і м. Хорол, йде до м. Остап'я, звідки повертає в Градизьк, Кременчук і знову на Говтву, Кобеляцького повіту, направляєтся далі на південь через Соколку до Царичанки на кордоні Катеринославської губернії; звідси східний кордон

⁴¹¹ Українское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия ... С. 25.

⁴¹² Там само. С. 25; Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год ... С. 173.

⁴¹³ Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта ... С. 86; Українское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия ... С. 25.

⁴¹⁴ Азанчеев Ю. Каменоломни и разработки простых полезных ископаемых ... С. 160; Українское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия ... С. 25.

⁴¹⁵ Там само. С. 25.

⁴¹⁶ Калениченко П. Кустарный отдел на Полтавской с.-х. выставке 1909 года ... С. 5.

⁴¹⁷ Ярошевич Д. Кустарный промысел в Полтавской губернии ... С. 9.

розвозу виробів по губернії йде через міста Маячку, Санжари, Мачухи і м. Полтаву і повертається до Опішні»⁴¹⁸.

Для провідного гончарного осередку Зіньківського повіту – Опішні – основними місцями збуту глиняних виробів були місцеві базари та ярмарки, торги в Зіньківському повіті, Полтавській та сусідніх губерніях, «Ростов на Дону і... Таганрог», Катеринославщина й Херсонщина⁴¹⁹. Поставмуцькі мисочники свідчили, що зустрічали опішнянські вироби на Катеринославщині⁴²⁰.

П. Земятченський 1896 р. писав: «Центром гончарного виробництва у Зіньківському повіті є багате містечко Опішня. Опішнянські вироби, що відрізняються великою різноманітністю форм, малюнка, а також великою витонченістю, набули собі відомості на обширному просторі півдня Росії, і розвозяться до берегів Чорного моря»⁴²¹.

На початку ХХ ст. попит на глиняний посуд не зменшився, а через недостатність металевого посуду навіть збільшився. Це, на думку деяких дослідників, навіть стимулювало опішнянських гончарів до виготовлення традиційних форм посуду й пошуку нових місць збуту⁴²².

Вироби тих опішнянських гончарів, які співпрацювали з Полтавським кустарним складом, зокрема, Івана Гладиревського, Федора Карикова, Юхима Різника, Сидора Чирвенка, потрапляли в Київ, далекі Москву та Петербург і зарубіжжя – Париж і Лондон⁴²³. «Найбільші музеї Російської

⁴¹⁸ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 114.

⁴¹⁹ Ааронский Н. В. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии ... С. 139; Василенко В. И. Местечко Опішня ... С. 38; Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии ... С. 219; Русов М. Гончарство у селі Опішні ... С. 54.

⁴²⁰ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 74.

⁴²¹ Земятченский П. Каолинитовые образования южной России ... С. 44.

⁴²² Розанов А. Н. О гончарных и огнеупорных глинах окрестностей местечка Опішни ... С. 12.

⁴²³ Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года ... С. 20-23, 28-31.

імперії, країн Європи та Америки відряджали спеціальні експедиції з метою формування власних колекцій виробів знаменитого Опішного»⁴²⁴.

У першій половині ХХ ст. ареали збуту опішнянського посуду звузилися; ними залишалися переважно місцеві торги, возили в близькі Решетилівку, Котельву, рідше – на Сумщину (Куземин, Грунь), Київщину (Бориспіль, Переяслав), Білорусь⁴²⁵.

Вироби миргородських гончарів продавали тільки в межах губернії: «тут кордон району розвозки виробів має на північ від Комишні на Рашівку, і повертаючи звідси на захід губернії йде через Березову Луку, Лохвицю, Чорнухи, Пирятин, Ковалівку до Переяслава і на південь через Золотоношу, звідси на схід на Остап'є і назад на Миргород, Хомутець і Рашівку»⁴²⁶. На початок ХХ ст. ареали збуту не змінилися, обмежувалися місцевим продажем і торгами в Хорольському, Полтавському, Кременчуцькому, Золотоніському, Переяславському і Пирятинському повітах⁴²⁷.

Ареали збуту для виробів з Лохвицького повіту значно ширші за Миргородські. «Кордон розвозки виробів йде у них із Поставмук на Лохвицю, Ромни, Смілу і, назад, на Засулля, Іваницю, Прилуки, Яготин, Великий Хутір, Золотоношу, Єреміївку, Хорол, Матяшівку до Поставмук. Окрім того, гончарі Лохвицького повіту збувають свої вироби в губернії Чернігівську і Курську»⁴²⁸.

Провідним гончарним осередком Лохвиччини була Постав-Мука. На кінець ХХ ст. ареали збуту поставмуцьких мисок захоплювали переважно Полтавщину. Спочатку шлях пролягав на північ через Лохвицю, Ромни, Смілу і в зворотному напрямку, ближче до східних кордонів губернії через Засулля, Іваницю, Прилуки, Яготин, Великий хутір, Золотоношу, Єреміївку, Хорол, Матяшівку до Постав-Муки. Через Ічню поставмуцька кераміка

⁴²⁴ Пошивайло О. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя ... С. 22.

⁴²⁵ Клименко О. Народна кераміка Опішні ... С. 257, 259, 316, 325.

⁴²⁶ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 114.

⁴²⁷ Ааронский Н. В. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии ... С. 139; Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия ... С. 25.

⁴²⁸ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 114.

потрапляла на Чернігівщину⁴²⁹; на Харківщині місцями збуту для цього товару були Лебедин, Охтирка, Суми, Ізюм. Якщо говорити про південні губернії, то що далі Знаменки, Миколаєва, Каховки поставмуцькі вироби, як правило, не потрапляли⁴³⁰.

Миски гончарів Постав-Муки були часто представлені на торгах у сусідніх повітах, де користувалися значним попитом. З опису Лубенського покровського ярмарку відомо, що посуд відразу розкупили хорольські «торговки»⁴³¹.

У середині ХХ ст. місцями збуту для поставмуцького посуду залишалися переважно Полтавщина (Пирятин, Гребінка, Чорнухи, Лубни), Черкащина (Драбів, Шрамківка, Золотоноша), Київщина (Яготин, Ташань), рідше – Харківщина (Богодухів), Чернігівщина (Варва)⁴³².

Посуд із Комишні, Хомутця, Попівки, Грем'ячої (Лохвицький повіт) мав переважно місцевий збут – продавали його в межах губернії. Городищенські гончарі з цього ж повіту самостійно розвозили посуд, як правило, на відстань не більше 70 верст, у межах Лохвицького й сусідніх повітів: Лохвиця, Лубни, Пирятин, Чорнухи, Сенча, Варва, Теплівка⁴³³. Зафіксовано інформацію, що самі городищенські гончарі продавали посуд «із темної глини» на Лубенському покровському ярмарку⁴³⁴.

Для сенчанських майстрів (Лохвицький повіт) ареали збуту були поширеними далеко за межі повіту; вони їздили торгувати в Теплівку, Яготин (115 верст шляху), Ніжин (Чернігівщина) і рідше – в Переяслав⁴³⁵.

⁴²⁹ Ааронский Н. В. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии ... С. 139; Доклады Лохвицкой уездной Земской Управы ... С. 72.

⁴³⁰ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 74.

⁴³¹ Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок ... С. 15.

⁴³² НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 17. Арк. 3-8.

⁴³³ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 183.

⁴³⁴ Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок ... С. 15.

⁴³⁵ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 130.

На 1913 р. ареали збуту виробів гончарів Лохвицького повіту звузилися й мали переважно місцевий продаж та в межах кількох сусідніх повітів⁴³⁶.

На початку 1890-х рр. І. Зарецький зазначав, що гончарі Роменського повіту (а в ньому етнограф гончарним осередком визнавав тільки с. Глинськ) мали основні місця збуту: «Ромни і Лубни, і крім того Лохвиця, Гаврилів, Срібна Варва і Бубни»⁴³⁷.

Дещо ширший ареал збуту згодом подав С. Лисенко. За його даними, глинські гончарі самостійно возили продавати товар на відстань від 30 до 50 верст (найдалше – за 80 верст – у Прилуки) на базари і ярмарки в Ромни, Срібне, Дейманівку, Варву, Гаврилівку, Великі Бубни, Перекопівку, Хміль, Смілу, Красну Слободу, Лохвицю (Полтавщина), Красний Колядин, Ічню (Чернігівщина)⁴³⁸.

Місце збуту могло впливати на асортимент пропонованого товару. Наприклад, в Ічню їздили тільки влітку, на продаж брали тикви й глечики, горщиків не везли, бо місцеве виробництво цілком задовольняло потреби населення в цьому посуді.

Торговим центром повіту було м. Ромни, на продаж у якому гончарі покладали найбільші надії. «У Ромнах взагалі найкращі продажі, але бувають випадки, що «заїдеш на ярмарок, а потім з ярмарку переходиш на базар, сидиш тижнів два, – прямо плачеш, поки продаси»⁴³⁹. Зазвичай, найкращий збут мали золільники, тазки, макітри, тикви; горщики не користувалися великим попитом. Також конкуренцію глинському посуду складали вироби, які привозили в Ромни з Верби й Семенівки (Чернігівщина) та Межирічі (Харківщина).

На більші відстані наважувалися їхати переважно ті глинські майстри, що мали найнятих робітників, на яких можна було залишити на певний час

⁴³⁶ Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия ... С. 25.

⁴³⁷ Зарецкий И. А. Гончарный промысел ... С. 114-115.

⁴³⁸ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 366.

⁴³⁹ Там само. С. 366.

господарство (1898 р. з 13 таких гончарів 3 мали 3-х робітників, четверо – 2-х робітників)⁴⁴⁰. Дуже рідко глинські гончарі, щоб продати свої вироби, діставалися сусідніх губерній, оскільки за якістю, художнім оформленням та багатством асортименту поступалися конкурентам, тому що місцева глина, за словами самих майстрів, була «піскувата», містила багато домішок, до неї погано приставала полива.

Впливали на вибір місця збуту й наявність поблизу інших гончарних осередків. Наприклад, через конкуренцію з місцевими майстрами, глинські гончарі оминали Опішню й прилеглі села, не їздили в Лохвицький повіт, бо туди привозили кращий посуд із Хомутця й Городища⁴⁴¹.

За даними 1913 р. ареали збуту для цього осередку значно звузилися й обмежились, окрім місцевих торгів, територією Лохвицького повіту⁴⁴².

На вибір місця збуту виробів гончарів Харківської губернії в другій половині XIX ст. впливали ті ж чинники, що й на інших територіях (чисельність майстрів у осередку, наявність поблизу інших гончарних центрів, якість товару та інше. Коли майстрів у межах певного осередку була небагато й конкуренція не ставала на заваді успішній реалізації товару, мав місце роздрібний спосіб збуту глиняних виробів самим виробником. Посуд продавали вдома на місцевих базарах і ярмарках або, як правило, возили в найближчі села на торги. Продажем найчастіше займалися самі майстри, часом залучаючи інших членів своєї родини (зазвичай, дружину або дітей-підлітків)⁴⁴³. Зрідка, з метою збуту власних виробів кустарі здійснювали поїздки на великі відстані. Частіше глиняний посуд потрапляв у віддалені регіони з допомогою посередників. Наприклад, чумаки котелевський і охтирський посуд возили в Таганрог, Ростов-на-Дону, Нікополь, Маріуполь, Кам'янку, Токмач та інші.

⁴⁴⁰ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 365.

⁴⁴¹ Там само. С. 366.

⁴⁴² Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия ... С. 25.

⁴⁴³ Гавриш Л. О. Ареали збуту глиняних виробів гончарів Слобідської України впродовж другої половини XIX століття при різних способах і формах продажу ... С. 135.

1887 р. Харківським губернським статистичним комітетом після обстеження кустарних промислів губернії було отримано дані про ареали збуту гончарної продукції (в розповсюджених по волосних правліннях анкетних бланках була спеціальна графа «Головні місця збуту»)⁴⁴⁴. Узагальнену інформацію подано в таблиці «Ареали збуту гончарної продукції майстрів Харківської губернії».

Повіт	Населений пункт	Кількість гончарів	Місця збуту
Валківський	Люботин	10 сімей	Для задоволення місцевих потреб, ярмарки та базари Харківського повіту (Деркачі, Пересічне, Ольшани)
	Нова Водолага	30 гончарів	Харків, південні губернії
	Перекоп, Огульці, Нове Княже	–	Для задоволення місцевих потреб
Богодухівський	Гутенківка, Кобилівка, Станичне	20	Місцевий збут, найближчі села
Охтирський	Боромля	40	Охтирський повіт
	Котельва	30	Полтавська, Катеринославська губернії
Лебединський	Межиріч	110	Лебединський повіт
	Пригородок Кам'яний	8	Лебедин
Сумський	Стецьківка	7	Суми, приїжджим перекупникам
Куп'янський	Гороховатка	2	У межах повіту
	Гаврилівка	8	
Ізюмський	Попівка	20	Область Війська Донського
	Піски	17	Південні губернії, побережжя Азовського моря
	Гончарівка	20	
	Гнадівка	8	
	Богородичне	1	Ізюм, Слав'янськ, сільські ярмарки
	Донецьке	3	
	Миколаївка	22	Південні губернії, місцеві торги (продаж та обмін)
Рай-Олександрівка	4		
Райгородок	3		

⁴⁴⁴ Савицкий Н. Кустарные промыслы в Харьковской губернии ... С. 252-264.

	Ямпіль	25	Попівка, Ростов-на-Дону, Таганрог
Старобільський	Брусівка	8	Місцеві торги, Область Війська Донського
	Василівка	13	

*Таб. 2.5.1 Ареали збуту гончарної продукції майстрів
Харківської губернії*

Повнота цих матеріалів є сумнівною, оскільки Н. Савицький, автор статті про результати обстеження кустарних промислів губернії, зауважував, що керівництво деяких повітів формально поставилося до поставленого завдання й тому або взагалі не подало інформацію (із 263 повітів губернії відзвітували 223), або дані були неповними. Наприклад, зазначено, що гончарі з Боромлі збували свій посуд у межах Охтирського повіту, тоді як за результатами обстеження О. Твердохліба ареал поширення був значно ширшим і охоплював також сусідні повіти: «Самі гончарі, окрім роздрібного продажу вдома, в Боромлі, возять її в Білку, Жигайлівку, Тростянець, Лебедин, Історонь, Сироватку, Славгород, Краснопілля та інші сусідні села і хутори»⁴⁴⁵.

Вироби нововодолазьких гончарів, окрім Харківської, возили в Полтавську, Катеринославську, Таврійську губернії, на Кубань⁴⁴⁶. Залізницею (з Нової Водолаги лозово-севастопольською гілкою) посуд доставляли в Севастополь⁴⁴⁷.

Окрім Полтавщини й Катеринославщини, посуд котелевських майстрів за участі чумаків потрапляв в Таврійську губернію, Область Війська Донського⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 49.

⁴⁴⁶ Лащук Ю. Українські гончарі ... С. 21.

⁴⁴⁷ Королев Ф. Н. Кустарное гончарство в Полтавской ... С. 412.

⁴⁴⁸ Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год ... С. 180.

На кінець XIX ст. посуд куземинських і гороховатських гончарів мав винятково місцевий збут у межах повіту. Можна зробити висновок, що ареали збуту звузилися, оскільки наявні згадки, що в 1850-х рр. ці вироби возили на продаж у Севастополь, Ростов-на-Дону, Таганрог⁴⁴⁹.

Гончарі з Охтирки продавали свої вироби на місцевих ярмарках і базарах, розвозили по Харківщині й на Полтавщину (Лебедин, Богодухів, Суми, Краснопілля, Писарівка, Лохвиця, Сорочинці, Ромни, Грайворон, Полтава), іноді Харків⁴⁵⁰. На кінець XIX ст. майже припинився збут охтирського посуду на Донщину, Катеринославщину й у Таврійську губернію, куди його зазвичай перевозили чумаки.

Статистичні обстеження гончарського промислу Харківщини, зроблені наприкінці XIX ст., місцями продажу власних виробів для майстрів подають переважно місцевий збут, ярмарки й базари в найближчих населених пунктах, рідше – торги в сусідніх повітах Курської й Катеринославської губерній⁴⁵¹.

Головними ареалами збуту глиняного посуду для посередників традиційно були Харківська губернія, сусідні Полтавська, Курська, Область Війська Донського, Південь. Наприклад, охтирські скупники возили товар у Лебедин, Богодухів, Суми, Краснопілля, Писарівку, Лохвицю, Сорочинці, Ромни, Гайворон, Полтаву, Харків⁴⁵². Посуд у віддалені райони доставляли різними способами: волами чи кіньми, залізницею, по воді (із Ізюмського повіту Сіверським Дінцем)⁴⁵³.

⁴⁴⁹ Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде ... С. 55.

⁴⁵⁰ Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде ... С. 15.

⁴⁵¹ Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год ... С. 179.

⁴⁵² Гавриш Л. О. До питання про атрибутування музейних експонатів ... С. 43.

⁴⁵³ Шпорт Г. М. Біографія ремесла ... С. 35.

На початку ХХ ст. ареали збуту гончарів Харківщини частково збереглися, вони поширювалися на «Полтавську, Катеринославську, Воронежську губернію і Донську область, Ростов-на-Дону»⁴⁵⁴.

Ростов-на-Дону не випадково став одним із основних місць збуту глиняного посуду для гончарів Полтавщини й Харківщини. Це місто знаходилося на перехресті водного шляху по річці Дон і сухопутних доріг з центральних областей країни на Кавказ, було важливим фінансово-торговельним центром всієї південної частини Російської імперії. «Між 1846 і 1856 роками, Ростов... створив для себе досить великий район постачання не тільки в прилеглій, а й у досить віддаленій частині Росії...»⁴⁵⁵.

Матеріали польових керамологічних експедицій Харківщиною свідчать, що з середини ХХ ст. виробы гончарів мали переважно місцевий збут, рідше їх возили продавати в сусідні Полтавську й Чернігівську області, на захід України⁴⁵⁶.

Гончарний промисел на Чернігівщині в другій половині ХІХ ст. за кількістю зайнятого населення посідав друге місце й давав заробіток більш ніж 1600 чоловікам⁴⁵⁷. Найбільше майстрів було в Городнянському, Кролевецькому й Глухівському повітах. Гарні глини, такі, як у селах Полошки і Зазірки Глухівського повіту, Ущерп'я Суразького повіту, Ловині Городнянського повіту, Шатрища Новгород-Сіверського повіту могли «забезпечити гончарям збут виробів далеко за межами губернії і ще надовго підтримати існування маси гончарів». Збут виробів гіршої якості, виготовлених із «рудой» глини Глухівського повіту, був переважно місцевим, у радіусі близько ста верст від місця виробництва, за межі губернії возили переважно на Полтавщину для подальшого обміну. Вироби з високоякісної білої глини із села Ущерп'я «йдуть у Трубчевськ, Севськ, розходяться по всій

⁴⁵⁴ Местные промыслы населения Харьковской губернии ... С. 20.

⁴⁵⁵ Скальковский А. А. Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна ... С. 21.

⁴⁵⁶ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 76. Арк. 9, 17, 19, 35, 49, 59, 64, 82.

⁴⁵⁷ Деятельность земства Черниговской губернии. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897) ... С. 279.

Чернігівській губернії і доходять до Києва, прості ж сільські горшки захоплюють Полтавщину»⁴⁵⁸.

Гончарі Шатрищ (Новгород-Сіверський повіт) возили свою продукцію на базари й ярмарки в межах губернії (Шостка, Глухів, Рильськ, Хомутовка, Новгород-Сіверський, Сєвськ, Путивль, Ямпіль)⁴⁵⁹. П. Маєвський зазначав, що «горщечники збувають свій товар по навколишнім селам, а найбільше вони відправляють його в сусідню Орловську губернію»⁴⁶⁰.

На кінець XIX ст. ареал збуту розширився. Свій посуд шатрищанські гончарі почали возити, крім Орловської, ще й в Курську губернію. За давнім звичаєм частіше вироби обмінювали на зерно, оскільки через малородючі ґрунти шатрищани мали низькі врожаї⁴⁶¹.

Гончарі с. Осьмаки (Новгород-Сіверський повіт) збували частину гончарних виробів у найближчих селах, частину обмінювали на зерно в Полтавській губернії⁴⁶².

Посуд ніжинських та ічнянських (Ніжинський повіт) гончарів розходився також у найближчих населених пунктах (на базарах торгували дружини, а чоловіки займалися виготовленням кераміки), возили його на ярмарки й базари в межах губернії й на Полтавщину. На початку XX ст. на віддалені торги їхали або самі гончарі, або старші сини. Ніжинські майстри робили це частіше, оскільки жили переважно з промислу, практично не займаючись обробіткою землі, ічнянські ж гончарі влітку зменшували обсяги гончарювання, оскільки не полишали заняття рільництвом⁴⁶³.

⁴⁵⁸ Деятельность земства Черниговской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)* ... С. 280, 286-287.

⁴⁵⁹ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 36. Арк. 6.

⁴⁶⁰ Маевский П. Горшечный промысел в с. Шатрищах ... С. 88.

⁴⁶¹ Земятченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губ. ... С. 232; Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии ... С. 102; Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год ... С. 170.

⁴⁶² Земятченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губ ... С. 228.

⁴⁶³ Фриде М. А. Гончарство на юге Черниговщины ... С. 45, 54, 55.

В Олешні й прилеглих до неї хуторах Глібовському й Олександрівському (Городнянський повіт) на 1899 рік гончарювали загалом 400 чоловік⁴⁶⁴. Оскільки місцеві ґрунти були малородючими, а самі земельні наділи – малими (близько 2 десятин), то гончарство стало для більшості олешнянців основним засобом забезпечення родин. Така велика кількість майстрів сповна забезпечувала місцевий попит на глиняний посуд, а також сприяла поширенню його далеко за межі осередку. Найбільше посуду продавали на ярмарках і базарах Чернігівщини (Козелець, Городня, Остер, Ніжин, Прилуки, Добрянка). Возили в сусідні губернії, на Полтавщину (Пирятин, Яготин, Бориспіль), Київщину, в Могилівську губернію (Речица, Гомель, Жлобин, Рогачов, Бихов, Могильов)⁴⁶⁵.

Фольклорист Б. Луговський 1924 р. зустрів гончарів з Олешні в Чернігові перед ярмарком на Здвиження: «Потому з'являється кілька хур ліворуч Алешнянських ганчарів, трохи далі хури стоять уже лише праворуч; загалом ганчарів-експонентів – щось із 15-ро»⁴⁶⁶.

Майстри з Городнянського повіту повністю забезпечували потреби в глиняному посуді мешканців Довжицької волості Чернігівського повіту, де не було власного виробництва⁴⁶⁷.

У ХХ ст. олешнянські майстри, як свідчать матеріали польових керамологічних експедицій, продовжували возити на продаж свої вироби до Чернігова й по області (Прилуки, Ніжин), Києва, Золотоноші, Полтави⁴⁶⁸.

У Глухівському повіті були поклади глини трьох сортів: фарфорова (с. Полошки), горщечна (с. Тулиголови) й жовта, або «руда» глина

⁴⁶⁴ Олейников П. Т. Гончарное производство в Нижегородской ... С. 250.

⁴⁶⁵ Овчаренко Л., Пошивайло О. Олешнянська земська гончарна майстерня ... С. 45; Пошивайло О. Традиційна виробнича база Олешнянського гончарства ... С. 359.

⁴⁶⁶ Луговський Б. Чернігівські старці ... С. 153.

⁴⁶⁷ Русов А. А. Описание Довжицкой волости Черниговского уезда ... С. 239.

⁴⁶⁸ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 104. Арк. 4, 24, 27, 33, 35, 41, 43, 44, 52, 55, 57, 71-72, 85.

(с. Кочерги, х. Добровілля, х. Глухів). Вироби з останньої мали тільки місцевий збут у межах повіту⁴⁶⁹.

Гончарі Глухова, які в другій половині XIX ст. почали надавати перевагу виробництву цегли, не могли забезпечити потребу місцевого населення в посуді, тому його почали завозити із сусідніх осередків і навіть з Києва⁴⁷⁰. Цю інформацію підтвердив «Огляд діяльності земств з кустарної промисловості (1865 –1897)», де, окрім Києва, імпортерами посуду до Глухова названо Кролевець і Шатрище⁴⁷¹.

Тулиголовські (Глухівський повіт) гончарі свій неполив'яний «чорний» посуд самостійно розвозили по селах або ж продавали в Глухові, тоді як в Кролевці його не купували, оскільки там існував попит на «жовтий» посуд (за кольором черепка), а його з тулиголовської глини зробити технологічно неможливо. Цікавою є інформація про те, що часто тулиголовський посуд за низьку ціну купували глухівські гончарі для подальшого перепродажу⁴⁷².

Майстри Микільської Слобідки в Остерському повіті мали, за інформацією П. Земятченського, постійний ринок збуту своїх виробів – м. Київ, який був за 8 верст від села⁴⁷³. Гончарі с. Ріпки в Городнянському повіті вироби з «темної глини» самостійно возили продавати на Київщину, зокрема в Бориспіль, куди, разом з гончарними виробами з Микільської Слобідки поблизу Києва, загалом було доставлено 30 возів, на суму понад тисячу карбованців, і все було розпродано⁴⁷⁴. Київщина також була місцем

⁴⁶⁹ Деятельность земства Черниговской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)* ... С. 286-287.

⁴⁷⁰ Земятченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губ. ... С. 235.

⁴⁷¹ Деятельность земства Черниговской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)* ... С. 287.

⁴⁷² Земятченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губ. ... С. 237-238.

⁴⁷³ Там само. С. 240-241.

⁴⁷⁴ Волков Ф. К. О сельских ярмарках ... С. 268-269.

продажу виробів, виготовлених з якісної білої глини із села Ущерп'я Суразького повіту⁴⁷⁵.

Отже, на вибір ареалів збуту виробів гончарів Полтавської, Харківської й Чернігівської губерній впливало багато однакових чинників. Переважно місцем продажу були місцеві торги, у межах свого повіту й губернії, та сусідніх. Найширші ареали продажів мали гончарі Полтавщини. Їхні вироби продавали в усіх сусідніх губерніях, на Херсонщині, Катеринославщині, в Криму, їх возили в Ростов-на-Дону, Таганрог, Москву, Санкт-Петербург; завдяки високій мистецькій вартості вони потрапляли в далеке зарубіжжя – Париж, Лондон.

Гончарі різних повітів Харківської губернії мали свої ареали збуту готової продукції: з Сумського, Охтирського і Лебединського повітів везли на північ, з Старобільського – на схід, до Росії і Донщини, з Куп'янського, Ізюмського, Валківського – у Катеринославську й Таврійську губернії.

Для гончарів Чернігівщини були доступні торги в сусідніх Полтавській, Київській, Могилівській, Орловській і Курській губерніях.

Висновки до розділу:

Отже, в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. гончарну продукцію продавали двома способами – вроздріб та оптом. У цей період для розповсюджених посудних форм склалися окремі метролого-термінологічні системи розрізнення за величиною. Найбільшою вона була для горщиків, дещо меншою для глечиків, макітер та мисок. У сусідніх гончарних осередках назви посуду часто дублювалися. Інколи в межах осередку одні назви виходили з ужитку, і з часом їх змінювали інші.

Посуд продавали як самі виробники, так і посередники. Перед перевезенням його потрібно було ретельно упакувати. У різних гончарних

---

⁴⁷⁵ Деятельность земства Черниговской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897) ...* С. 280.

осередках існували схожі традиції вкладання посуду для подальшого транспортування. Зазвичай об'єм возу збільшували, нарощуючи борти дошками, плетеним тином, солом'яними джгутами. Глиняні вироби перемощували сіном або соломою. Посуд вкладали від більшого й важчого до меншого й легшого. Пустоти заповнювали дрібними виробами. Ці ж принципи пакування застосовували, коли посуд перевозили до місця продажу човнами.

Роздрібним способом гончарні вироби збували зазвичай самі гончарі або члени їхніх родин. Продавали поштучно переважно на ярмарках і базарах. На торгах цій продукції відводили окреме місце – гончарні ряди. Асортимент виробів визначали запити споживачів, а також сезонні потреби.

З продажем глиняного посуду на ярмарках був пов'язаний окремий пласт українського фольклору, що включав прикмети, повір'я, приповідки та інше.

На продаж пропонували не тільки цілий посуд, а й бракований, який мав меншу ціну й користувався попитом у бідніших покупців. Траплялися випадки недобросовісної конкуренції, коли вироби з одного осередку видавали за інший. Конкурували між собою й гончарі з різних регіонів, що впливало на вибір місця торгів.

Паралельно з продажем за готівку гончарі користувалися такою формою роздрібного способу збуту як натуральний обмін глиняних виробів. На розповсюдження й частоту її застосування впливала родючість ґрунтів, величина земельних наділів гончарів, урожайність. З'ясовано, що частіше вимінювали посуд після жнив та перед великими релігійними святами. На еквівалентність обміну впливали вид посуду (полив'яний чи теракотовий), який обмінювали й вид продукту, на який обмінювали, ціни на продукти. Обмін глиняного посуду як форма збуту з більшим чи меншим поширенням побутовував майже на всій досліджуваній території. Частіше ним користувалися до 1880-х рр., а наприкінці XIX ст. обмін поступово став

витіснятися готівковим продажем і вже на початку ХХ ст. став рідковживаною формою збуту гончарних виробів.

Під час оптового збуту глиняного посуду на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. користувалися спеціальними одиницями лічби: «рядова сотня», «сотня з укладом», «кругова сотня». Особливістю такого рахунку було те, що сотня (окрім «рядової») фактично містила не сто виробів, а значно більше. Ця кількість навіть у межах одного осередку не була сталою, варіювалося й наповнення одиниці збуту різновеликим посудом. Найбільшою специфічно гончарською метрологічною одиницею визначення кількості глиняних виробів під час оптового збуту було «горно». Його кількісне наповнення залежало від того, якого розміру було горно: «велике», «середнє» чи «мале». У різних гончарних осередках ці розміри теж відрізнялися.

З посиленням конкуренції між виробниками, гончарі все частіше для збуту гончарної продукції оптовим способом стали вдаватися до послуг посередників (скупників, горшковозів, чумаків). Діяльність скупників поширювалася на всю досліджувану територію. Горшковози зустрічалися переважно на Полтавщині й Чернігівщині, чумаки – на всьому Лівобережжі. Посуд скуповували такими оптовими одиницями продажу, як «сотня» й «горно». Поширення скупництва призвело до того, що гончарі стали отримувати значно менші прибутки від своєї роботи. За відсутності чи недостатності обігових коштів, виробники змушені були вдаватися до залучення лихварського капіталу, тобто позичати гроші в лихварів та скупників. Лихварі надавали необхідну суму під відсотки (від 10 до 120 %). найдешевше кредитування було на Полтавщині, найбільші відсотки сплачували на Харківщині. Скупники зазвичай позичали гроші в рахунок виробів за нижчою ціною.

Місцем продажу гончарних виробів переважно були місцеві ярмарки й базари, возили на торги в межах свого повіту й губернії та сусідніх на

відстань не більше 100 верст. Попит на вироби визначався близьким господарсько-культурним типом, а відповідно й харчовими системами, специфікою локальної (національної, етнічно специфічної, регіональної) кухні. Кераміку майстрів з Полтавщини продавали в усіх сусідніх губерніях, на півдні України, вона потрапляла у великі торгові й культурні центри (Москва, Санкт-Петербург, Париж, Лондон). Харківський та чернігівський посуд, окрім місцевого збуту, продавали на торгах у сусідніх губерніях.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗБУТУ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ

3.1 Державна політика в справі організації збуту гончарних виробів

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. розвиток кустарних промислів перебував у полі зору різних державних інституцій. Оскільки вироби ремісників задовольняли майже третину потреб населення в промислових товарах, їх діяльність вимагала всебічного вивчення як невід’ємної складової загальнодержавного народного господарства з наступною розробкою пропозицій і заходів щодо збільшення прибутковості кустарного виробництва. Окрім того, зубожіння населення, у тому числі й кустарів, що мало прогресуючий характер, вимагало від уряду певних дій.

Одним з перших важливих кроків на шляху реформування кустарних промислів став перегляд умов їх оподаткування. Відповідно до «Положення про податки за право торгівлі та промислів» (1863 р., нова редакція 1865 р.) переважну кількість кустарів (ті, хто не користувався працею найманих робітників) було звільнено від податків: «Сільським обивателям різного звання дозволяється, без сплати мита, продавати на базарах, ринках і пристанях, в містах і селах, з возів, суден, човнів, лотків і скринь припаси різного роду і сільські вироби...»⁴⁷⁶.

Відносно невеликим податком за категорією «дрібний торг» оподатковували тих кустарів, які використовували працю від 2 до 16 найманих робітників. Такий податковий режим зберігався до початку XX ст. Реформа оподаткування стала першим етапом у формуванні нової урядової політики щодо кустарної промисловості. Подальші кроки були пов’язані з

---

⁴⁷⁶ Королев Ф. Н. Кустарное гончарство в Полтавской ... С. 421.

роботою різних державних інституцій, товариств, комісій, що займалися різнобічним вивченням кустарних промислів і діяли інколи одночасно.

Щоб сконцентрувати зусилля щодо визначення шляхів державного сприяння розвитку кустарних промислів, 1872 р. при Раді торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів було створено спеціальну Комісію з дослідження кустарної промисловості в Росії. За її участі було проведено кілька виставок та створено кустарні музеї в Петербурзі, Москві та Харкові. Основним завданням своєї діяльності орган вбачав вивчення поширення кустарних промислів на окремих територіях. Програма з дослідження, яку було затверджено 1877 р., зокрема передбачала з'ясування питання збуту кустарних виробів⁴⁷⁷. Наслідком роботи Комісії стало видання фундаментальних «Праць комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії» (16 томів), що репрезентує матеріали про кустарні промисли 23 губерній Російської імперії. Уже в першому випуску «Праць...» була окремо окреслена програма зі з'ясування особливостей збуту кустарних виробів. 11 її пунктів передбачали вивчення ареалів продажу, участі в ньому посередників і виробників, сезонності, цінової політики, транспортування. Окремо порушувались питання умов кредитування лихварями та перспективи створення державних кредитних товариств⁴⁷⁸. На жаль, нерегулярне фінансування завадило здійснити повноцінне обстеження кустарних промислів усіх губерній.

Комісія проіснувала 5 років, потім її функції рік виконувала Особлива інспекція кустарних промислів, доки 1888 р. всю діяльність з вивчення кустарних промислів було сконцентровано в спеціальному Відділі кустарних промислів при департаменті землеробства і сільськогосподарської промисловості Міністерства державного майна (Міністерство державних маєтностей). Свою діяльність він розпочав з обстеження кустарних

---

⁴⁷⁷ Мещерский Л. А., Модзалевский К. Н. Свод материалов ... С. 86.

⁴⁷⁸ Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России...1879. Вып. I. С. 15-16.

промислів. Була складена спеціальна анкета, де серед іншого з'ясовували інформацію щодо шляхів збуту кустарних виробів, наявності торгових складів, можливості кредитування кустарів⁴⁷⁹. До 1902 р. за цією програмою було обстежено гончарні осередки Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, Катеринославщини. Результатом масштабної роботи стало видання шести томів «Звітів і досліджень кустарної промисловості в Росії». Окрім того, 1895 р. було організовано роботу спеціальних кореспондентів, які мали з'ясувати поточний стан справ у кустарній промисловості. У наданих анкетах окремо був зазначений пункт «за якими цінами, де і як продаються вироби місцевої кустарної промисловості»⁴⁸⁰. Отриману інформацію оприлюднили у виданні 1897 року «Кустарні промисли, поточна статистика за 1895–1896 сільськогосподарський рік». Аналіз зібраних матеріалів дозволив Міністерству окреслити шляхи покращення гончарного виробництва. Щоб розширити асортимент гончарної продукції, було вирішено надавати зразки гончарних виробів для наслідування. Їх надіслали в Опішню Зіньківського повіту (Полтавська губернія), Межиріч і Кам'яну Лебединського повіту, Ізюм Ізюмського повіту, Нову Водолагу Валківського повіту (Харківська губернія)⁴⁸¹. Гончарів Київської й Чернігівської губерній за кошти міністерства направляли на навчання на завод Фока (Новгородська губернія) з метою покращення техніки виготовлення виробів.

Міністерство державного майна фінансово сприяло організації кустарних виставок різного рівня як в Україні, так і за кордоном (Копенгаген, 1888; Антверпен, Тромс, 1894; Стокгольм, 1897; Париж, 1900). На заводі повноцінної роботи вже традиційно стало недостатнє фінансування діяльності міністерства.

1900-ті рр. позначені інтересом до кустарних промислів з боку статистичних комітетів при земствах та Міністерства фінансів. Їх цікавили

---

⁴⁷⁹ Обзор деятельности правительства на пользу кустарной промышленности (1888–1902) ... С. 5.

⁴⁸⁰ Там само. С. 7.

⁴⁸¹ Там само. С. 98-99.

більше кількісні показники та шляхи їх покращення через підвищення якості кустарної продукції. Серед іншої фінансові інспектори збирали інформацію про місця збуту виробів⁴⁸².

Новий етап у питанні вивчення кустарних промислів пов'язаний з діяльністю Міністерства землеробства і державного майна, в яке 1894 р. було реорганізовано Міністерство державного майна. Діяльність своїх попередників з досліджуваного питання новоствореною інституцією було оцінено досить критично: Міністерство державного майна «не визнало можливим взяти на себе ні безпосереднього керівництва названою галуззю народного господарства, ні повного забезпечення їй збуту, ні впорядкування стосунків кустарів до замовників і скупників кустарних виробів»⁴⁸³.

Міністерство землеробства і державного майна розробило спеціальну «Програму заходів, спрямованих на розвиток і вдосконалення кустарної промисловості». Одним із основних напрямків своєї діяльності державний орган вбачав у проведенні кустарних виставок як найбільш дієвого способу популяризації кустарних промислів: «Влаштування виставок кустарних виробів з метою можливого широкого збуту цього роду товарів»⁴⁸⁴. Окрім того, серед пріоритетних програмних напрямків роботи з організації збуту кустарної продукції виділялася підтримка роботи складів кустарних виробів.

Щоб об'єднати спільні зусилля громадськості, держави та земств з координації розвитку селянських промислів, Міністерство створило спеціальну Комісію з організації місцевих органів у кустарній промисловості, яка складалася з кількох структурних підрозділів. Чи не вперше питання збуту кустарних виробів було виокремлено як один з пріоритетних напрямків діяльності державного органу – ним стала опікуватися комісія «З поліпшення техніки і збуту кустарних виробів». Саме в цей період почала культивуватися

---

⁴⁸² ЦДІА України у м. Київ. Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. 1894–1919. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 1.

⁴⁸³ Обзор деятельности правительства на пользу кустарной промышленности (1888–1902) ... С. 3.

⁴⁸⁴ Там само. С. IV.

ідея артільності на різних етапах гончарного кустарного виробництва, зокрема під час збуту. Результати роботи Міністерства оприлюднювали в «Звітах і дослідженнях кустарної промисловості в Росії» і «Кустарна промисловість Росії». Також з метою сприяння збуту кустарних виробів було організовано роботу зі збору інформації про місця поширення промислів та майстрів-кустарів, до яких можна було б звернутися з питань придбання та замовлення продукції. Дані надавали земські управи, кустарні комітети, сільськогосподарські комітети та інші інституції. З 1892 р. до 1902 р. вийшло 5 випусків «Довідкового покажчика кустарних виробництв і кустарних майстрів». Окрім імен майстрів, було подано інформацію про місця збуту їх продукції та зазначено ціни на вироби.

Уряд розробив цілу низку заходів, метою яких було покращення зайнятості малоземельних селян через збільшення їх участі у кустарному виробництві. Контроль за втіленням і виконанням цих заходів було покладено на створене 1905 року замість Міністерства землеробства і державного майна Головне управління землеустрою і землеробства з особливим відділом по кустарному питанню у його структурі. Достатнє фінансування дозволило налагодити мережу інструкторських шкіл, які готували викладачів для кустарно-ремісничих шкіл, збільшити кількість виставок за участю кустарів. Разом із Управлінням одночасно існувало багато відомств, бюро, департаментів, товариств, у поле зору яких так чи інакше потрапляли кустарні промисли.

Питання налагодження збуту готових виробів кустарів, гончарів зокрема, неодноразово ставали предметом обговорення на різного рівня з'їздах. Наприклад, на засіданнях крайового з'їзду діячів кустарної промисловості (Полтава, 1901) обговорювали заходи земств з покращення становища кустарних промислів у Полтавській, Чернігівській, Харківській і Київській (тут промисли за відсутності земства були під опікою Міністерства землеробства й державного майна) губерніях. Питання організації продажу виробів кустарів делегати визнавали наскільки важливим, «що багато хто

пропонує сприяння кожному промислу без винятку починати зі збуту»⁴⁸⁵. У межах роботи з'їзду було організовано окрему секцію по гончарству, оскільки цей кустарний промисел був розповсюджений в усіх вищеназваних губерніях і мав схожі проблеми. Серед заходів, що мали позитивно вплинути на організацію збуту кустарних виробів, на думку делегатів, була організація артільних крамниць, земських торгових складів, пересувних музеїв з колекціями кустарних виробів, налагодження кредитування виробників. Учасники з'їзду розглянули серед інших питання участі посередників у збуті, про що було ухвалено окрему резолюцію: «Визнаючи скупництво не вигідною формою торгового посередництва як для виробників товарів, так і для їх споживачів, з'їзд приходить до висновку, що з невигодами його для кустарів можна боротися шляхом організації речового та грошового кредиту та різними заходами щодо врегулювання збуту, як ось: облаштування складів виробів і виставок, шляхом публікацій, організацією товариств і т. п.»⁴⁸⁶. У постанові з'їзду наголошувалося на важливості налагодження кредитування майстрів і досить узагальнено було сказано про «покращення умов збуту виробів»⁴⁸⁷. Окремо було підготовлено прохання до Міністерства землеробства і державного майна щодо облаштування центральних складів і музеїв, торгових агентур і бюро з кустарної промисловості.

Ці ж питання через рік було порушено на Всеросійському кустарному з'їзді (Санкт-Петербург, 1902), надавши їм більш глобального значення, зокрема йшлося про організацію закордонного збуту кустарних виробів.

1913 р. в Санкт-Петербурзі відбувся III Всеросійський з'їзд діячів з кустарної промисловості. Завдання врегулювання кредитного питання на державному рівні для покращення організації збуту було одним із ключових серед пропозицій і рішень заходу: «3. Для правильної і доцільної організації збуту кустарних виробів необхідні обласні союзи земств. 4. Для полегшення

---

⁴⁸⁵ Лисенко С. И. Кустарный съезд в г. Полтаве ... С. 46.

⁴⁸⁶ Там само. С. 47-48.

⁴⁸⁷ Там само. С. 52.

кустарям можливості користуватися дешевим кредитом існуючих кредитних установ необхідно: а) збільшити їх кількість, б) більш рівномірно розподілити по території Імперії і губерніях і в) реформування станово-наказних сільських банків і ощадних товариств на засадах безстановості і самоуправління»⁴⁸⁸. На думку О. Моргуна, в Україні почала розгортатися помітна й досить успішна мобілізація коштів і господарських сил, спрямованих на розвиток краю. Кредитна кооперація розгорнула боротьбу з лихварським капіталом, а інститут поручителів за позичальників мав зробити кредити доступними для найбільш бідніших кустарів⁴⁸⁹.

Питання кредитування було проблемним не тільки для кустарного гончарства, а й для промислового виготовлення глиняного посуду. Як зазначав А. Тун, у 1840-х рр. виробництво посуду досягло свого апогею внаслідок дешевої сировини і прийнятної ціни на вироби. У той час виникло багато підприємств, однак, унаслідок жорсткої конкуренції, прибуток і ціна значно знизилася, але після Кримської війни (1853–1856) вони підвищилися на 30 відсотків. З 1872 р. знову настав застійний період, при цьому багато робочих місць було втрачено через відсутність кредитування, оскільки особливі кредитні установи й товариства на той час не існували⁴⁹⁰.

Кредитування гончарів у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях державними банківськими установами через великі відсотки було майже недоступним для більшості майстрів. Вирішення цього питання було покладене на органи місцевого самоврядування, про що мова піде далі.

Для порівняння, в сусідній Київській губернії питання кредитування гончарів також було проблемним. Сільські або повітові банки позичали гроші під 8–12 % річних, але тільки тим гончарям, які мали у власності землю. Безземельні гончарі, які найбільше потребували кредитів, повинні були шукати поручителів-землевласників, що було вкрай проблематично.

---

⁴⁸⁸ Родзевич-Белевич В. К. Кустарная промышленность в Киевской губернии ... С. 100-101.

⁴⁸⁹ Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України ... С. 72.

⁴⁹⁰ Thun A. Ueber die Hausindustrie im Gouvernement Moskau ... S. 518.

Кредитні спілки доволі неохоче приймали до своїх членів малозабезпечених гончарів. Вони також видавали займи під заклад нерухомого майна або за наявності поручителя, що має таке майно. Ця вимога була порушенням параграфу 17 «Правил про позички, забезпечених рухомим майном», оскільки в переліку позичок, які мали забезпечуватися заставним майном, були такі, які видавали під заставу «виробів ремісників і кустарів»⁴⁹¹. Кредитні спілки переважно не мали відповідних приміщень для зберігання заставних виробів, тому відмовляли кустарям у позичці.

Аналізуючи діяльність вищезгаданих державних інституцій, можна зробити висновки, що вони пройшли шлях від збору інформації через обстеження кустарних промислів до розробки та втілення конкретних заходів щодо їх розвитку. Показовим фактом намагання з боку держави допомогти кустарям з обіговими коштами була організація видачі кредитів через банківські установи.

Діяльність державних інституцій через брак фінансування часто була епізодичною, лише наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. стала набувати характеру комплексного вивчення гончарного промислу, в тому числі й питання організації збуту. Важливим позитивним моментом виконаної роботи став значний масив зібраного матеріалу, який наразі є джерелом для наукових студій дослідників кустарних промислів.

3.2 Заходи земських органів місцевого самоврядування в організації збуту гончарних виробів

Окрема сторінка з вивчення гончарного промислу загалом та збуту готових виробів зокрема пов'язана з роботою земських органів місцевого самоврядування. У Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях вони були запроваджені в 1865 р. Оскільки ця інституція створювалася як суто

---

⁴⁹¹ Ионов Н. Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии ... С. 64.

господарський орган, то гончарство потрапляло в її поле зору більше з економічним аспектом. «Турбота про підвищення заробітків населення шляхом розвитку і вдосконалення кустарних промислів складає пряме завдання земства, і Полтавське губернське земство вирішило прийняти це завдання на себе ще в 1876 році»⁴⁹². Комісія з дослідження кустарних промислів Росії на початку 1877 р. до пріоритетних напрямків роботи земств Полтавської й Харківської губерній віднесла саме вивчення стану кустарних промислів.

Було проведено низку регіональних обстежень з метою з'ясування економічного стану та розробленням низки заходів щодо його покращення, в тому числі й оптимізації збуту готової продукції. 1878 р. Полтавське губернське земство ухвалило рішення про необхідність дослідження кустарних промислів. Для волосних правлінь земські діячі розробили спеціальну програму збирання відомостей, розраховану на три роки. Гончарний промисел краю обстежували А. Зайкевич, В. Василенко, І. Зарецький (про результати їх роботи сказано вище). Варто зауважити, що кандидатуру В. Василенка продовжити обстеження після А. Зайкевича, Комісії з дослідження кустарних промислів Росії запропонувало саме земство⁴⁹³. В. Василенко не тільки зібрав й узагальнив значний масив статистичної інформації, а й запропонував програму розвитку кустарних ремесел. Серед іншого були пункти щодо покращення збуту виробів через організацію виставок та налагодження кредитної системи. Про це йшлося в підсумовуючій праці «Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії» (два випуски, 1885 і 1887 років).

Полтавське земство проводило обстеження кустарних промислів й за допомогою анкетування. Наприклад, 1898 р. губернське Статистичне бюро серед респондентів розповсюдило брошуру. Серед 21 питання були й ті, які

---

⁴⁹² Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии ... С. 7.

⁴⁹³ ДАПО. Полтавская губернская земская управа, г. Полтава Полтавской губернии. Ф. 723. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 58.

мали з'ясувати, куди й як збувають майстри свої вироби, чи возять їх на ярмарки й базари, звідки на торги привозять товар кустарі («чи приїжджають гончарі з горщиками з Опішні»), чи користуються і на яких умовах кредитами, чим земство може домогти промислу⁴⁹⁴.

Перші спроби з підтримки гончарного промислу земськими органами Чернігівщини було здійснено в 1870-х рр.. 1875 р. на засіданні Городнянського повітового земства було виголошено доповідь чернігівського губернського земського гласного О. Ліндфорса, який охарактеризував проблеми гончарів Олешні, Суховерщини, Олександрівки й Ловині. Основними заходами губернського земства з їх вирішення, на думку доповідача, було переведення промислу на артільний спосіб ведення виробництва й виділення кредитних коштів на побудову артільних майстерень. Прикитичне втілення пропозицій губернського гласного було відкладено на невизначений термін. Актуальними вони стали через п'ятнадцять років, коли Глухівське земство 1890 р. порушило питання про покращення гончарного промислу в повіті й збільшення його прибутковості. Більшість пропозицій стосувалося вдосконалення технічного боку виробництва й матеріального заохочення виробників, а «для полегшення збуту виробів влаштувати в земському домі виставку їх, а також вжити й інші заходи, які виявляться потрібними: виставки на станціях зал. доріг, відправлення зразків виробів за рахунок земства в центральні склади, на місцеві і всеросійські виставки і т. п.»⁴⁹⁵. Половину необхідних коштів мало виділити губернське земство, зокрема 50 крб на оплату перевезення виробів для участі у виставках⁴⁹⁶.

1891 р. на засіданні XXVII сесії було представлено доповідь з пропозиціями щодо покращення стану гончарного, ткацького й шевського промислів. Серед заходів, що стосувалися гончарства, планували організацію

⁴⁹⁴ ДАСО. Сумська повітова земська управа. Ф. 2. Оп.1. Од. зб. 14. Арк. 36, 42, 44, 46.

⁴⁹⁵ Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897) ... С. 288-289.

⁴⁹⁶ Там само. С. 290.

артільного принципу ведення виробництва, покращення в техніці й загальних умовах промислу. Допомога з боку Чернігівського губернського земства в основному полягала в наданні позичок, одноразових допомог, фінансуванні половини витрат повітових земств на підтримку кустарних промислів. Загалом на підтримку гончарного промислу мали виділити близько 500 крб. Додатково 400 крб мали витратити на обстеження гончарного, ткацького й шевського промислів з метою з'ясування їх актуальних проблем⁴⁹⁷.

У подальшому Чернігівське губернське земство для підтримки гончарного промислу, зокрема роботи гончарної майстерні в Олешні, на 1894 р. виділило 1482 крб. Це доволі значна сума, оскільки на розвиток ткацького, кошинкарського, ковальського й шевського промислів загалом планували витратити 900 крб⁴⁹⁸. Фінансову підтримку місцевих гончарних промислів наприкінці XIX ст. здійснювали Глухівське, Мглинське, Новозибківське, Новгород-Сіверське, Сосницьке повітові земства⁴⁹⁹.

Земські зразкові майстерні та школи теж, за задумом, мали відігравати роль організаційно-господарського осередку, що допомагав би кустарям збувати їхні вироби⁵⁰⁰. У кінці XIX ст. – на початку XX ст. губернські земства по-різному ставилися до державного завдання із всебічної підтримки кустарних промислів. Про розміри асигнувань можна дізнатися із таблиці.

Губернія	Витрати земств на розвиток підсобних промислів, облаштування й утримання навчально-ремісничих закладів і майстерень (за роками)							
	1898	1900	1902	1904	1906	1908	1909	1910
Полтавська	84.032	142.648	152.259	207.658	121.520	190.211	169.267	213.164
Харківська	23.936	44.965	60.288	42.201	86.305	99.423	103.790	97.151
Чернігівська	9.325	16.973	15.487	31.989	37.231	32.282	48.651	87.986

Таб. 4.1.1 Витрати земств на розвиток підсобних промислів, облаштування й утримання навчально-ремісничих закладів і майстерень⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897) ... С. 298.

⁴⁹⁸ Там само. С. 300-301.

⁴⁹⁹ Там само. С. 301.

⁵⁰⁰ Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України ... С. 68.

⁵⁰¹ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 3.

«Розмір асигнувань на допомогу кустарним промислам з боку земств, що віддають майже одну п'яту всіх витрат на економічну допомогу кустарним промислам і швидке зростання цих асигнувань, що збільшилися з 1898 р. (387 тис. руб) до 1910 року в чотири з половиною рази (на 442 %) показує, що громадська земська допомога надзвичайно серйозно дивилася на допомогу кустарям»⁵⁰². Головне управління землеробства і землеустрою виступало як посередник між земствами й урядовими установами – замовниками кустарних виробів, сприяючи виданню художніх альбомів і підручників, субсидуючи виставки кустарних виробів у губерніях, допомагаючи провести виставку кустарних виробів у Німеччині, створити склад кустарних виробів у Нідерландах, влаштувати базар кустарних виробів у Болгарії тощо⁵⁰³.

Усвідомлення необхідності детального вивчення ринків продажу кустарних виробів постало перед земськими діячами на початку ХХ ст. На Другому Всеросійському кустарному з'їзді (1910) було порушено питання про створення загальноземської організації зі збуту кустарних виробів, на заваді вирішення якого стояла «погана постановка вивчення ринків збуту кустарних виробів і географії самих промислів»⁵⁰⁴. Цього ж питання торкалися 1912 р., коли при Московській губернській земській управі відбулася нарада представників губернських земств з питання скликання земського з'їзду щодо спільної діяльності земств зі збуту кустарних виробів, на якій були присутні й представники Полтавського губернського земства; 1913 р. подібний захід відбувся за участі представників Чернігівського й Харківського губернських та повітових земств (Полтавська губернія з невідомих причин від участі в нараді відмовилася)⁵⁰⁵.

⁵⁰² Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 2.

⁵⁰³ Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України ... С. 63-64.

⁵⁰⁴ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 237-238.

⁵⁰⁵ ДАВО. ФД. 255. Оп. 1. Од. зб. 306. Арк. 3; ДАВО. ФД. 255. Оп. 1. Од. зб. 306. Арк. 9-10.

На межі XIX–XX ст. у край важливим питанням, яке вимагало негайного вирішення, постала проблема забезпечення гончарів кредитними коштами. У цей період спостерігалось масове зубожіння населення, майстри змушені були залучати лихварський капітал під високі відсотки й працювати, фактично не отримуючи прибутків.

Показовою з цього питання є діяльність Полтавського губернського земства. Воно реалізувало низку соціально-економічних програм розвитку губернії, серед яких однією з ключових стало впровадження системи заходів з фінансової підтримки кустарів, зокрема створення кредитної системи. На Полтавщині першим у цій справі став Кобеляцький повіт, де позики стали надавати гончарям-цегельникам, починаючи з 1896 р.

Враховуючи значну зацікавленість подібним досвідом іншими повітами «губернська управа в проєкті загальних засад організації посередництва з видачі позик із Державного банку виділила на перший період досить вузьку сферу діяльності – видачу предметних позик – для того, що вона буде по мірі впливу земства на розвиток кустарних промислів, розширюватися»⁵⁰⁶. Якщо кустарі не мали можливості скористатися кредитом з Державного банку, до їх послуг були капітали губернських чи повітових земств. Зокрема, можна було отримати кошти під заставу кустарних виробів, які знаходилися на складі губернського земства⁵⁰⁷. Зіньківське повітове земство 1895 р., з метою підтримки кустарного виробництва, намагалося організувати видачу позик дрібним виробникам. Спеціальна комісія розробила проєкт положення про умови отримання коштів, але до 1897 р. питання ще не було узгоджено з губернською управою⁵⁰⁸. На початок XX ст. ситуація покращилась. Наявна інформація, що

---

⁵⁰⁶ Белько О. Банківський кредит Полтавського губернського земства ... С. 72.

⁵⁰⁷ Там само. С. 72.

⁵⁰⁸ Деятельность земства Полтавской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)* ... С. 318–321.

гончарі Зіньківського повіту користувалися переважно позиками, які брали на період від 6 місяців до 1 року⁵⁰⁹.

Гончарі м. Глинськ Роменського повіту на 1900 р. зробили 19 займів у повітовій касі на загальну суму 401 крб (проти 1226 крб, які позичили в цей же період у лихварів⁵¹⁰). Процентні нарахування були різними, в середньому 15 %. Оскільки суми, які надавали в кредит, були незначними, то 18 з 19 позичальників змушені були додатково звертатися до послуг лихварів.

Необхідність створення позикової каси для гончарів Постав-Мук Лохвицького повіту визнавали в Полтавському губернському земстві, оскільки «кустарі потребують коштів особливо в лютому і березні, коли в них не вистачає свинцю і дров; покупців тоді, по причині бездоріжжя, буває мало, пропозиція значно збільшується, тому товар продається у ці місяці за безцінь»⁵¹¹.

На початок ХХ ст. Полтавське губернське земство остаточно утвердилося як посередник між Державним банком і кустарями в забезпеченні кредитами. І якщо в більшості повітів кустарі користувалися вексельною формою кредитування, то лохвицькі гончарі, на прикладі Костянтиноградського повіту, з часом зрозуміли, що отримуючи незначні суми, більш вигідно брати гроші під заставу нерухомого майна. Позики видавали й на проведення розрахунків за транзитні перевезення товару⁵¹², оскільки в місцях, де гончарство не набуло поширення, глиняні вироби можна було продати з більшою вигодою. З часом планувалося зменшувати суму річних відсотків, щоб кустарі були зацікавлені позичати кошти в Державного банку, а не в лихварів. Надання недорогих кредитів дозволило б кустарям збільшувати обсяги виробництва, розширювати ареали збуту товару.

---

⁵⁰⁹ Отчет деятельности Полтавской Губернской Земской Управы за 1903 год ... С. 19.

⁵¹⁰ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд ... С. 371.

⁵¹¹ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда ... С. 77.

⁵¹² Белько О. Банківський кредит Полтавського губернського земства ... С. 74.

«На 1 січня 1913 року в губернії діяло 203 кредитних товариств, 71 – позико-ощадна каса, 5 земських кас, 267 – станово-громадських закладів дрібного кредиту»⁵¹³.

На Полтавщині розглядалося питання надання кредитів виробникам, об'єднаним в артілі. Однак позитивного результату ця ініціатива не мала. Ситуацію, що склалася, описав журналіст і громадський діяч Д. Ярошевич: «Утворити артіль легко, – варто пообіцяти кредит, у якому повсюдно відчувається потреба. Певний час в Опошні утворилась низка виробничих товариств, яким державний банк видавав щедрі позички. Товариства ці виявились дуже недовговічними. У Зіньківській управі є довгий список боржників, яким державний банк просить не видавати позики із земства»⁵¹⁴.

Одним із напрямів роботи губернських земств з організації збуту кустарних виробів було створення кустарних складів. Вони мали допомогти організованому збутові⁵¹⁵.

У Харківській губернії перші пропозиції щодо створення кустарних складів припадають на 1880-ті рр.: «Правильно організованих торгових складів для гончарних виробів немає. Була думка влаштувати подібний склад при художньо-промисловому музеї в Харкові, де один із найбільших ринків для гончарних виробів; але думка ця забута»⁵¹⁶. Земські ініціативи з цього питання проявлялися на початку ХХ ст. лише на рівні постанов, але практичного втілення не отримали⁵¹⁷.

У праці «Кустарна промисловість і збут кустарних виробів» зазначено, що на 1912 р. в країні діяло загалом близько 13 земських кустарних складів, два з яких – на теренах досліджуваної території (Кролевецький на Чернігівщині, де продавали ткані вироби, й Полтавський)⁵¹⁸.

---

⁵¹³ Белько О. О. Напрями діяльності Полтавського губернського земства ... С. 76.

⁵¹⁴ Ярошевич Д. Кустарный промысел в Полтавской губернии ... С. 27.

⁵¹⁵ Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України ... С. 71.

⁵¹⁶ Королев Ф. Н. Кустарное гончарство в Полтавской ... С. 412.

⁵¹⁷ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 135.

⁵¹⁸ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 133-134.

Показовою в плані організації роботи кустарного складу була діяльність Полтавського губернського земства. На початку ХХ ст. воно продовжувало впровадження нових заходів зі сприяння розвитку гончарства, зокрема налагодженню організованого збуту глиняних виробів: «Земство взяло на себе піклування про пошуки ринків збуту покращених товарів кустарного виробництва, з такою метою відкритий у 1904 р. склад кустарних виробів...»⁵¹⁹. Мета його діяльності полягала «в скуповуванні від кустарів виробів виготовлених ними відповідно до вимог складу, узгоджених із загальною постановкою діяльності майстерень губернського земства, у збуті готових виробів, як на місці в стінах складу і в межах губернії, так і на зовнішніх ринках до закордонних включно; в регулюванні збуту безпосередньо від кустарів; в організації рухомих загонів для продажу кустарних виробів на сільських ярмарках...»⁵²⁰. Для реалізації спочатку брали переважно полив'яний посуд, а з часом склад спрямував роботу опішнянських гончарів на «виготовлення посуду, прикрашеного рослинним орнаментом»⁵²¹, «виробництво переважно художніх декоративних порівняно дорогих виробів»⁵²². Тобто майстри, які виготовляли традиційний простий посуд, залишилися фактично поза увагою й відповідно підтримкою кустарного складу, що стало негативним моментом у його роботі⁵²³.

В асортименті складського посуду переважали декоративні вироби: «вази, кубики, глечики, кашпо, писанки, квітники» (ціна від 10 коп.), «куманці» (45 коп.), «тарілки і миски» (6 коп.), «тарелі великі декоративні» (80 коп.), «іграшки, писанки, дрібний іграшковий посуд» (3 коп.), «тумби садові і вази» (3 крб.)⁵²⁴ [дод. Б, рис. 23].

Об'єми роботи Полтавського кустарного складу постійно збільшувалися: якщо в перший рік діяльності вони становили 5201 крб, то в

⁵¹⁹ Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии ... С. 12.

⁵²⁰ Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1913 год ... С. 122.

⁵²¹ Там само. С. 32.

⁵²² Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года ... С. 10.

⁵²³ Гавриш Л. О. Склад кустарних виробів Полтавського губернського земства ... С. 6.

⁵²⁴ Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года ... С. 48.

1914 – 239253 крб⁵²⁵, 1907 року кустарями було надано для реалізації 22542 одиниці гончарної продукції⁵²⁶. Відомо, що 1910 року серед 13 кустарних складів загалом в Російській Імперії, Полтавський за обсягами продажів готових виробів займав 4 місце (60599,31 руб), на гончарні вироби припадало 4,2 % асортименту⁵²⁷.

На 1911 р. була налагоджена постійна тісна співпраця з питань збуту з Петербурзьким, Московським, Київським складами. Розширення місць продажу вимагало вирішення проблеми щодо відсутності ілюстрованого преїскуранта кустарного складу, де була б уся інформація про кустарні вироби Полтавської губернії. 1911 р. такий каталог було видано накладом 2500 екземплярів, на що витратили 1000 крб⁵²⁸.

Склад мав штатного агента, який організовував виставки-продажі кустарних виробів у великих містах: «Було організовано агенції в Києві, Чернігові, Санкт-Петербурзі, Москві, Нижньому Новгороді»⁵²⁹. Окрім того, вироби кустарів Полтавщини з допомогою кустарного складу репрезентували на плавучій виставці по Волзі (1905), першій Всеросійській кустарній у Петербурзі (1907), Обласній Південно-руській (Катеринослав, 1910), закордонних виставках у Софії (1910) та Турині (1911).

З часом постала нагальна проблема в перенесенні складу до більшого найманого приміщення, про що йшлося на черговому губернському зібранні ще 1910 р. Такого приміщення в Полтаві того часу знайти не вдалося, тому неодноразово порушувалося питання про необхідність його будівництва.

Одним із заходів по підвищенню художньої якості глиняних виробів, що повинно було вплинути на збільшення обсягів їх продажу, було видання Кустарним складом Полтавського губернського земства альбомів із кращими зразками української мальовки для наслідування. 1913 р. до Всеросійської

⁵²⁵ Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні ... С. 24.

⁵²⁶ Белько О. Діяльність органів земського самоврядування ... С. 184.

⁵²⁷ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 137, 148.

⁵²⁸ Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1911 год ... С. 159.

⁵²⁹ Белько О. Діяльність органів земського самоврядування ... С. 184.

кустарної виставки в Києві та II Всеросійської кустарної виставки в Петрограді приурочили вихід альбому «Українська народна творчість. Серія VI. Гончарні вироби. Випуск I. Типи українського гончарного посуду» [дод. Б, рис. 24]. У випуску, окрім ілюстративної частини, було вміщено загальну інформацію про промисел та означено ареали збуту гончарів Полтавської губернії. В іншому альбомі цієї ж серії Кустарний склад розмістив рекламне оголошення про те, що він «має в продажу і приймає замовлення на виготовлення... гончарних виробів із глазурованої глини з українським орнаментом»⁵³⁰. Подібну рекламу розміщували також в періодичних виданнях, що значно розширювало коло потенційних покупців глиняних виробів⁵³¹. У цей період важливе значення надавалося популяризації роботи Кустарного складу через видання спеціальних каталогів-прейскурантів, які б інформували «широкі кола з родом, характером і цінами кустарних виробів Полтавської губернії»⁵³². Наприклад, з цією метою Головне управління землевпорядкування й землеробства 1911 р. виділило 1000 карбованців і, після підготовки потрібних матеріалів, 1912 р. було видано 2500 екземплярів ілюстрованого каталогу⁵³³.

«Більш вдалим в діяльності складу були 1912–1913 роки. Порівняно з першим роком роботи, коли надійшло товарів на суму 384 крб, а реалізовано було на 63 крб, 1912 року надійшло гончарних виробів до складу на суму 6665 крб, які швидко продавалися, 1913 року реалізовано на суму 7865 крб, що на 1200 крб більше, аніж у попередньому. За 10 років діяльності (1904–1914) продано на суму 38141 крб»⁵³⁴.

Разом із тим гостро поставала проблема збільшення обігових коштів, оскільки Полтавський кустарний склад систематично накопичував залишки товару. Наприклад, 1908 р. залишок становив 50 % від обігу, 1909 – 59 %, 1910 – 60 %, 1911 – 65 %, 1912 – 70 %, 1913 – 75 %, 1914 – 80 %.

⁵³⁰ Украинское народное творчество. Серия IV. Древоделие ... С. 28.

⁵³¹ Календарь «Хуторянин» ... С. 1.

⁵³² Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1911 год ... С. 159.

⁵³³ Там само. С. 159.

⁵³⁴ Белько О. Діяльність органів земського самоврядування ... С. 190.

1910 – 66 %⁵³⁵. Вирішити це питання могла організація такої форми забезпечення коштами, як земська каса дрібного кредиту як один з перспективних напрямків налагодження земської торгівлі загалом.

Серед опішнянських гончарів послугами кустарного складу користувались Бережний Іван Тарасович (рр. н. і см. невід.), Гладиревський Іван Степанович (1849–1919), Кариков Федір Семенович (друга пол. XIX ст. – сер. XX ст.), Ковпак (Колпак) Омелян Іванович (1889/1890 – р. см. невід.), Різник Юхим Юхимович (рр. н. та см. невід.), Чирвенко Сидір Федорович (рр. н. та см. невід.)⁵³⁶. Співпраця зі складом була вигідною для майстрів. Якщо звичайний гончар у рік заробляв 100–180 крб⁵³⁷, то вищезгадані майстри мали досить високі прибутки: Іван Бережний – від 800 до 1000 крб, Федір Кариков – близько 800 крб, Іван Гладиревський – від 6 до 7 тис крб⁵³⁸.

Разом із тим, гончарні вироби були досить проблемним товаром з погляду їх перевезення: вони мали низьку транспортабельність порівняно з високою вартістю перевезення. Наприклад, «полтавські вази» оцінювалися в 3 крб 80 коп. за пуд, а вартість перевезення залізницею – 25 коп. на кожен карбованець (для порівняння, пуд вибійки ціною 29 крб 72 коп. – 3,3 коп.)⁵³⁹. Ймовірно, тому серед товарів, які Полтавський склад надавав для реалізації через Московський (інформація за 1905–1912 рр.) немає кераміки («килими, вишивка, візерунчата тканина, портъери, скатертини, корзини»)⁵⁴⁰. Водночас, відомо, що з Харкова залізницею 1907 р. було відправлено 10 тис. пудів «посуду глиняного (гончарного)», із загалом 383 тис. пудів по країні (відсутня інформація про пункти призначення відсутня)⁵⁴¹.

⁵³⁵ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 143.

⁵³⁶ Клименко О. Народна кераміка Опішні ... С. 224, 240, 264, 315, 335.

⁵³⁷ Белько О. Відкриття приватних гончарно-черепичних майстерень ... С. 120.

⁵³⁸ Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года ... С. 20-24.

⁵³⁹ Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий ... С. 147.

⁵⁴⁰ Там само. С. 154-155.

⁵⁴¹ Там само. С. 122.

За вісім років роботи кустарний склад Полтавського земства «вийшов з рамок досвіду, має в губернії своїх агентів з раздачі кустарям робіт і забезпеченню їх необхідними матеріалами, передає замовлень на десятки тисяч рублів; висилає готові вироби вже і оптом за межі губернії, турбується про організацію широкого кустарного кредиту...»⁵⁴².

Робота кустарного складу з налагодження збуту кустарних виробів гончарів Полтавщини наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. була важливою, оскільки продавати глиняний посуд у цей період для майстрів ставало дедалі більш проблематично, про що й зауважували земські співробітники. Наприклад, розпорядник кустарного відділу Полтавської сільськогосподарської виставки 1909 року П. Калениченко в передмові до узагальнюючого видання про захід зазначав: «Не можна не вказати на загальні скарги... кустарів на труднощі збуту своїх виробів, крім Складу Губернського Земства і Губернських виставок»⁵⁴³.

Маючи на меті підтримку гончарного промислу й отримавши певні позитивні результати, варто все ж звернути увагу на те, що вони одночасно сприяли поступовому професійному виродженню гончарів. Керамолог О. Пошивайло зауважував: «Створювані земствами кустарні склади, популяризуючи твори лише поодиноких кустарів-гончарів, які відчували кон'юнктуру ринку й продукували гончарні вироби, що в більшості випадків не успадковували попередні традиції в гончарстві, ще більше поглиблювали кризу в промислі. Задовольняючи вподобання й смаки новітнього часу, вони формували нову гончарну естетику, яка все більше заперечувала недавні формотворчі й художньо-стильові надбання містечково-сільського гончарства. Більшість гончарів економічно й психологічно неспроможні були швидко переорієнтуватися на нові потреби доби»⁵⁴⁴.

Підсумовуючи діяльність земських органів самоврядування у справі сприяння розвитку гончарного промислу, зокрема, в налагодженні збуту

⁵⁴² Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии ... С. 14.

⁵⁴³ Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года ... С. 10.

⁵⁴⁴ Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства ... С. 74.

виробів, варто зазначити, що зроблено було багато. Вони проводили чисельні виставки кустарних виробів, організовували роботу складів та кредитних товариств. Усі плани в повному обсязі не були реалізовані, оскільки Перша світова війна та більшовицький переворот стали причиною того, що 1918 р. земства були скасовані урядовим декретом.

Оцінюючи роботу земств, провідний український економіст того часу, професор М. Туган-Барановський вважав, що їхня діяльність мала лише загальногуманістичний характер та не могла принести реальної економічної користі⁵⁴⁵. Цю ж «історичну місію» земських органів місцевого самоврядування у справі збереження «однієї з форм національної культури»⁵⁴⁶ відзначила керамолог О. Клименко.

3.3 Виставки як форма сприяння збуту гончарних виробів

Наприкінці XIX ст. одним із важливих напрямків роботи зі сприяння налагодженню продажу кустарних виробів земства вбачали у «влаштуванні спеціальних кустарних виставок, кустарних відділів на сільськогосподарських виставках і складанні колекцій кустарних виробів для деяких всеросійських промислових виставок»⁵⁴⁷. Виставки для гончарів були не тільки місцем демонстрації рівня професійної майстерності, а й можливістю отримати нові знання, знайти покупця, покращити й організувати збут глиняних виробів.

На державному рівні рішення про започаткування виставок-ярмарків було прийняте Міністерством державних маєтностей 1842 р. Відбір учасників і експонатів регламентували «Правила для виставок сільських виробів». Відповідно до їхніх вимог, до участі в заході допускали вироби тільки ручної роботи.

---

⁵⁴⁵ Туган-Барановский М. Русская фабрика ... С. 378.

⁵⁴⁶ Клименко О. До питання про роботу Полтавського земства ... С. 418.

⁵⁴⁷ Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897) ... С. 303.

Першу виставку-ярмарок за участі гончарів у досліджуваній період було відкрито 1850 р. в Кролевці (Чернігівська губернія). У ній брали участь експоненти з Чернігівської, Курської, Київської, Полтавської, Харківської губерній. Гончарі з Коропа й Кролевця представили не тільки полив'яний посуд традиційних форм, а й нові вироби, створені під впливом фабричного асортименту: чайники, умивальники, вази для квітів. Селянин з Новгород-Сіверської округи Микола Оськов надав для участі кахлі⁵⁴⁸. Гончарні вироби з Полтавщини та Валківської округи (Харківщина) було представлено на Полтавській виставці 1851 р.

Гончарні вироби були репрезентовані на виставці, що пройшла в Києві 1857 р. Мистецтвознавець, етнограф Б. Бутник-Сіверський зазначав: «Виставка була багата і гончарними виробами, особливо кахлями роменського гончара Карпа Чумаченка»⁵⁴⁹.

У період 1860-х – 1870-х рр. виставкова діяльність не набула значного поширення. Ситуація змінилася в 1880–1890-ті рр., коли земства активно стали залучати кустарів до ініційованих ними виставкових заходів. Наприклад, Полтавське губернське земство в цей період організувало 15 виставок, де були представлені глиняні вироби: Полтава (1893, 1890), Ромни (1880, 1884, 1899), Нові Санжари (1884), Зіньків (1884, 1885, 1886), Лубни (1887), Опішня (1890), Комишня (1891), Миргород (1884), Кременчук (1896), Хорол (1884)⁵⁵⁰ [дод. Б, рис. 25, 26]. Таку активність можна пояснити тим, що в губернії організацією виставок стало опікуватися Полтавське сільськогосподарське товариство, яке 1878 р. ініціювало проведення цих заходів у повітах губернії, отримавши на це відповідне фінансування. «Виставкові заходи... повинні були проводитися в місцях компактного перебування населення, зацікавленого в збуті чи придбанні кустарних

⁵⁴⁸ Бутник-Сіверський Б. С. Українське народне мистецтво на виставках-ярмарках ... С. 67.

⁵⁴⁹ Там само. С. 68.

⁵⁵⁰ Гавриш Л. О. Виставкова діяльність як один із факторів ... С. 6.

виробів, і де можна було в режимі діалогу обговорювати питання розвитку кустарної справи»⁵⁵¹.

Етнограф В. Василенко вважав зінківські повітові виставки 1880-х рр. (Зінків, 1885, 1886; Опішня, 1890) невдалими через малу кількість учасників-гончарів. «Справа в тому, що Зінківське повітове земство – єдине в губернії – вже два роки стягає податок за гончарні горни»⁵⁵². Гончарі це рішення пов'язували з участю Федора Чирвенка в харківській Всеросійській виставці й отриманим там визнанням його професійної майстерності (бронзова медаль). Як наслідок, майстри намагалися не афішувати свою діяльність і всіляко ігнорували запрошення до участі у виставкових заходах. Окрім того, на думку етнографа, через брак інформації про мету і завдання подібних заходів, кустарі вважали їх «ділом панським, а не мужичим». Дехто з гончарів не мав можливості довести вироби до місця експонування або не хотів витратити час. Серед заходів, що мали б виправити становище, на думку Віктора Василенка, було створення кустарного музею й складу зразків, повідомляти кустарів про заплановані виставки й сприяти транспортуванню експонатів за кошти земства⁵⁵³.

Іншої думки був А. Прокопович, який після ознайомлення з Зінківською ярмарковою виставкою 1885 р. зауважив на сторінках «Журналу Полтавського сільськогосподарського товариства», що «виставлено багато... різного господарського посуду, як-то: мисок, макітр, банок, бочонків, глечиків, квітників, горщиків і різних посудин, що зображають різних тварин, посудин, якими користуються більш заможні селяни для горілки чи наливки. Всі ці вироби полив'яні, останні з різнокольоровими відтінками відповідно кольорів відтворених тварин. Також привертала увагу витончена работа мисок, так званих мармурових; здалека важко відрізнити череп'яну миску від мармурової, так натурально вона виготовлена. У числі гончарного посуду були і, так звані, «хитромудрі»

⁵⁵¹ Белько О. Діяльність органів земського самоврядування ... С. 194.

⁵⁵² Василенко В. И. Кустарный отдел на Опшьянской выставке ... С. 2.

⁵⁵³ Там само. С. 8-9.

вироби... і багато інших різних череп'яних фокусів. Ці твори збувають вони на місцевих ярмарках і в Полтаві, а також розвозять ярмарками усієї губернії»⁵⁵⁴. Кераміка була представлена у відділі «технічних виробництв», а не кустарних виробів. Усі чотири гончарі-учасники (Дмитро Шапошник, Трифон Кривоніс, Семен Шапошник, Павло Герасименко) отримали похвальні листи. Ця активна діяльність звернула на себе увагу Міністерства землеробства й державного майна, яке передбачило на 1895 рік допомогу земству в організації виставок, зокрема надання консультацій із побудови експозиції та формування колекцій кустарних виробів.

Земство Харківської губернії також вбачало проведення виставок одним із перспективних напрямків роботи з гончарями: «Влаштування щорічних виставок предметів кустарного виробництва з врученням премії за кращі з них»⁵⁵⁵. Гончарство Харківщини широко було представлено на виставці кустарних виробів у Харкові (1880), організатором якої був губернський статистичний комітет. Свої вироби експонували гончарі П. Чумак (Охтирський повіт), О. Келепко, Ф. Яковенко, Ф. Тарасенко, Т. Колісниченко, Є. Кулініченко (Валківський повіт). Було також представлено гончарні експонати з колекції Харківського музею кустарних промислів⁵⁵⁶.

Уперше на заході не регіонального, а всеросійського масштабу опішнянські гончарі представили свої вироби 1882 р. на Всеросійській художньо-промисловій виставці в Москві. До цієї події Полтавське губернське земство видало альбом «Мотиви малоросійського орнаменту гончарних виробів».

У звіті про Всеросійську сільськогосподарську виставку (Харків, 1887), окрім переліку учасників, що надали до участі глиняні вироби, описано асортимент виробів кустарів Харківщини, названо основні осередки

⁵⁵⁴ Прокопович А. Зеньковская ярмарочная сельско-хозяйственная выставка ... С. 4-5.

⁵⁵⁵ Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897) ... С. 397.

⁵⁵⁶ Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России ... 1881. Вып. 7. С. 97-101.

гончарного виробництва. Саме в описі цієї виставки керівник кустарного відділу Іван Фесенко чи не вперше порушив питання про важливість подібних заходів для налагодження збуту кустарних виробів. Він зазначив: «Харківська виставка кустарних виробів мала значення не тільки в інтересах покращення кустарних виробництв, але і в інтересах збільшення збуту, – що надзвичайно важливо – предметів наших кустарів...»⁵⁵⁷. Як шлях до покращення налагодження продажу виробів кустарів була висловлена пропозиція про організацію «комісіонерства» – мережі спеціальних агентів, які б взяли на себе роль посередників між майстрами й споживачами. Окремо було наголошено на тому, що робота цих агентів має базуватися на принципах «чесної праці», що виключає експлуатацію кустарів. Практичним моментом щодо покращення декоративності глиняних виробів й, відповідно, підвищення їх конкурентоспроможності під час збуту стало те, що гончар Павло Калашников з Хомутця, окрім бронзових медалей, отримав запас кобальту. Він став третім майстром на Лівобережній Україні (Федір Чирвенко /Опішня/, Федір Падалка /Межиріччя/), який мав можливість декорувати свої вироби синьою поливою⁵⁵⁸.

1902 р. в Санкт-Петербурзі було проведено першу Всеросійську кустарно-промислову виставку під покровительством імператриці Олександри Федорівни. Унікальність заходу полягала в тому, що «вперше... були представлені винятково вироби народної праці і творчості, в усій їх силі та красі самобутності», на відміну від попередніх загальнодержавних виставок, де кустарні вироби мали другорядну роль⁵⁵⁹. У положенні про виставку було обумовлено, що участь у ній безкоштовна, «допускається... продаж кустарних виробів»⁵⁶⁰. Відділ кустарних виробів Полтавського губернського земства формував І. Зарецький, він же зібрав для нього велику

⁵⁵⁷ Описание всероссийской сельско-хозяйственной выставки в г. Харьков 1887 года ... С. 50.

⁵⁵⁸ Гавриш Л. Роль виставок в налагодженні збуту гончарних виробів ... С. 19.

⁵⁵⁹ Николаевский К. В. Отчет о Всероссийской Кустарно-Промышленной выставке ... С. 285.

⁵⁶⁰ Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки ... С. 6.

колекцію опішнянських мисок. Ця збірка викликала захоплення відвідувачів. «Тонкий, проникливий та ерудований історик мистецтва Олександр Бенуа з Петербурга, француз за походженням, саме полтавські миски й посудини, експоновані на Всеросійській кустарно-промисловій виставці 1902 р., назвав «прекрасними і зовсім античними за формами»⁵⁶¹. Полтавський статистик М. Рклицький після відвідин виставки писав, що Полтавське земство виставило «у спеціальній вітрині більш як 50 зразків орнаменту мисок і тарілок. Ця вітрина – єдиний закуток, де художники, котрі шукають зразків народного орнаменту, можуть бачити його в такому різноманітті й повноті»⁵⁶².

У виставці взяли участь опішнянські майстри (цегельник Ничипір М'якоступ, гончарі Василь Поросний, Юхим Різник, Федір Чирвенко) та Павло Калашник з Хомутця Миргородського повіту. Федір Падалка (Межиріч, Харківщина) отримав велику срібну медаль «за різноманіття гончарних виробів, майстерне формування, красиві форми виробів і хорошу поливу різних кольорів»⁵⁶³. Вироби продавали або самі майстри, або довірені особи від земств, рідше – адміністрація виставки. «Продаж був настільки успішним, що попит на речі не завжди міг бути задоволений»⁵⁶⁴. Підводячи підсумки заходу, організатори зробили важливі висновки щодо допомоги державних інституцій у налагодженні збуту кустарних виробів: «Одне поліпшення техніки виробництв без забезпечення збутом мало корисне, оскільки не може бути міцно сприйняте кустарями. Тому... в тих районах, де земські та інші підійшли до кустарів з боку торгівлі і збуту кустарних виробів – влаштуванням торгових і сировинних складів, колективних майстерень та ін. – там допомога їх кустарній справі принесла найбільші зиски»⁵⁶⁵. За результатами виставки було видано «Показчик Всеросійської

⁵⁶¹ Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства ... С. 139.

⁵⁶² Ханко В. Гончарі Полтавщини на виставках ... С. 283.

⁵⁶³ Николаевский К. В. Отчет о Всероссийской Кустарно-Промышленной выставке ... С. 328.

⁵⁶⁴ Там само. С. 341.

⁵⁶⁵ Там само. С. 351.

кустарно-промислової виставки, що перебуває під августійшим заступництвом її імператорської величності государині імператриці Олександри Федорівни». Його упорядники не тільки вказали місцеві особливості гончарного промислу, назвали імена гончарів-учасників, а й зазначили місця, форми та способи збуту глиняних виробів. Наприклад, зазначено, що посуд гончарів Полтавської губернії «збувається головним чином, на ярмарках і базарах самими кустарями і продаються скупникам місцевим і приїжджим та дрібним горшковозам»⁵⁶⁶.

15 серпня 1902 р. в рамках роботи XII Археологічного з'їзду було відкрито виставку з етнографічним відділом. У ньому експонувалися предмети, зібрані переважно в Харківській, Полтавській та Катеринославській губерніях, частково на Чернігівщині. Перші три представили серед іншого й вироби з глини. В «Альбомі Виставки XII Археологічного з'їзду в м. Харків» уміщено фото експозиції етнографічного відділу з гончарними виробами в ній⁵⁶⁷. На світлині видно, що Полтавщина представлена великою кількістю мальованих мисок, менше – іншими посудними формами, кахлями, іграшкою та дрібними декоративними скульптурами; Харківщина – зооморфним посудом, ужитковими посудними формами та декоративними виробами; Катеринославщина – переважно ужитковим посудом [дод. Б, рис. 30]. Гончарні вироби отримали високу оцінку з боку відвідувачів: «Навряд чи й раніше коли-небудь наше кустарне гончарство стояло на більш художньому щаблі...»⁵⁶⁸. Прикметно, що частину експонованих виробів згодом було передано до фондів першого місцевого етнографічного музею, що мав сформуватися при Імператорському Харківському університеті.

Учасником цієї виставки був відомий український живописець С. Васильківський, який серед інших своїх робіт експонував картину «Ярмарок у Полтаві» (1902). «Дослідниця творчості мистця Ія Огієвська

⁵⁶⁶ Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки ... С. 266.

⁵⁶⁷ Альбом выставки XII археологического съезда ... LIV.

⁵⁶⁸ Воскресенский. Малороссийская деревня в Харькове ... 31 авг.

писала: «Виразність цього твору зумовлюється тим, що художник психологічно жваво окреслює образи дійових осіб, особливо селян біля гончара. З поз і виразів облич видно, що баба завзято торгується, а дідові вже набридло, але не хочеться й поступитися, тому він мовчить і байдуже дивиться перед собою; свідки цієї сцени (дві молодичі та дід) з цікавістю стежать, чим закінчиться торг. Цей основний у композиції епізод доповнено зображенням на першому плані ряду сяючих на сонці полив'яних мисок...»⁵⁶⁹.

На Георгіївському аукціоні-виставці (20–26 квітня 1905) в Єлисаветграді Полтавському губернському земству за підтримку розвитку кустарних промислів було вручено високу нагороду – велику срібну медаль. Тоді ж полтавських гончарних виробів було продано на суму 53 крб 48 коп.⁵⁷⁰.

19 лютого 1906 р. в Києві було відкрито виставку кустарних виробів, що мала на меті стимулювання розвитку народного мистецтва, збереження в ньому українських традицій. Ініційовано й зорганізовано захід було прогресивною київською інтелігенцією. Організаційний комітет («Комісія для влаштування виставки кустарних виробів»), створений при Київському міському художньо-промисловому і науковому музеї імені імператора Миколи Олександровича 1905 р., в програмі виставки зазначав, «що умовою відбору експонатів є рішуче відмежування від кітчю, явищ псевдонародності та міщанства, а також підкреслювалося, що виставка буде «охоплювати лише ті вироби, на яких проявилась художня творчість»⁵⁷¹. Така позиція не була несподіваною, адже секретарем комісії було обрано М. Біляшівського (директора Київського міського художньо-промислового й наукового музею), головою – В. Ханенко (прихильницю традиційних промислів і народного мистецтва). Гончарні вироби були представлені майстрами Київщини

⁵⁶⁹ Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства ... С. 137.

⁵⁷⁰ Отчет по складу кустарных изделий Полтавского губернского земства за 1907 г. ... С. 11.

⁵⁷¹ Вановська І. М. Створення та діяльність Київського кустарного товариства ... С. 55.

(Дибинці, Гнилець, Сунки) та Полтавщини (Опішня). Ось як писав про це мистецтвознавець Д. Щербаківський: «Здається, що найвільнішими од усяких впливів і найсамобутнішими є в нас гончарські вироби, яких на виставі найбільше було з Київської і Полтавської губерній. Полиці в скількох залах вистави були завалені посудом, різними горшками, мисками, «куманцями», «барильцями», «левами» як старосвітськими [,] так і новітніми, з чудовим рослинним орнаментом. ...В крайній залі полтавське земство... виставило вироблені по власних ткацьких і гончарських школах та майстернях: ...посуду, і просту, і дорогі вази – все зроблено на підставі народного орнаменту, – і все це гарне, стильне, що зараз розкуповувала публіка»⁵⁷². Окрім звичайного експонування виробів, на виставці було використано прийом демонстрування процесу створення кустарного виробу: «...К. Масюк з Дибинців демонстрував на крузі процес створення посуду – горщиків й мисок найрізноманітнішої форми»⁵⁷³. Загалом кераміка та вишивка були представлені серед шести тисяч виставкових творів наймасовіше [дод. Б, рис. 27].

Регіональний принцип побудови експозиції дав можливість відвідувачам скласти уявлення про територіальні відмінності в традиційних народних виробках. «На думку сучасників, саме ясна й логічна побудова експозиції дозволила відвідувачам «створити деяке загальне уявлення про характер народної творчості тієї чи іншої місцевості, а також вловити тонкі відмінності в колориті і малюнку орнаменту тієї чи іншої місцевості»⁵⁷⁴.

Цю виставку було відзначено як таку, на якій уперше експоновано народне мистецтво майже всіх українських губерній Російської імперії⁵⁷⁵. Окрім того, вона дала можливість заявити про себе талановитим гончарям з

⁵⁷² Ходак І. Данило Щербаківський про Першу південноросійську кустарну виставку ... С. 53.

⁵⁷³ Біляшівський Б. М., Лашук Ю. П. Київське кустарне товариство ... С. 39.

⁵⁷⁴ Ходак І. Данило Щербаківський про Першу південноросійську кустарну виставку ... С. 52.

⁵⁷⁵ Отчет Киевского кустарного общества ... С. 21.

Дибинців, Гнильця, Сунок, які до цього не мали можливості представити свої роботи широкому загалу⁵⁷⁶.

Захід мав ярмарковий характер і майже всі експонати було придбано відвідувачами. Окрім того, майстри отримали нові замовлення.

Нагороди виставки отримали гончарі з Київщини (Каленик Масюк /мала срібна медаль/, Опанас Дем'яненко /бронзова медаль/, Д. Солтис і Лаврентій Тридід /похвальні листи/), Полтавщини (Остап Ночовник /бронзова медаль/). Майже всі експонати виставки закупив Київський міський художньо-промисловий і науковий музей для формування фондів новоствореного етнографічного відділу⁵⁷⁷.

1909 р. Полтавське сільськогосподарське товариство організувало чергову виставку. Кустарний відділ на цьому заході був представлений «слабо». Цю невдачу організатори виставки пояснювали тим, що хоча Виставковий Комітет і провадив рекламу заходу в пресі, розсилав правила участі й програму виставки, не зміг донести інформацію до всіх потенційних учасників⁵⁷⁸. Земські ж інструктори, на допомогу яких теж сподівалися, були більше зацікавлені облаштуванням роботи земського відділу. У павільйоні Полтавського Губернського Земства в свою чергу було представлено кустарні вироби різних майстерень і шкіл, що перебували під його опікою, й вироби «із Кустарного Складу Губернського Земства, куди постачають свої вироби деякі кустарі, що працюють майже виключно для складу на його замовлення і за наданими ним малюнками і зразками»⁵⁷⁹ [дод. Б, рис. 28, 29]. З невідомих причин опішнянські гончарі не були представлені у земському павільйоні. Їх роботи можна було бачити тільки у Кустарному відділі. Із загалом 65 учасників виставки, було тільки 7 гончарів (6 з Опішного, 1 із Миргорода), що, зрозуміло, не розкривало в повій мірі різноплановість

⁵⁷⁶ Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я ... С. 59.

⁵⁷⁷ Гавриш Л. Гончарний вектор діяльності Київського кустарного товариства ... С. 115.

⁵⁷⁸ Гавриш Л. Роль органів влади в налагодженні збуту глиняних виробів кустарів у другій половині XIX – на початку XX століття (на прикладі Полтавського губернського земства) ... С. 1399.

⁵⁷⁹ Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года ... С. 3.

кустарного промислу в губернії. До речі, шестеро з цих учасників (окрім Івана Гладиревського) отримали медалі, похвальні листи чи грошові винагороди (в основному, за виготовлення полив'яних виробів). 1912 року побачило світ підсумкове інформаційне видання про сільськогосподарську виставку, з якого можна дізнатися про отримані гончарями нагороди, побачити фото з експозиції, де представлено глиняні вироби. З погляду досліджуваного питання особливо цінною є інформація про місця збуту глиняних виробів. Шість із семи вищезазначених гончарів-учасників продавали їх через Кустарний склад Полтавського Губернського Земства, що свідчить про важливість його роботи з організації збуту. Ця виставка відрізнялась від попередніх тим, що Кустарний відділ, за пропозицією етнографа В. Василенка, було організовано окремо. Організатори заходу обумовили, що роботи мають надавати тільки виробники, а не скупники⁵⁸⁰.

1910 р. в Катеринославі відбулася Південно-Російська обласна сільськогосподарська, промислова і кустарна виставка, на якій експоненти були з Полтавської, Харківської, Херсонської, Таврійської губерній, Кубані та Області Війська Донського. При Катеринославському губернському земстві, яке було відповідальним за організацію й проведення виставки, створили спеціальний розпорядчий комітет. Підготовка розпочалася ще з кінця 1909 року. Інформацію про захід разом із проханням про широке залучення до участі кустарів було розіслано кустарним складам, земським музеям, сільськогосподарським товариствам, Київському кустарному товариству. Усього було розіслано близько 10000 комплектів запрошень. «На початку весни 1910 року співробітник кустарного відділу А. А. Петров особисто об'їхав деякі центри кустарної промисловості в Таврійській та Херсонській губерніях, куди через брак адрес запрошення не надсилалися, і відвідав також ярмарки та великі базари в Полтавській, Київській та Харківській губерніях»⁵⁸¹. Для того, щоб налагодити збут кустарних виробів,

---

⁵⁸⁰ Калениченко П. Кустарный отдел на Полтавской с.-х. выставке 1909 года ... С. 5.

⁵⁸¹ Чабан М. До історії кустарного відділу...

Управління землевпорядкування та землеробства мало залучити спеціальних агентів. Загалом на організацію кустарного відділу було витрачено 3100 крб⁵⁸².

Полтавське губернське земство, не зважаючи на недостатнє фінансування з боку управи, активно готувалося до участі у виставці, про що у листі до Д. Яворницького писав Л. Падалка: «В усякому разі на виставку в Катеринославі виготовляється в Полтаві і Полтавщині доволі усяких експонатів, меж якими дуже виразними будуть кустарні вироби (усяка тканина, вироби з глини, дерева і інших матеріалів)»⁵⁸³. Гончарні вироби на виставці стали предметом особливого зацікавлення з боку Головного управління землевпорядкування та землеробства: «для збирання малюнків гончарних виробів» було відряджено художницю М. Дітріх⁵⁸⁴. Згодом, коли мисткиня виступала на Всеросійському з'їзді художників (грудень 1911 – січень 1912 року), вона високо оцінила опішнянську кераміку й зауважила, що та цілком конкурентоспроможна й має попит не тільки в Росії, а й за кордоном⁵⁸⁵. Кустарний склад Полтавського губернського земства на виставці отримав Велику золоту медаль, зокрема за організацію збуту виробів⁵⁸⁶.

Виставка мала резонанс, про неї писали як схвальні відгуки, так і критичні статті. Катеринославський громадський діяч і політик М. Стасюк висловив своє захоплення тканими та керамічними виробами Полтавщини: «Чудова колекція цих виробів бере на себе очі красою і ніжністю малюнка, видержаністю українського стилю... Дивлячись на відділ полтавського земства, українець з гордістю бачить, що вже й зараз можна прибрати покої найзаможнішої господи в українському стилі»⁵⁸⁷.

---

⁵⁸² Чабан М. До історії кустарного відділу ...

⁵⁸³ Там само.

⁵⁸⁴ Там само.

⁵⁸⁵ Русское народное искусство на Второй Всероссийской кустарной выставке ... С. 11, 78-79.

⁵⁸⁶ Отчет Полтавской губернской Земской Управы за 1907 год ... С. 106.

⁵⁸⁷ М. С. Як представлено Україну на виставці у Катеринославі ... С. 7.

1913 р. відбулася Друга Всеросійська кустарна виставка, яка стала «підсумком багаторічної «опіки» Полтавського губернського земства над гончарним промислом»⁵⁸⁸. На ній було представлено мальований посуд, який вирізнявся своєю оригінальністю. Особливою увагою користувалися роботи опішнянських гончарів Юхима Різника, Федора Чирвенка і Василя Поросного, «які дали блискучі докази чудового перевороту в цій справі, спричиненими загальними зусиллями полтавського земства надати кустарним виробам місцевий художній відбиток. Їм це вдалося досягнути в ткацтві, у вишивці, у виробках з дерева; але успіх їх особливо наочно засвідчений у формах і оригінальному уборі новітньої полтавської кераміки, що звилася собі гніздо, головним чином у містечку Опішня»⁵⁸⁹.

Останньою всеросійською виставкою, де були представлені вироби гончарів Полтавської губернії, стала Київська всеросійська торгово-промислова виставка 1913 р.

Кустарі Полтавської губернії неодноразово ставали учасниками виставок, що проходили далеко за межами України. Для участі в Паризькій виставці (1900) губернська управа підготувала «типові зразки гончарних виробів кустарів Полтавської губернії, близько 30 мисок різної величини й забарвлення..., а також велике фото музейної колекції (природничо-історичного. – Гавриш Л.) гончарних виробів місцевих кустарів, яке дає повну уяву про форму й орнамент цих виробів...»⁵⁹⁰. Окрім мисок, у представленій збірці були куманці, чайники, кухлі, глечики, барильця, фігурки гончаря, селянина⁵⁹¹. За надану колекцію Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства було присуджено диплом із правом на срібну медаль. Невідомий кореспондент в інформаційному повідомленні «Парижська Вистава 1900 р.» зазначав: «...на Виставі була ще

⁵⁸⁸ Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1913 год ... С. 42.

⁵⁸⁹ Там само. С. 42.

⁵⁹⁰ Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1899 год ... С. 55.

⁵⁹¹ ДАПО. Музей Полтавского губернского земства, г. Полтава Полтавской губернии. Ф. 875. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 55-58.

серія гончарських виробів з Опішні з Полтавщини частиною засунута на полицю під самою стелею, а частиною розкидана поміж іншими виробами усяких російських народів у так званому «Російському селі». Гончарські вироби сі добре підобрані, звертали на себе дуже велику увагу і розкуповувались дуже добре, так що треба було привезти новий наклад»⁵⁹². Саме від того часу можна вести мову про здобуття всесвітньої слави гончарями Опішні. Після завершення роботи виставки планувалося організувати в Парижі постійнодіючий кустарний склад, який мав би допомагати в збуті кустарної продукції за кордоном⁵⁹³. Після участі у двох всесвітніх промислових виставках (Лондон, 1851, 1862) у постачанні опішнянських виробів були зацікавлені у Великій Британії. Технолог-кераміст О. Білоскурський зазначав: «Недавно ще читало ся в газетах, що російський консул в Лондоні, доніс Зіньківській Земській Управі о тім, що гончарські вироби містечка Опішні (Полтавської губ.), дуже ціняться і подобаються в Англії. І справді, ся опішнянська колонія гончарів, своїми красивими виробами, мусить звернути на себе увагу кожного»⁵⁹⁴. Кераміку Чернігівщини на цій виставці було представлено крелевецькими «полив'яними вазами та сірими дзбанками»⁵⁹⁵.

«Як доповідала 1905 року Полтавська губернська управа губернським земським зборам, «в 1904 році було прийнято замовлення на відправлення виробів (кустарних. – О. Х.) гуртом до Петербурга, Москви та інших міст Росії, а також і закордон, до Парижа. Почато було і переговори про заснування постійних агентур у Лондоні, Америці та Парижі. Заодно з організацією збуту кустарних виробів з метою впливати на покращення техніки їх творів, і тільки завдячуючи цій організації стало рости довір'я кустаря до початої земством справи, з'явилася можливість шляхом

⁵⁹² Парижська Вистава 1900 р. ... С. 177.

⁵⁹³ Гавриш Л. Заходи Полтавського губернського земства з організації збуту кустарної кераміки. ... С. 288.

⁵⁹⁴ Білоскурський О. Як робити глиняну посуду ... С. 3.

⁵⁹⁵ НАУГ НМЗУГ. Наукові роботи. Ф. 1. Оп. 2. № 355. С. 88.

запрошення майстрів покращити вироби, постачати кустаря матеріалами і зразками, приймати для кустарів замовлення і сприяти їх виконанню»⁵⁹⁶.

1908 р. в Празі мав відбутися Слов'янський конгрес, підготовку до якого розпочали заздалегідь. Ймовірно, з приводу цієї події в газеті «Рідний край» з'явилося наступне повідомлення: «На всеславянську виставу, що має бути в Празі, запрошено до участі, між іншими й Полтавське Губернське Земство. Отже Управа має намір послати на виставу вироби своїх ткацьких, та інших майстерень та шкіл, а разом з тим і вироби окремих майстрів, як от опішнянських ганчарів. Всі ці вироби можуть з честю показатися поза своїми межами, бо не тільки звертали на себе увагу, своєю красою, на виставах в Росії (як наприклад на «кустарних» виставах в Києві та Петербурзі), а часто трапляється тепер, що приїздять комісіонери та купують їх щоб вивезти за границю (в Париж та в Лондон); часом загадують вислати ті мережані, та мальовані українські вироби – поштою»⁵⁹⁷.

Багатим на запрошення до участі земства у виставках, що проходили за межами імперії, став 1910 рік: США (Сан-Франциско), Нова Зеландія, Болгарія (Софія). 1911 року – Турин (Італія), де за високий рівень експонованих кустарних виробів Полтавське земство отримало Почесний диплом⁵⁹⁸. Про виставкову діяльність опішнянських гончарів мистецтвознавець П. Мусієнко зауважував: «плеяда майстрів: Ф. Червенко, І. Глодиревський, А. Ночовник, Ф. Кариков та інші приймала участь на ярмарках і виставках в Петербурзі, в Нижньому Новгороді, Києві, Парижі, Вені, Празі»⁵⁹⁹.

Участь кустарів у виставках давала їм можливість познайомитися із зразками продукції майстрів з інших осередків, порівняти технологічні та

⁵⁹⁶ Ханко О. Великобудищанський осередок гончарювання ... С. 237.

⁵⁹⁷ Полтавські вироби за границею ... С. 12.

⁵⁹⁸ Гавриш Л. Роль Полтавського губернського земства в налагодженні збуту глиняних виробів кустарів (кінець ХІХ – початок ХХ століття) ... С. 355.

⁵⁹⁹ ЦДАМЛМ України. Мусієнко Пантелеймон Никифорович (1905–1980), мистецтвознавець і майстер художньої кераміки. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 9.

художні особливості презентаційних виробів, вивчити запити потенційних споживачів, щоб за можливості використати цю інформацію у своїй роботі.

Негативним моментом в земських виставкових заходах слід вважати той факт, що до участі в них постійно залучалися одні й ті ж майстри (про це свідчать списки учасників), переважно ті, що співпрацювали з Кустарним складом Полтавського губерньського земства, фактично поза увагою залишилася переважна більшість гончарів, які працювали самостійно. Показуючи лише красиві зразки, але не маючи готових партій кустарних виробів, земства не могли налагодити збут у Західну Європу⁶⁰⁰.

Не тільки участь у виставкових заходах високого рівня мала сприяти популяризації роботи гончарів, а й організація місцевих показів. Наприклад, глухівська управа (Чернігівщина) пропонувала серед заходів, які б сприяли налагодженню збуту гончарних виробів наступне: «Для полегшення збуту виробів влаштувати в земському будинку виставку їх, а також вжити інші заходи, які виявляться потрібними: виставки на залізничних станціях, відправка зразків виробів за рахунок земства в центральні склади, на місцеві і всеросійські виставки і т. п.»⁶⁰¹. На це передбачалося витратити 50 руб із 1810 руб загальних витрат на покращення промислу⁶⁰². Ця пропозиція, не зважаючи на її актуальність і важливість, не була реалізована.

Отже, в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. на Лівобережній Україні проводилась активна робота з організації виставок та представлення на них гончарних виробів. На кінець XIX ст. організатори заходів серед головних завдань усе частіше ставили за мету допомогу майстрам в організації збуту їхніх виробів. Це дозволяло розширити ареали продажів. Саме виставки дозволили репрезентувати українське гончарство за кордоном і знайти там нових споживачів.

⁶⁰⁰ Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України ... С. 73-74.

⁶⁰¹ Деятельность земства Черниговской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)* ... С. 288-289.

⁶⁰² Там само. С. 290.

3.4 Формування музейних колекцій як форма заохочення гончарів

На другу половину XIX ст. – початок XX ст. припадає період заснування й становлення провідних українських музейних закладів. Керамологічні колекції їх етнографічних відділів формувалися по-різному: часто музейні колектори цілеспрямовано купували вироби в майстрів чи посередників, або ж кераміка надходила до музейних фондів з виставок різного рівня чи приватних колекцій.

Першу колекцію глиняних виробів гончарів Полтавщини було зібрано завідувачем кафедри агрономії Харківського університету, приват-доцентом А. Зайкевичем. За дорученням голови Комісії з дослідження кустарних промислів Росії Є. Андрєєва і сприяння Полтавського губернського земства він разом із Л. Жебуньовим і О. Твердохлібом упродовж 1880–1881 рр. обстежили 20 гончарних осередків краю. Дослідник придбав «300 предметів», переважно опішнянських мисок⁶⁰³. Нині доля колекції невідома.

Справу А. Зайкевича продовжив І. Зарецький. Обстежуючи 1893 р. гончарний промисел Полтавщини, йому вдалося зібрати колекцію з 400 гончарних виробів. Збірка репрезентувала розмаїття асортименту продукції місцевих майстрів. Було придбано 130 посудних форм (горщики, миски, макітри, глечики, тикви, кухлі та інше), зразки кахель та дитячої іграшки: «Із усієї маси наявних у гончарів на складі виробів, спричиненої застоєм у збуті, маласть можливість вибрати найбільш типові й стійкі етнографічні форми, як розповсюджені по всій губернії, так і ті, котрі для кожної місцевості дають що-небудь своє»⁶⁰⁴. Ця колекція експонувалася восени 1893 р. на Полтавській сільськогосподарській виставці. Усю керамологічну збірку було передано до фондів Природничо-історичного

⁶⁰³ Лащук Ю. П. Українська народна кераміка XIX–XX ст. ... С. 114.

⁶⁰⁴ Зарецький И. А. Гончарный промысел ... С. I.

музею Полтавського губернського земства (значна її частина була згодом знищена під час Другої світової війни) [дод. Б, рис. 31, 32].

Наприкінці XIX ст. з дозволу Міністерства державного майна Пилип Корольов для Харківського художньо-промислового музею та Петербурзького кустарного музею придбав кращі зразки гончарного посуду. Зокрема, в Харкові на них можна було не тільки дивитися, а й під заставу брати для наслідування⁶⁰⁵. Тобто відбувалася не тільки підтримка кращих гончарів, а й заохочення інших майстрів до покращення виробництва.

З Полтавщиною, зокрема Опішню, пов'язано створення першого в Україні громадського Музею гончарства. Його організував технолог-кераміст П. Ваулін, який 1904 р. очолив місцеву гончарну майстерню. Краса опішнянської кераміки настільки вразила митця, що він захопився її колекціонуванням. П. Ваулін придбав у місцевих гончарів велику кількість глиняних виробів. 1906 р. частину цього зібрання за 18 карбованців було придбано для Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, а в опішнянську колекцію, натомість, П. Ваулін придбав 85 глиняних посудин і 155 мальованих мисок малих розмірів, а також скульптурну групу з глини – віз із волами – роботи опішнянського гончаря Сидора Чирвенка⁶⁰⁶.

В історії гончарства Чернігівщини є сторінка, пов'язана з постхабанською керамікою, відомою як «пузирівський посуд». Його зразки мали у своїх колекціях, зокрема, Київський Крайовий сільськогосподарський музей імені І. Г. Петровського та Всеукраїнський історичний музей імені Т. Г. Шевченка. Сільськогосподарський музей у своїй колекції мав п'ять таких робіт: два глечики, ймовірно роботи Лаврентія й Мосія Пузирів, придбані в Новгород-Сіверську за 1крб 20 коп. у Лузана; у Глухові роботи Лаврентія Пузиря, придбані в гончаря-скупника Петра Максименка (один

⁶⁰⁵ Королев Ф. Н. Кустарное гончарство в Полтавской ... С. 415-416.

⁶⁰⁶ Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства ... С. 159.

глечик за 50 коп., банка за 75 коп., тарілка за 50 коп.)⁶⁰⁷. Історичний музей для своєї колекції придбав у Новгород-Сіверському (тиква, каганець, вазон, глечик), Шатрищах (глечик, банка), Ічні (глечик, придбаний Д. Щербаківським) 7 зразків⁶⁰⁸.

Активне формування керамологічних колекцій виробів гончарів Чернігівщини пов'язане з іменем етнографа, мистецтвознавця Є. Спаської. Вона працювала завідуючою кустарним відділом Київського Крайового сільськогосподарського музею імені І. Г. Петровського, була слухачкою Етнографічного відділу Київського Археологічного товариства, а 1924 р. вступила до Київського археологічного інституту. Найбільший вплив на формування її як професійного науковця й музейника мав Д. Щербаківський, якого вчена вважала своїм науковим учителем. Саме за його завданням 1923 р. вона здійснила першу подорож до Ніжина з метою придбання зразків глиняних виробів, які згодом мали поповнити етнографічну колекцію Київського сільськогосподарського музею. Про результати експедиції відомо зі щоденникових записів Є. Спаської⁶⁰⁹. Було придбано «курушки-чортогонки» гончаря Василя Пархоменка по 200 мільйонів карбованців та за 300 мільйонів іграшки (коник, качечка, верблюд); у єврея-скупника за 500 мільйонів – глечик-тикву з села Олександрівка городянського повіту⁶¹⁰. У гончаря Дмитра Пархоменка було придбано полив'яні «вазон і чортогонки, і баранчиків, і копчика»⁶¹¹. Друга подорож була пов'язана з формуванням Етнографічного відділу Чернігівського державного музею та поповненням фондів Київського сільськогосподарського музею («після того як зав Чернігівським музеєм збере для нас типовий городянський посуд, у нас буде, згідно з завданням, добре показано гончарство усієї Чернігівщини»⁶¹²), й відбулася влітку 1926 р. Першу зупинку Є. Спаська здійснила в Новгород-

⁶⁰⁷ Спаська Є. Пузирьовський посуд ... С. 381, 393.

⁶⁰⁸ Там само. С. 381.

⁶⁰⁹ Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині ... С. 337-373.

⁶¹⁰ Там само. С. 343-344.

⁶¹¹ Там само. С. 350.

⁶¹² Там само. С. 368.

Сіверську, де на базарі в єврейок-перекупок придбала «гарного чорного» семенівського посуду та замовила іграшки та інші речі, залишивши передоплату⁶¹³. У с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту в гончаря Дениса Щербака було придбано типовий димлений глечик із хрестиком на шії⁶¹⁴, який користувався особливим попитом у покупців. Саме він спонукав учену до подальших керамологічних досліджень і написання наукової розвідки під назвою «Глечик з хрестиком» (1929), що мала на меті «подати ще одну рису до матер'ялів про вірування, зв'язані з посудом та молочарськими справами»⁶¹⁵. На Іллінському ярмарку в Глухові дослідницю зацікавив нетиповий для Чернігівщини посуд полошкинського гончаря Шутенка, який переїхав з Полтавщини. А типовий для Глухова посуд було вибрано й придбано вдома в гончарів Лидаревих, Хахалів, Орленка, Максименка⁶¹⁶. У Кролевці було придбано роботи Данила Строфуна («баранчик і курушка»), старовинний гончарний круг та небагато типового для Кролевця посуду в гончаря Неценка⁶¹⁷. У Коропі вдалося придбати більше виробів, оскільки на самому базарі торгувало 9 гончарів та й вдома в майстрів Фігури, Веприка, Пинчука вдалося вибрати деякі речі⁶¹⁸. У звіті Д. Щербаківському Є. Спаська про цю подорож написала так: «З 18/VII – 15/VIII я була у командіровці на Чернігівщині: купувала посуд для 3^x музеїв (К. сіль.-госп., Київськ. істор., Черніг. держ.)»⁶¹⁹. Є. Спаська формувала колекції не тільки чернігівського посуду, 1924 року за дорученням Д. Щербаківського вона відвідала київські торги. На Деміївському базарі керамікою торгували три чоловіки, ймовірно перекупники, оскільки не могли точно вказати місце виготовлення товару. Тоді було куплено дві миски по 20 коп.⁶²⁰. На єврейському базарі торгівлю

⁶¹³ Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині ... С. 365.

⁶¹⁴ Там само. С. 367.

⁶¹⁵ Спаська Є. Глечик з хрестиком ... С. 41.

⁶¹⁶ Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині ... С. 367-368.

⁶¹⁷ Там само. С. 369.

⁶¹⁸ Там само. С. 369.

⁶¹⁹ ЦДАМЛІМ України. Спаська Євгенія Юріївна (1892–1980), мистецтвознавець і етнограф. Ф. 1289. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

⁶²⁰ Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині ... С. 358.

вели в крамницях, там було придбано 3–4 типи іграшок «грубо зроблених й пістряво розфарбованих»⁶²¹. На Сінному базарі теж торгували перекупники. У них було придбано іграшковий посуд по 5 коп. та теракотовий посуд з Гаврилівки та мальовані миски по 10–15 коп. з Обухова, Канева, Василькова⁶²². Євреї-перекупники торгували й у Новгород-Сіверську. Вони сильно завищували ціну, а інформації щодо місця виготовлення свого товару не могли дати. У них було придбано невелику мисочку за 15 коп. та глечик – «баньку» – за 40 коп.⁶²³. Усі речі, придбані Є. Спаською, поповнили керамологічну колекцію Київського сільськогосподарського музею.

Чернігівський етнографічний музей, створений 1920 р. (згодом разом з іншими музеями реорганізований в Чернігівський обласний історичний музей імені Василя Тарновського), експонати для фонду кераміки переважно закупував у гончарів. Відомо, що 1924 р. Митя, син олешнянського гончаря Петра Васильовича Кобзаря, спеціально для музею привіз на чернігівський ярмарок чотири скульптурні групи («Музика коло колодязя», «П'яниці», «Верховець», «Ганчарське виробництво»), а за рік до цього теж продав установі «ляльки»⁶²⁴.

1902 р. відбувся XII Археологічний з'їзд, в рамках якого було організовано масштабну виставку. Кераміку на ній репрезентували Полтавська, Харківська і Катеринославська губернії. На відміну від попередніх виставок археологічних з'їздів, коли до експонування залучали переважно предмети з музейних чи приватних колекцій, для харківської виставки експонати було зібрано завдяки експедиціям членів підготовчих комітетів та відділень. Вироби, зокрема кераміку, купували безпосередньо в майстрів. Найбільш діяльною була Полтавська комісія, створити яку було доручено М. Сумцову. Вона одна створила окремий регіональний відділ і каталог до нього, підготовлений І. Зарецьким. Після закриття виставки її

⁶²¹ Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині ... С. 359.

⁶²² Там само. С. 359.

⁶²³ Там само. С. 362.

⁶²⁴ Луговський Б. Чернігівські старці ... С. 153.

предмети, і кераміка в тому числі, склали основу етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства. На початок ХХ ст. це був один з перших етнографічних музеїв України з унікальною керамологічною колекцією.

Завдячуючи проведеній у 1906 р. «Виставці вжиткового мистецтва та кустарних виробів» Київський міський художньо-промисловий і науковий музей імператора Миколи Олександровича поповнив фонди новоствореного етнографічного відділу. Він закупив експонати, зокрема роботи гончарів Київщини (Івана Харитоновича Книжника, Оріона Тридіда, Андрія Шнуренка⁶²⁵) й Полтавщини. Відомо, що роботи опішнянського гончаря Федора Чирвенка було закуплено до музейних фондів із всеросійської виставки 1913 року (Київ)⁶²⁶.

Одна з найбільших колекцій української кераміки за межами України була сформована в Російському музеї імператора Олександра III (нині Російський етнографічний музей, Санкт-Петербург). Етнографічний відділ музею офіційно було створено 10 січня 1902 р. З метою покращення контролю за формуванням етнографічних колекцій територію Росії було поділено на чотири регіони, відповідно до кількості зберігачів. Спочатку Україна територіально входила в район, відповідальним за який був етнічний українець, етнограф М. Могилянський. Його можна вважати першою офіційною особою, яка стояла біля витоків створення українських етнографічних колекцій у Російському етнографічному музеї⁶²⁷.

6 квітня 1902 р. Постановою Ради Етнографічного відділу було ухвалено рішення про систематичний збір українських колекцій, а відповідальним за цей напрямок роботи призначено І. Зарецького⁶²⁸. У період до 1910 р. він придбав і передав близько 600 гончарних виробів з

⁶²⁵ Пасічник Н. Дибинецька кераміка ... С. 31, 32.

⁶²⁶ Лащук Ю. П. Українська народна кераміка ХІХ–ХХ ст. ... С. 174.

⁶²⁷ Карпова О. Иван Зарецкий и Российский этнографический музей ... С. 27.

⁶²⁸ Украинцы ХІХ–ХХ вв.: каталог-указатель ... С. 3.

Полтавщини (посуд, куришки, іграшки, зокрема свистуни, люльки та інше). Найбільшу кількість було зібрано 1902 р. – 283 одиниці⁶²⁹. Вироби І. Зарецький купував у гончарів Опішні, Міських Млинів Зіньківського повіту, с. Хомутець Миргородського повіту. Полтавську колекцію було поповнено 1915 р. десятьма роботами (посуд і куришки) Остапа Ночовника, які в нього купив Київський художньо-промисловий музей і перепродав до Петербурга⁶³⁰. 1918 р. художник А. Рілов подарував «28 керамічних свистунців з Опішні, серед них і два півні з штампом місцевого майстра Чирвенка»⁶³¹. Останнє поповнення цієї колекції в досліджуваний період відбулося 1919 р., коли в жителя Опішні художником М. Кульбиным було куплено 112 одиниць посуду та свистунців⁶³². Б. Бутник-Сіверський зауважив, що цей меценат не продав, а подарував музеєві дві колекції опішнянських і білоцерківських глиняних іграшок (близько 200 штук)⁶³³.

Колекцію кераміки з Чернігівщини 1904 р. почав формувати І. Зарецький, який в Ічні придбав 24 посудні форми⁶³⁴. До її наповнення 1905 р. долучилася художниця В. Шнейдер, яка в Глухівському повіті придбала глиняний посуд, підсвічники, рукомийники, «світільники», свистунці, кахлі⁶³⁵. Найбільшу керамологічну колекцію з Чернігівщини 1908 року передав Ф. Вовк: 62 предмети (гончарний круг, гончарські інструменти, посуд, свистунці) були придбані в селах Верба, Осьмаки, Понориця, Псарівка, Олешня, місті Короп⁶³⁶. 1914 і 1915 років він передав глиняний посуд і свистунці, придбані в Новгород-Сіверському й

⁶²⁹ Українцы XIX–XX вв.: каталог-указатель ... С. 10.

⁶³⁰ Там само. С. 28.

⁶³¹ Бутник-Сіверський Б. С. Українське народне мистецтво на виставках-ярмарках ... С. 19.

⁶³² Українцы XIX–XX вв.: каталог-указатель ... С. 32.

⁶³³ Бутник-Сіверський Б. С. Українське народне мистецтво на виставках-ярмарках ... С. 19; Він же. Українське радянське народне мистецтво ... С. 19.

⁶³⁴ Українцы XIX–XX вв.: каталог-указатель ... С. 12.

⁶³⁵ Там само. С. 13.

⁶³⁶ Там само. С. 16.

Кролевецькому повітах⁶³⁷. Серед цих предметів виділяються 6 предметів «пузирівського посуду» (3 миски, 2 банки, 1 глечик)⁶³⁸. Посуд і кахлі, придбані в місті Ічня, 1923 і 1924 років до етнографічного відділу передала М. Фріде⁶³⁹. Також у гончаря Пархоменка з Ніжина було придбано миску й 3 свистунці, передано до музею 1924 року⁶⁴⁰. Колекцію кераміки Чернігівщини поповнювали, зокрема, й купуючи колекції окремих збирачів (1914 року було придбано 67 предметів (посуд, іграшка, зокрема свистунці) в місті Чернігів у мистецтвознавця К. Широцького; 1925 року 7 свистунців в Глухівському повіті у фольклориста, етнографа, історика І. Абрамова)⁶⁴¹. Наповненням колекції кераміки Харківщини в досліджуваний період займався студент П. Єфименко, син відомого фольклориста й етнографа, який у 1909 р. придбав у Валківському, Куп'янському, Ізюмському повітах близько 200 одиниць глиняного посуду⁶⁴².

Одна з найбільших приватних збірок української кераміки на початку ХХ ст. була в етнографічній збірці відомого архітектора й живописця В. Кричевського [дод. Б, рис. 33]. Мистецтвознавець Ф. Ернст згадував: «Особливо багато уваги й любові присвятив власник колекції збиранню кераміки – української, східної і західно-європейської – близько 500 штук. З винятковим багатством були підібрані вироби знаменитої Опішні, де Василь Григорович Кричевський навчався в гончарів їх техніці й сам зробив близько десятка предметів. Тут були дуже цікаві, старовиннонародні форми і орнаменти мисок, кахель, глечиків, кухлів. Рідкісний підбір старовинних іграшок у вигляді «панів», «пані», вершників, левів та інших тварин»⁶⁴³. Свою колекцію митець зберігав у мансардному приміщенні будинку

⁶³⁷ Украинцы XIX–XX вв.: каталог-указатель ... С. 27, 29.

⁶³⁸ Спаська Є. Пузирьовський посуд ... С. 393.

⁶³⁹ Украинцы XIX–XX вв.: каталог-указатель ... С. 31, 32.

⁶⁴⁰ Там само. С. 32.

⁶⁴¹ Там само. С. 26, 33.

⁶⁴² Там само. С. 18, 19.

⁶⁴³ Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева ... С. 105.

М. Грушевського, де жив з родиною. Дружина Василя Григоровича, Євгенія, у спогадах так описувала їх помешкання: «Проти вхідних дверей був великий камін, а на ньому – кераміка полтавських гончарів, Ночовника, Шерстюківни, Гладиревського та інших; там були й кучеряві баранці і гривасті леви – посуд на вино; іграшки-свистунці, як напр. вивірка з горіхом, «панна, що у неї в голові свистить», баранчики й коники та вершники на конях. ...Невеличка літня піч-жаровня, роботи Ночовника. Вона була облямована чудернацькими фігурами, сплетеними в якомусь химерному танці. ...Попід лавами були скрині з керамікою... В окремій кімнатці... знову миски та інша кераміка... Треба відзначити, що в його збірці майже всі предмети були не просто звичайні народні вироби, а спеціально вибрані Кричевським за характерність форми, за приємний підбір кольорів, за особливо мистецьке виконання чи за цікаву орнаментацию або за своєрідний задум. Отже, це була збірка унікалів»⁶⁴⁴. Цю картину доповнюють спогади приятеля Василя Григоровича, етнографа й мистецтвознавця В. Щербаківського: «Звичайно оздобу стін представляли килими, зроблені за його власним проектом, а також різного роду кераміка, звичайно миски наших полтавських гончарів, а особливо роботи – Начовника, Поросного, Гладиревського і других»⁶⁴⁵. Найбільше йому запам'яталася одна річ: «Ночовник на невеликій мисці зробив біле тло, злегка теплуватого, ледве жовтуватого відтінку, а під вінцями кинув ложкою чотири великі плями червоного кольору. Хто не бачив тієї миски, не може повірити, яке приємне враження робила вона»⁶⁴⁶.

Професора історії мистецтва К. Антонович у колекції В. Кричевського найбільше вразив глиняний селянський віз, «запряжений парою волів круторогих, спереду сидів селянин у шапці, на возі барило на горілку. Це

⁶⁴⁴ Павловський В. Василь Григорович Кричевський ... С. 71, 73.

⁶⁴⁵ Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського ... С. 146.

⁶⁴⁶ Щербаківський В. Українське мистецтво ... С. 128.

барило виймалось і мало затичку, яка відчинялась; це праця сільського гончаря. Все було зроблено надзвичайно живо й гарно»⁶⁴⁷.

Опішнянську кераміку В. Кричевський купував безпосередньо в місцевих гончарів. Це підтверджують спогади його дружини та її листування з сином В. Павловським. Відомо про їх приїзд до Опішні в 1914 р. Є. Кричевська так про це згадувала: «В той час ми ходили по сусідніх з Опішнею селах; Василь Григ. накупив багато кераміки... Ходили до сусіднього села Млинів, де жив прекрасний гончар Ночовник. Тоді його вже не було в живих, і Василь Григ. дуже жалкував. Він накупив у Млинах чимало посуду; пригадую, що ми ледве принесли його додому»⁶⁴⁸. Творчість міськомлинянського гончаря Остапа Ночовника надзвичайно імпонувала Василеві Григоровичу. Відомо, що він одного разу купив за 10 карбованців ціле горно його виробів (а це кілька бочок кераміки). «Приїхавши до Полтави, він виставив цю кераміку на якійсь сільсько-господарській земській виставці. Земці так зацікавилися цими виробами, що Вас. Григ. подарував Земству усе це своє надбання. Там були підсвічники, фігурні ogrівальні печі, курушку (щоб перед святами курити в хаті ладаном), і таке інше, з фантастичними формами (левами, баранами, птахами). Леви й барани з гривою, що робилася з пропущеної через решето глини, призначались для напоїв. Кольори були переважно брунатні, але курушки і свічники були сині й зелені...»⁶⁴⁹. Захоплення творчістю Ночовника В. Кричевський передав своєму другові, художнику-мариністу М. Ткаченку. Він також придбав у гончаря горно посуду й відвіз його додому, до Парижа. У дисертаційному дослідженні Ю. Лащука про цю подію написано так: «До нього прибула з

⁶⁴⁷ Антонович К. Василь Григорович Кричевський ... С. 188.

⁶⁴⁸ Кричевська Є. М. Опішня. 1914 ... С. 361; 3 листів до В. М. Павловського (1954–1956) ... С. 353.

⁶⁴⁹ 3 листів до В. М. Павловського (1954–1956) ... С. 353.

Парижа комісія спеціалістів, яка придбала горно виробів... його твори є у Відні. Проте, найкращі речі знаходяться в Парижі»⁶⁵⁰.

Зауважу, що «з ініціативи архітектора гончарі Опішні почали залучатися до декоративного оздоблення будівель, споруджених у стилі українського модерну» (зокрема, за рекомендацією В. Кричевського гончар Іван Гладиревський отримав замовлення на виготовлення полив'яної черепиці, декоративної плитки для облицювання будинків)⁶⁵¹.

Уся колекція В. Кричевського, яку він заповідав Харківському Мистецькому Музеєві (нині – Харківський художній музей), загинула в 1918 р., під час більшовицького наступу на Київ⁶⁵².

Отже, формування музейних керамологічних колекцій було однією з форм заохочення гончарів до роботи, оскільки найчастіше вироби для подальшої музеєфікації в них купували. До музейних збірок кераміка потрапляла також після виставок різного рівня та з приватних колекцій. Таким чином формувалися керамологічні колекції провідних музейних закладів на Лівобережній Україні та збірки української кераміки в близькому й далекому зарубіжжі.

Висновки до розділу:

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. гончарний промисел в Україні перебував у полі зору різних державних інституцій. Важливість організації збуту кустарних виробів було усвідомлено не відразу, але на кінець XIX ст. її чітко виокремлено в основних завданнях зі сприяння розвитку гончарства. Одним із ключових завдань щодо підтримки гончарного промислу держава вбачала в створенні доступної системи кредитування. На Лівобережній Україні цей процес відбувався вкрай повільно. Загалом можна стверджувати, що на кінець XIX ст. – початок

⁶⁵⁰ Лащук Ю. П. Українська народна кераміка XIX–XX ст. ... С. 387.

⁶⁵¹ Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства ... С. 18-19.

⁶⁵² Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість ... С. 73.

XX ст. державне кредитування для більшості гончарів залишалося недоступним. Державна політика в справі організації збуту гончарної продукції мала більше заохочуючий, рекламний характер, фактично без практичної реалізації задумів.

Більш практичний вимір в справі допомоги з покращення продажу виробів гончарів мала діяльність губернських земств. Вони виступали організаторами виставок, намагалися налагодити кредитування гончарів, щоб зменшити їх залежність від лихварів та скупників. На початку XX ст. серед дієвих заходів губернських земств на Лівобережній Україні з організації збуту гончарних виробів стало створення кустарних складів. Найбільше кераміки реалізовували через склад Полтавського земства. Кустарні склади брали на реалізацію більш декоративні вироби, проте поза їхньою увагою залишалися гончарі, які виготовляли простий посуд.

У досліджуваній період на Лівобережжі України проводилася активна робота з організації виставок та представлення на них гончарних виробів. На кінець XIX ст. організатори заходів серед головних завдань усе частіше ставили за мету допомогу майстрам в організації збуту їхніх виробів. Це дозволяло розширити ареали продажів. Саме завдяки виставкам українське гончарство було репрезентовано за кордоном, що, зі свого боку, дозволило знайти там нових споживачів й розширити ареали збуту.

Виставкові експонати, зокрема кераміка, часто в подальшому поповнювали фонди етнографічних відділів музеїв. Шляхи їх наповнення були різними. Музейні колектори переважно скуповували гончарні вироби безпосередньо в гончарів чи скупників, фінансово заохочуючи майстрів до роботи. Рідше до музейних колекцій кераміка потрапляла з приватних збірок, які власники продавали або дарували. У будь-якому випадку залучення глиняних виробів до музейних фондів слугувало заохоченням гончарів до праці. У процесі формування колекцій науковці звернули увагу на гончарні осередки, традиційний побут гончарів, особливі види посуду, які вони

виготовляли, й порушили питання про необхідність з'ясувати роль і місце глиняних виробів у традиційній культурі й побуті народу.

ВИСНОВКИ

У висновках формулюються теоретичні узагальнення та викладаються основні результати дисертаційного дослідження.

1. Аналіз стану наукової розробки проблеми дослідження свідчить про її недостатнє розкриття в історіографії, незважаючи на існування великого масиву наукових праць. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлено в працях українських істориків, керамологів, етнологів, а також, меншою мірою, мистецтвознавців. В історичній науці відсутнє дослідження, в якому б комплексно і системно вивчався збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

2. Джерельна база дисертації представлена архівними і опублікованими джерелами. До архівних джерел належать матеріали персональних фондів науковців (їх звіти, рукописи статей), документація органів місцевого самоврядування, звіти про польові керамологічні експедиції. Опубліковані джерела можна поділити на три групи: матеріали, що пов'язані з діяльністю місцевих органів самоврядування, ті, що висвітлюють роль державних установ в справі організації збуту гончарних виробів, матеріали періодичних видань. Зроблено висновок, що джерельна база є репрезентативною для розкриття теми дисертаційного дослідження й виконання поставлених завдань.

Методологічні засади дослідження дозволили висвітлити особливості збуту глиняних виробів гончарями Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Використання загальнонаукових та спеціальних історичних методів сприяло достовірності результатів дослідження, досягненню поставленої мети та вирішенню всіх його завдань.

3. Узагальнено особливості народної метрологічної системи розрізнення окремих посудних форм за величиною, що склалася в гончарному промислі Лівобережної України в другій половині XIX ст. На досліджуваній території більше назв (залежно від розміру посуду)

зафіксовано для горщиків і мисок, дещо менше – для глечиків і макітер. На Чернігівщині, на відміну від Полтавщини й Харківщини, на позначення різновеликих глечиків, макітер, тикв, гладішок послуговувалися назвами, притаманними для горщиків. Метрологічні системи не були сталі, з часом одні назви зникали, натомість з'являлися інші.

4. Висвітлено традиційні форми роздрібного продажу готової гончарної продукції на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Таким способом користувалися переважно на ярмарках і базарах. На торгах посуд поштучно продавали, як правило, самі гончарі або члени їх родини, рідше – посередники. Одночасно з продажем за готівку на досліджуваній території вдавалися до такої форми роздрібного збуту як натуральний обмін.

5. Досліджено особливості оптового способу збуту гончарних виробів на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., до якого залучали посередників: скупників, горшковозів і чумаків. Вони під час купівлі гончарного посуду користувалися спеціальними одиницями лічби: «рядова сотня», «сотня з укладом», «кругова сотня», «горно». У різних гончарних осередках кількість виробів і їх види у вищезгаданих одиницях оптового збуту не була сталою. Горшковози частіше зустрічалися на Полтавщині й Чернігівщині, скупники й чумаки надавали свої послуги на всій досліджуваній території. За відсутності чи недостатності обігових коштів у гончарів скупники часто виступали їх кредиторами. Оптовий спосіб збуту глиняних виробів за участі посередників набув значного поширення на початку XX ст.

6. Визначено основні шляхи та напрямки збуту гончарної продукції на Лівобережній Україні в досліджуваний період. Вироби гончарів Полтавщини, окрім усіх сусідніх губерній, також продавали у Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях. Вони надходили в Лондон, Париж, Москву, Санкт-Петербург. Посуд гончарів Харківщини найчастіше продавали в Катеринославській, Таврійській губерніях, на Донщині. Вироби

гончарів Чернігівщини мали збут в усіх сусідніх губерніях – Полтавській, Київській, Могилівській, Орловській, Курській. Інформації про продаж виробів гончарів Харківської й Чернігівської губерній за кордон не виявлено.

7. Окреслено державну політику в справі організації збуту гончарної продукції на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Важливість з'ясування проблем збуту продукції з метою загального покращення гончарного промислу було усвідомлено наприкінці XIX ст. З цією метою проводили обстеження, розробляли спеціальні програми, анкети. На з'їздах з вирішення проблем кустарних промислів, зокрема гончарного, обговорювали в тому числі й питання, пов'язані зі збутом. Важливим рішенням було намагання налагодити кредитування гончарів банківськими установами, проте більшість запланованих заходів із налагодження збуту керамічної продукції не було реалізовано через недостатність фінансування.

8. Висвітлено заходи земських органів місцевого самоврядування щодо налагодження збуту гончарної продукції. За їх сприяння гончарі мали змогу брати участь у виставках різного рівня, зокрема й таких, де можна було продати свої вироби. Земства ініціювали організацію кустарних складів, через які частина майстрів отримали можливість реалізовувати глиняний посуд. За активної участі земств було порушено питання налагодження кредитування кустарів, щоб зменшити їх залежність від лихварського капіталу. Усі ці ініціативи мали на меті допомогти гончарям у налагодженні збуту готової продукції.

9. Прослідковано значення виставкової діяльності в просуванні на ринку гончарних виробів майстрів Лівобережної України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Активізація виставкової діяльності була пов'язана з роботою губернських земств, які не тільки ініціювали проведення заходів, а й сприяли запрошенню гончарів до участі в них. Продаж експонованих робіт проводили як самі майстри, так і організатори виставок. У виставкових каталогах часто друкували інформацію про асортимент та

ареали збуту продукції гончарів окремих осередків. Представлення робіт гончарів Лівобережної України на міжнародних виставках далекого зарубіжжя сприяло тому, що у придбанні їх продукції були зацікавлені в європейських країнах.

10. Досліджено формування музейних колекцій як засобу заохочення гончарів Лівобережної України. Перші керамологічні колекції в досліджуваний період, експонати для яких в тому числі купували безпосередньо у виробників, було сформовано в Полтавському природничо-історичному, Харківському художньо-промисловому й Чернігівському державному музеях. До музейних збірок гончарні вироби також надходили після участі у виставках, організатори яких, зі свого боку, купували експонати в майстрів. Виявлено, що одна з найбільших колекцій української кераміки, яка була переважно придбана в гончарів на досліджуваній території на початку ХХ ст., знаходиться в Російському етнографічному музеї. До музейних збірок гончарні вироби потрапляли і від колекціонерів, які скуповували кераміку у гончарів. Так було сформовано колекцію Василя Кричевського, яку він заповідав Харківському мистецькому музеєві.

Таким чином, дослідження традиційних форм та способів збуту глиняних виробів гончарями Лівобережної України в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. показало перспективність наукових студій у цьому напрямку, оскільки дозволило з'ясувати численні важливі аспекти господарського життя ремісників, прослідкувати зв'язок із чумацтвом і ярмаркуванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Державний архів Вінницької області

1. Матеріали наради представників губернських земств з питання скликання земського з'їзду по спільній діяльності земств із збуту кустарних виробів 22–23 лютого 1912 р. *ДАВО*. ФД. 255. Переписка по подготовке к участию кустарных промыслов в выставках и Московском съезде по вопросам о совместной деятельности земств по сбыту кустарных изделий 22.01 – 09.11.1913 г. Оп. 1. Од. зб. 306. 13 арк.
2. Матеріали наради представників губернських земств з питання скликання земського з'їзду по спільній діяльності земств із збуту кустарних виробів. 26 лютого 1913 року. *ДАВО*. ФД. 255. Переписка по подготовке к участию кустарных промыслов в выставках и Московском съезде по вопросам о совместной деятельности земств по сбыту кустарных изделий. 22.01 – 09.11.1913 г. Оп. 1. Од. зб. 306. 13 арк.

Державний архів Полтавської області

3. Переписка с земствами и другими учреждениями о кустарной промышленности в Полтавской губернии. *ДАПО*. Ф. 723. Полтавская губернская земская управа, г. Полтава Полтавской губернии. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 58.
4. Список экспонатов, отправленных кустарным музеем на Всемирную Парижскую выставку 1900 г. и Всероссийскую кустарную выставку в Петербурге 1902 г. *ДАПО*. Ф. 875. Музей Полтавского губернского земства, г. Полтава Полтавской губернии. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 55-58.

Державний архів Сумської області

5. Сведения о сельских домашних промыслах, мастерских и ремеслах в Полтавской губернии. *ДАСО*. Ф. 2. Сумська повітова земська управа. Оп.1. Од. зб. 14. 49 арк.

Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства

6. Звіт про етнографічні експедиції до Харківської області (15.07.2002 – 27.07.2002; 08.08.2002 – 15.08.2002) молодших наукових співробітників Меткої Людмили та Литвиненко Світлани (Відділення керамології Інституту народознавства НАН України). *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 76. 88 арк.

7. Звіт про науково-етнографічну експедицію до Чернігівської області (04.07.2003 – 09.07.2003) молодшого наукового співробітника Відділення керамології Інституту народознавства НАН України Троцької Валентини та головного зберігача фондів Національного музею-заповідника українського гончарства Ликової Оксани. *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 104. 92 арк.

8. Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської області молодших наукових співробітників Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Людмили Меткої та Світлани Литвиненко (08.10.2001 – 18.10.2001). *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 66. 56 арк.

9. Зіненко Т., Литвиненко Т. Звіт про етнографічну експедицію до гончарських осередків Миргородського р-ну Полтавщини 16–21 березня 1998 р. *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 33. 5 арк.

10. Коєка В. М. Звіт про відрядження до смт Котельва Полтавської області (1989). *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 12. 17 арк.

11. Козача С. Звіт спільної етнографічної експедиції по Полтавській, Черкаській та Кіровоградській областях. 15.06.1995 – 25.06.1995 р. *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 22. 14 арк.
12. Козача С., Гейко А. Звіт про польову етнографічну експедицію в с. Глинськ Роменського р-ну Сумської обл. *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 40. 12 арк.
13. Міщанин В., Гейко А. Звіт про науково-етнографічну експедицію до сіл Л. Слобідка, Поставмуки та Городище Чорнухинського району Полтавської області 16–19 травня 1995 року. *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 17. 13 арк.
14. Папета С., Редчук В. Звіт про польову етнографічну експедицію в с. Шатрище Ямпільського р-ну Сумської обл. (20.07.1992 р. – 27.07.1992 р.). *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 7. Од. зб. 36. 9 арк.
15. Східна група. Фонд Ю. Лащука. Матеріали регіональних польових обстежень. Чернігівська область. Текстова частина. *НАУГ НМЗУГ*. Ф. 1. Наукові роботи. Оп. 2. № 355.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

16. Відчіт Д. М. Щербаківському з 15/VII.1926 р. – 1/I 1927 р. Є. Спаської / Спаська Євгенія Юріївна. Документи про навчання у Київському археологічному інституті: науковий звіт, нотатки. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 1289. Спаська Євгенія Юріївна (1892–1980), мистецтвознавець і етнограф. Оп. 1. Спр. 7. 2 арк.
17. Мусієнко Пантелеймон Никифорович. Статті про художню кераміку, промисловість і народні кустарні промисли, живописців, різьбярів. Кн. 24. Мал. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 990. Мусієнко Пантелеймон Никифорович (1905–1980), мистецтвознавець і майстер художньої кераміки. Спр. 261. Оп. 1. 107 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Київ.

18. Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. *ЦДІА України у м. Київ*. Ф. 574. Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. 1894–1919. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 1-15.

Опубліковані джерела

19. Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове / под ред. Е. К. Редина. Москва, 1903. 25 с., 56 л. фот.
20. Воздвиженская ярмарка в Чернигове 14–15 сентября 1894 г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1894. № 9-10. С. 51-109.
21. Группы и статуэтки на Ильинской ярмарке в г. Полтаве. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год двадцать второй*. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1903. Т. LXXXII. С. 124.
22. Деятельность земства Полтавской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)*. СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. С. 302-321.
23. Деятельность земства Черниговской губернии. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897)*. СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. С. 278-301.
24. Доклады Лохвицкой уездной Земской Управы XXXIV очередному уездному земскому собранию 1898 года. Лохвица: Типография бр. Э. и Н. Дельберг, 1888. 284 с.
25. 3 листів до В. М. Павловського (1954–1956). *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т. Т. 2. 1943–1976 рр.* / упоряд. тому О. О. Савчук. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2020. С. 350-353.
26. Календарь «Хуторянин». (Седьмой сборник сельскохозяйственных статей). Полтава: Электр. типогр. Д. Н. Подземского, 1915. 24 с.
27. Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемых через земский склад. СПб., 1912. 48 с.: ил.

28. Кустари и ремесленники Полтавской губернии: По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. Полтава: типо-литография Л. Фришберга, 1901. 213, 133, IV с.
29. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий / составил А. А. Рыбников; кроме главы IV, третьей части, которую составил А. С. Орлов. Москва: Типография П. П. Рябушинского, 1913. 241 с. (174 с. приложений).
30. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год. СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. 200 с.
31. Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1912. 33 с.: ил.
32. Местные промыслы населения Харьковской губернии. Харьков: Изд. Харьков. губерн. земства, 1905. 97 с.
33. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897). СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. 398 с.
34. Обзор деятельности правительства на пользу кустарной промышленности (1888–1902). СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1902. 167 с.
35. Описание всероссийской сельско-хозяйственной выставки в г. Харьков 1887 года, состоявшей под августейшим покровительством ея императорского высочества, государыни, великой княгини Екатерины Михайловны. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1890. 100 с.
36. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок. Описание Лубенской Покровской ярмарки 28-го сентября – 2-го октября 1891 года / составил Я. П. Забело. Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1892. 34 с.
37. Отчет деятельности Полтавской Губернской Земской Управы за 1903 год. Полтава: Типо-Литография Торгового дома «Фришберг», 1904. 108 с.
38. Отчет Киевского кустарного общества. К.: Тип. Работник, 1909. 89 с.

39. Отчет по складу кустарных изделий Полтавского губернского земства за 1907 г. Полтава: Типография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. 23 с.
40. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1899 год. Полтава: Типо-Литография Л. Т. Фришберга, 1900. Вып. I. 124 с.
41. Отчет Полтавской губернской Земской Управы за 1907 год. Полтава: Электрическая Типо-Литография Торг. Дома Л. Фришберг и С. Е. Зорохович, 1908. Вып. I. 196 с.
42. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1911 год. Полтава: Электрическая Типо-Литография Л. Т. Фришберга, 1912. Вып. I. 181 с.
43. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1913 год. Полтава: Электрическая Типо-Литография И. Л. Фришберга, 1914. Вып. I. 257 с.
44. Парижська Вистава 1900 р. *Материяли до українсько-руської етнольоїї*. Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1900. Т. III. С. 175-178.
45. Полтавські виробі за границею. Рідний край. 1906. № 41. С. 12.
46. Пречистенская ярмарка в с. Васильевке (Яновщине Н. В. Гоголя тоже) Полтавского уезда 6–8 сентября 1901 года. Опыт статистического исследования с изложением метода описания. Полтава: Электрическая Типо-Литография Тор. Дома «Л. Фришберг», 1904. 75 с.
47. Русское народное искусство на Второй Всероссийской кустарной выставке в Петрограде в 1913 г. Петроград, 1914. 83 с.
48. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1879. Вып. 1. 286 с.
49. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1881. Вып. 7. 351 с.
50. Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под августейшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Александры Федоровны, 1902 г. СПб.: Типография «В. С. Балашев и Ко», 1902. 523, XII с.

51. Украинское народное творчество. Серия IV. Древоделение. Вып. I. Резные пряничные и кафельные формы и проч. Москва: Т-во А. А. Левинсона, 1912. 28 с.
52. Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. Вып. I. Типы украинской гончарной посуды. Москва: Т-во А. А. Левинсона, 1913. 28 с.
53. Ярмарки в Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1899 г.* Харьков: Тип. губ. правления, 1890. Год XXVII-й. 280 с. + 14 с.

Література

54. Ааронский Н. В. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии. По данным подворной переписи 1910 года. Полтава: Типо-литография Т-ва Печатного Дела, 1916. 237 с.
55. Азанчеев Юрий. Каменоломни и разработки простых полезных ископаемых в России. СПб.: Типо-литография и фототипия В. И. Штейна, 1894. 347 с.
56. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб.: В типографии Императорской Академии Наук, 1858. 392 с.
57. Антонович К. Василь Григорович Кричевський. *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т.* Харків: Видавець Савчук О. О., 2016. Т. 1. 1891–1943 рр. / передм. І. О. Ходак; упоряд. тому О. О. Савчук. С. 188-190.
58. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края: Издание Губернского земства к XIII Археологическому съезду (С 75-ю фототипиями, рисунками и чертежами в тексте). Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. 142 с.: ил.
59. Балушок Василь. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. К.: Наукова думка, 1993. 118 с.

60. Белько О. О. Напрями діяльності Полтавського губернського земства щодо підтримки гончарного промислу. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. 2009. № 2. С. 71-80.
61. Белько Олег. Банківський кредит Полтавського губернського земства для підтримки кустарних промислів (на прикладі гончарства). *Історична пам'ять. Науковий збірник*. 2008. № 1. С. 70-77.
62. Белько Олег. Відкриття приватних гончарно-черепичних майстерень на Полтавщині за допомогою кредитування (1904–1916 рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 115-122.
63. Белько Олег. Діяльність органів земського самоврядування з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини (1876–1919). Опішне: Українське Народознавство, 2017. 280 с.
64. Белько Олег. Діяльність Полтавського губернського земства з організації дрібного кредиту для розвитку кустарної справи в губернії (на прикладі гончарства). *Українська керамологія : Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олеся Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 363-394.
65. Белько Олег. Земські студії гончарного промислу (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олеся Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 286-294.
66. Біла К. Фінансове забезпечення службовців апарату селянського самоврядування на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 5-14.
67. Білоскурський Осип. Як робити глиняну посуду. Ромни: з друкарні З. Л. Хотянкова, 1911. 32 с.
68. Біляшівський Б. М., Лащук Ю. П. Київське кустарне товариство. *Народна творчість та етнографія*. 1987. № 4. С. 39-44.

69. Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси. [Одеса], [1928]. 89, [1] с.
70. Бутник-Сіверський Б. С. Українське народне мистецтво на виставках-ярмарках 1840–1850-их років. *Народна творчість та етнографія*. 1981. № 2 (168). С. 64-68.
71. Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво. К.: Наукова думка, 1966. 220 с.
72. В. Щ. Пища и питье крестьян-малороссов с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами. *Этнографическое обозрение*. 1899. № 1-2. С. 166-322.
73. Вановська І. М. Створення та діяльність Київського кустарного товариства у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харків: Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2010. Вип. 38. С. 53-60.
74. Василенко В. И. Кустарный отдел на Опошнянской выставке. *Полтавские губернские ведомости*. 1893. № 5. 11 декабря. С. 1-9.
75. Василенко В. И. Местечко Опошня, Зеньковского уезда, Полтавской губернии. Статистико-экономический очерк. Полтава: Типография Губернского правления, 1889. 40 с.
76. Василенко В. И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдел I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения. *Сборник Харьковского историко-филологического общества. Том 13-й. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда*. Харьков: Типография «Печатное дело», 1902. С. 139-214.
77. Волков Ф. К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества. За 1873 год*. К.:

В типографии Императорского Университета Св. Владимира, 1874. Т. 1. С. 265-289.

78. Воскресенский. Малороссийская деревня в Харькове: [этногр. выст.: жилища, домаш. обстановка и утварь, промыслы, одежда, игрушки, украшения]. *Харьковские губернские ведомости*. 1902. 31 авг.

79. Гавриш Л. Дитяча глиняна іграшка на Національних «КерамПІКах»: століття змінюються – проблеми залишаються. *Третя Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (1 липня – 30 жовтня 2011): альбом-каталог / автор-упорядник Олесь Пошивайло; куратор Виставки-конкурсу й пошукач інформаційних матеріалів Світлана Конюшенко*. Опішне: Українське Народознавство, 2012. С. 107-117.

80. Гавриш Л. Заходи Полтавського губернського земства з організації збуту кустарної кераміки. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип.1-3. С. 286-292.

81. Гавриш Л. О. Ареали збуту глиняних виробів гончарів Слобідської України впродовж другої половини ХІХ століття при різних способах і формах продажу. *П'яті Зарембівські читання: матеріали П'ятих всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька (м. Київ, 15 квітня 2015 року)*. К.: Центр Пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. С. 134-141.

82. Гавриш Л. О. Виставкова діяльність як один із факторів сприяння налагодженню збуту кустарних глиняних виробів в кінці ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі Полтавського губернського земства). *Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 14–15 жовтня 2016 року)*. К.: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. С. 5-8.

83. Гавриш Л. О. До питання про атрибутування музейних експонатів. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матер. 11-ї*

Всеукр. наук.-практ. конф. (4–6 черв. 2015 р., м. Київ) / відп. ред. Л. О. Гріффен; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Нац. істор.-архіт. муз. «Київська фортеця»; Ас-ція праців. музеїв тех. профілю; Акад. інж. наук України; Держполітех. муз. НТУУ «КПІ». К., 2015. С. 41-44.

84. Гавриш Л. О. До питання про південний регіон збуту глиняних виробів опішнянських гончарів: перевезення посуду чумаками в Ростов-на-Дону. *Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Науковий збірник. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці надання Свято-Успенському монастиреві статусу Лаври (2004), 170-річчю відновлення Святогірського Успенського монастиря (1844), 80-річчю створення краєзнавчого музею М. В. Сібільовим у Святогірську. 25–26 вересня 2014 року, м. Святогірськ, Донецька обл. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», Ваш імідж, 2014. С. 95-97.*

85. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів у художній літературі та фольклорі (замітки екскурсовода). *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матер. 13-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Конотоп, 24–26 трав. 2018 р.) / відп. ред. Л. О. Гріффен; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Відділ культури і туризму Конотоп. міськ. ради Сумськ. обл., Ас-ція працівників музеїв техніч. профілю, Акад. інженер. наук України, Держ. політех. музей при Нац. техн. ун-ті України «Київ. політех. ін.-т ім. І. Сікорського». К., 2018. С. 25-28.*

86. Гавриш Л. О. Збут гончарної продукції майстрів Полтавської губернії в другій половині XIX – початку XX ст.: до історіографії питання. *Сьомі Зарембівські читання: матеріали Сьомих всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», м. Київ, 17 квітня 2019 р. К.: Центр Пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. С. 191-197.*

87. Гавриш Л. О. Кредитування гончарів лихварями та скупниками в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український технічний музей:*

- історія, досвід, перспективи: матеріали 17-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції*. К.: Державний політехнічний музей імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2023. С. 42-44.
88. Гавриш Л. О. Особливості збуту полив'яного посуду (кінець XIX – початок XX століття). *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. Вип. 12. С. 258-260.
89. Гавриш Л. О. Склад кустарних виробів Полтавського губерньського земства у вирішенні проблеми збуту кустарної кераміки на початку XX століття. *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, Україна, 9–10 грудня 2016 року)*. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2016. С. 5-9.
90. Гавриш Л. Обмін як форма збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2023. Вип. 71. С. 58-62.
91. Гавриш Лариса. «Горно» як метрологічна одиниця при оптовому продажу глиняного посуду в Полтавській губернії (друга половина XIX – початок XX століття). *Бережанська гімназія: сторінки історії: матеріали XI наукової конференції. м. Бережани, 21 вересня 2023 р. / упор. Наталія Бойко; Бережанський краєзнавчий музей*. Бережани, 2023. С. 57-59.
92. Гавриш Лариса. Глина й вироби з неї в українських фразеологізмах. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2018: Український керамолінгвістичний простір / за редакцією професора Олеся Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2019. Кн. XIII. Т. 2. С. 156-160.
93. Гавриш Лариса. Гончарний вектор діяльності Київського кустарного товариства (до питання збуту глиняних виробів українських майстрів на початку XX століття). *Народна творчість українців у просторі та часі: наук.*

зб. / уряд. А. Силук; наук. ред. В. Зубович; упр-ня культури, з питань релігії та національностей Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; Обл. наук.-метод. центр культури; Вол. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Луцьк, 2018. С. 114-118.

94. Гавриш Лариса. До питання історіографії збуту глиняного посуду гончарів Харківської губернії (кінець XIX століття). *Тези доповідей до XXV Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання» / ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»*. Харків: Друкарня Мадрид, 2021. С. 53-56.

95. Гавриш Лариса. До питання історіографії збуту гончарних виробів у Чернігівській губернії (за публікаціями другої половини XIX століття). *Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 7)*. К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. Вип. 20 (23). С. 31-36.

96. Гавриш Лариса. Збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України у публікаціях другої половини XIX – початку XX століття. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz. 2023. Svazek 9. Vydani 4. S. 5-12.*

97. Гавриш Лариса. Збут глиняних виробів гончарів Харківської губернії в другій половині XIX ст. (способи й форми продажу, ціни, ареали поширення). *Народознавчі зошити. 2015. № 4 (124). С. 883-889.*

98. Гавриш Лариса. Збут глиняних виробів українських гончарів кінця XIX – початку XX століття через призму сучасних професій торговельної сфери. *XI Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита». 26–27 жовтня 2017 р. Дніпро. Тези доповідей. К., 2017. С. 74-76.*

99. Гавриш Лариса. Збут глиняних виробів через призму сучасних професій (керамологічно-літературний аспект). *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2017: Естетика буття. Діалоги епох і культур / за редакцією професора Олесь Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2019. Кн. XII. Т. 2. С. 299-304.*

100. Гавриш Лариса. Збут пузирівського посуду як цікаве явище в українському гончарстві. *Берегиня*. 2011. № 3. С. 27-32.
101. Гавриш Лариса. Історіографічний огляд літератури другої половини ХІХ – початку ХХ століття про збут глиняних виробів у Полтавській губернії. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олеся Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 172-178.
102. Гавриш Лариса. Південний регіон збуту глиняних виробів опішненських гончарів. *Народознавчі зошити*. 2012. № 3. С. 530-533.
103. Гавриш Лариса. Роль виставок в налагодженні збуту гончарних виробів (на прикладі харківської Всеросійської сільськогосподарської виставки 1887 р.). *Матеріали 41-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодення (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 18-20.
104. Гавриш Лариса. Роль органів влади в налагодженні збуту глиняних виробів кустарів у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі Полтавського губернського земства). *Народознавчі зошити*. 2016. № 6 (132). С. 1398-1403.
105. Гавриш Лариса. Роль Полтавського губернського земства в налагодженні збуту глиняних виробів кустарів (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2016: Персоналії українського гончарства / за редакцією професора Олеся Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2021. Кн. ХІ. Т. 1. С. 352-359.
106. Гавриш Лариса. Способи збуту гончарних виробів майстрами м. Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії наприкінці ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. № 34. С. 50-53.

107. Гавриш Лариса. Участь скупників у збуті глиняних виробів гончарів Лівобережної України в кінці XIX – початку XX століття. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники М. Пантук, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 64. Т. 1. С. 31-36.
108. Гавриш Лариса. Як чумаки в Ростов горшки возили... *Чумацький шлях*. 2011. № 2. С. 17-18.
109. Галюн Ів. Пережитки чумацтва на Роменщині. (Із праць Роменського Окружного Музею). *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань / за редакцією академіка А. Лободи. Чумаки*. К., 1931. С. 77-87.
110. Голосов Н. А. Остатки гончарства и шелководства бывшей немецкой колонии в с. Радичеве. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1892. № 10. С. 31-35.
111. Горленко Володимир. Гончарство. *Українці: Історико-етнографічна монографія: у двох книгах*. Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн. 1. С. 304-305.
112. Гуржій О. Українське сукнарство в лещатах імперської політики Московії (XVIII ст.). *Київські сторичні студії*. 2023. № 1. С. 55-63.
113. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии. Харьков: Типоргафия М. Ф. Зильберберга, 1888. 1010 с.
114. Данилевский Г. П. Сочинения: в девяти томах. Т. I. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1893. 529 с.
115. Данченко Леся. Народна кераміка Наддніпрянщини. К.: Мистецтво, 1969. 140 с.
116. Данченко Леся. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. К.: Мистецтво, 1974. 189 с.
117. Денисов В. И. Ярмарки. СПб.: Типография В. Киршбаума, 1911. 139 с., 5 л. ил.

118. Дмитрієва Є. М. Мистецтво Опішні. К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1952. 49, [10] с.
119. З української старовини: альбом / текст Д. І. Яворницького; мал. М. С. Самокиша, С. І. Васильківського; пер. з рос. та упоряд. Ю. О. Іванченка. К.: Мистецтво, 1991. 316 с.: іл.
120. Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села: (село Старосілля). К.: Всеукраїнська Академія наук, Провідник по музеї антропології та етнології ім. Хв. Вовка, 1930. 80 с.
121. Заглада Ніна. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля. *Матеріяли до етнології*. К.: Держтрест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друкарня, 1929. Т. 1. 180 с.; табл., нот.
122. Заєць Олена. Ярмаркова торгівля на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2004. № 5-6. С. 10-16.
123. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. 3 нен., II, 126, XXIII, VI, II с.
124. Земятченский П. А. Гончарные глины и каолиновые образования Киевской губ. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб.: Типография В. Киршбаума, 1900. Т. VI. С. 308-328.
125. Земятченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губ. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. Т. IV. С. 216-244.
126. Земятченский П. Каолиновые образования южной России: (каолин, фарфоровые, фаянсовые и другие глины). СПб.: типография М. Меркушева, 1896. 324 с.
127. Ионов Н. Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии. *Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания*. К.: тип. насл. К. Круглянского, 1912. С. 1-77.

128. Калениченко П. Кустарный отдел на Полтавской с.-х. выставке 1909 года. *Кустарный отдел на Полтавской с.-х. выставке 1909 года*. Полтава: Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1912. С. 3-10.
129. Каражей О. Кераміка в експозиції музею «Степова Україна». *Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею*. Одеса: Астропринт, 2021. № 19. С. 33-35.
130. Карпова Ольга. Иван Зарецкий и Российский этнографический музей. *Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло*. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 26-33.
131. Клименко Олена. До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа*. Київ – Опішне: Молодь – Українське Народознавство, 1993. Кн. 1. С. 418-425.
132. Клименко Олена. Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій у народних художніх промислах): дис. ... канд. мистецтво-ва: 17.00.06. Київ, 1995. 340 с.
133. Коєка Микола. Гончарство містечка Котельви Полтавської області. *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*. Опішне: Українське Народознавство, 1996. Кн. 3. С. 127-134.
134. Коєка Микола. Гончарство сіл Громи та Томашівка Уманського району Черкаської області. *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*. Опішне: Українське Народознавство, 1996. Кн. 3. С. 143-150.
135. Королев Ф. Н. Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях. Исследование 1888–1890 гг. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб.: тип. В. Киршбаума, 1892, Т. 1. С. 404-421.

136. Кравченко В. Програм вивчення гончарства. *Краєзнавство: щомісячний орган українського комітету краєзнавства*. Харків: Український комітет краєзнавства, 1927. № 2. С. 11-15; № 3. С. 17-19.
137. Кричевська Є. М. Опішня. 1914. *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т.* Т. 1. 1891–1943 рр. / передм. І. О. Ходак; упоряд. тому О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2016. С. 361.
138. Лащук Ю. П. Кераміка. *Історія українського мистецтва: у 6 т. / голов. ред. М. П. Бажан*. К., 1970. Т. 4. Кн. II: Мистецтво другої половини ХІХ – ХХ століття. С. 340-350.
139. Лащук Ю. П. Кераміка. *Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / відповідальний ред. Я. П. Запаско*. К.: Видавництво Львівського університету, 1969. С. 84-88.
140. Лащук Ю. П. Українська народна кераміка ХІХ–ХХ ст.: дис. ... д-ра мистецтво-ва: 823. Львів, 1969. 625 с.
141. Лащук Ю. П. Українська народна кераміка. *Українське народне мистецтво. Кераміка і скло*. К.: Мистецтво, 1974. С. 6-14.
142. Лащук Юрій. Українські гончарі. К.: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1968. 40 с.
143. Левицький Віталій Орестович. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині ХІХ-на початку ХХ століття.: дис. ... д-ра іст. наук: Тернопіль, 2019. 717 с.
144. Ликова Оксана, Троцька Валентина. Гончарство Олешні початку ХХІ століття. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олеся Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 310-336.
145. Липский В. Я. Бюджет и инвентарь крестьянского хозяйства. *Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г.* / под ред. П. С. Ефименко; предисловие

- В. С. Романовский*. Харьков: САГА, 2009. (Репринтное издание. Харьков: Типография губернского правления, 1887 г.). С. 121-127.
146. Лисенко С. И. Кустарный съезд в г. Полтаве осенью 1901 года. Чернигов: тип. Губернского земства, 1904. 65 с.
147. Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда. Полтава: типо-литогр. Торгов. Дома «Л. Т. Фришберг», 1904. Вып. 3. 194 с.
148. Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. Одесса: Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1900. Вып. 2. 540 с.
149. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе: в 2 т. К.: Основи, 1994. Т. I. 554 с.
150. Луговський Борис. Чернігівські старці. «Стареча топографія Чернігова». *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. К.: Державне видавництво України, 1926. Вип. 3. С. 131-177.
151. М. С. Як представлено Україну на виставці у Катеринославі. *Дніпрові хвилі*. Катеринослав, 1910. № 1. 1 октября (жовтня). 24 с.
152. Маевский П. Горшечный промысел в с. Шатрищах. *Памятная кн. Черниг. губернии*. Чернигов: изд. Черниг. губернского стат. ком., 1862. С. 87-90.
153. Манучарова Н. Д. Кераміка і гутне скло. *Нариси з історії українського мистецтва / за заг. ред. доктора архітектури, професора В. Г. Заболотного*. К.: Мистецтво, 1966. С. 161-164.
154. Маслов М. П. Питома вага і місце селянських промислів у господарській структурі Харківської губернії (1861–1914 рр.). *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харків: Основа, 1997. Вип.1. С. 50-61.
155. Матейко К. І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст.: історико-етнографічне дослідження. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. 107 с.: табл.

156. Метка Л. О. Гончарство Харківщини кінця ХІХ – першої половини ХХ століття (за матеріалами етнографічних експедицій 2002 року). *Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя ХІІ Археологічного з'їзду в м. Харків 25–26 жовтня 2002 року*. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. С. 122-126.
157. Метка Людмила. Гончарство Слобідської України у другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 240 с.
158. Метка Людмила. Гончарство Слобожанщини: асортимент і збут глиняних виробів. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олеся Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 115-133.
159. Мещерский Л. А., Модзалевский К. Н. Свод материалов по кустарной промышленности в России. СПб., 1874. 345 с.
160. Милорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині. (З сільського життя). Харків: Друкарня «Печатне Діло», 1909. 7 с.
161. Міщанин Віктор. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина ХІХ – ХХ століття). Опішне: Українське Народознавство, 2005. 304 с.: іл.
162. Міщанин Віктор. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. Матеріали до Національного словника «Українські гончарі». Книга 1. Опішне: Українське Народознавство, 1999. 368 с.: іл.
163. Могильченко М. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. 1899. Т. 1. С. 53-67.
164. Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения. *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. VII. Малороссия (репринтное издание)*. Харьков: САГА, 2008. С. 127-218.
165. Моргун Олександр. Нарис історії промислової кооперації України. Мюнхен: “Logos” GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, 1966. 272 с.

166. Несен Ірина. До питання про вивчення гончарства на півдні України. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / упоряд. Олесь Пошивайло*. Київ–Опішне: Молодь – Українське Народознавство, 1993. Кн.1. С. 321-326.
167. Николаевский К. В. Отчет о Всероссийской Кустарно-Промышленной выставке, в Петербурге, в 1902 году. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб.: Типография «Север», 1907. Т. VIII. С. 285-357.
168. Номис М. Тітка Настя. *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник*. 1861. Апрель. С. 28-38.
169. Овчаренко Людмила, Пошивайло Олесь. Олешнянська земська гончарна майстерня: безрезультативні спроби модернізації народної технології гончарства. *Український керамологічний журнал*. 2004. № 4 (14). С. 39-47.
170. Овчаренко Людмила. Гончарство Макарового яру (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття). Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 252 с.
171. Олейников П. Т. Гончарное производство в Нижегородской, Киевской и некоторых других губерниях. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб.: типография В. Киршбаума, 1900. Т. VI. С. 223-253.
172. Павловський Вадим. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Нью-Йорк: Видано Українською Вільною Академією Наук у США, 1974. 222 с.: іл.
173. Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. К.: тип. И. И. Горбунова, 1898. 119, IV с.
174. Пасічник Н. Дибинецька кераміка. *Народне мистецтво*. 2001. № 3-4. С. 30-32.
175. Пилипенко О. Діяльність органів місцевого самоврядування в Чернігівській губернії у другій половині ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 21–28.

176. Пилипенко О. Участь земств та сільськогосподарських товариств Наддніпрянської України в організації зовнішньої торгівлі аграрною продукцією наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 45-56.
177. Подолинський С. Ремесла і хвабрики на Україні. Женева: Друкарня «Робітника» й «Громади», 1880. 148 с.
178. Покровский Е. А. Детские игры преимущественно русские: (В связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной). М.: тип. А. А. Карцева, 1887. 368 с.
179. Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Опішня: Музей гончарства в Опішні, 1989. 62 с.
180. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. К.: Молодь, 1993. 408 с.: іл.
181. Пошивайло О. М. Українське народне гончарство. Програма-запитальник для дослідження традиційного гончарства та збирання етнографічних матеріалів. Опішня, 1988. 28 с.
182. Пошивайло Олександр. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олександр Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло*. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 50-261.
183. Пошивайло Олександр. Гончарство в системі традиційно-побутової культури українців. *Українці: Історико-етнографічна монографія: у двох книгах*. Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн. 1. С. 306-338.
184. Пошивайло Олександр. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. Опішне: Українське Народознавство, 1993. 280 с.: іл.
185. Пошивайло Олександр. Музейний ландшафт гончарської України. *Український керамологічний журнал*. 2003. № 2-4. С. 5-24.

186. Пошивайло Олесь. Традиційна виробнича база Олешнянського гончарства. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олесь Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 337-362.
187. Пошивайло Олесь. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Опішне: Українське Народознавство, 2007. Кн. 1. (2001–2005). 776 с.
188. Пошивайло Світлана. Терміни гончарського рахунку в семантичній системі народної гончарної лексики. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олесь Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 111-114.
189. Прокопович А. Зеньковская ярмарочная сельсько-хозяйственная выставка 13, 14 и 15-го августа 1885 года. *Журналы Полтавского сельсько-хозяйственного общества. 1885 год*. Полтава: Типография Н. Пигуренко. 1885. Вып. V. С. 1-23.
190. Рахно Костянтин. Гончарський фольклор Лівобережної України у записах Порфирія Мартиновича. *«Рідні Палестини» Василя Горленка: Матеріали наукової конференції, присвяченої 170-річчю від дня народження українського літературознавця, письменника, мистецтвознавця, фольклориста та етнографа В.П. Горленка (Полтава, 17 січня 2023 р.)*. Полтава: Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, Український інститут національної пам'яті, 2023. С. 16-29.
191. Рахно Костянтин. Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців. Опішне: Українське Народознавство, 2020. 1472 с.
192. Рахно Костянтин. Млин у повір'ях українських гончарів. *Український млинологічний журнал*. 2019. № 2. С. 261-267.
193. Рахно Костянтин. Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. 434 с.

194. Рахно Костянтин. Свистопляска і Ренкавка. Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. 488 с.
195. Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині ХІХ ст. *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань / за редакцією академіка А. Лободи. Чумаки*. Київ, 1931. С. 101-112.
196. Риженко Я. Форми гончарних виробів Полтавщини. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури ім. академіка Д. І. Багалія*. 1930. Т. ІХ. Вип. 2. С. 22-42.
197. Родзевич-Белевич В. К. Кустарная промышленность в Киевской губернии и ее нужды. *Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в Санкт-Петербурге. 1913 г.* СПб.: типография инж. Г. А. Бернштейна, 1913. 106, 48, XXVI. С. 81-101.
198. Розанов А. Н. О гончарных и огнеупорных глинах окрестностей местечка Опошны, Полтавской губ. и о состоянии Опошнянского гончарного промысла в 1920 г. Ленинград: издание Геологического комитета, 1926. 16 с.
199. Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни. К.: Типография М. П. Фрица, 1874. VII, XIII, 257 с., 5 с. нот. с.
200. Русов А. А. Описание Довжицкой волости Черниговского уезда: Топография, территориальная и аграрная статистика. Земледелие. Женские работы. Местные и отхожие промыслы. Ремесла. Мелкие промышленные заведения. Труды Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Чернигов: Земская типография, 1877. Вып. 1. С. 149-285.
201. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1899. Т. II. 327 с.
202. Русов Михайло. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1905. Т. VI. С. 41-59.
203. Савицкий Нил. Кустарные промыслы в Харьковской губернии (К географии местных кустарных производств). *Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 г.* /

- под ред. В. И. Касперова; предисловие В. С. Романовского. Харьков: САГА, 2010. (Репринтное издание. Харьков: Типография губернского правления, 1888). С. 249-266.
204. Сакович Ирина. Народна керамічна скульптура Радянської України. К.: Наукова думка, 1970. 87 с.
205. Селівачов М. Гончарство. *Історія українського мистецтва: у 5-и т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник, ред. т. В. Рубан.* К., 2006. Т. 4: Мистецтво ХІХ століття. С. 660-664.
206. Селівачов Михайло. Гончарство. *Українці: історико-етнографічна монографія: у двох книгах.* Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн 2. С. 197-200.
207. Скальковский А. А. Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна. 1749–1893. Екатеринослав: [Б. м.], 1865–1866. II. 83. с., 1 л. план.
208. Скрипник Г. Народні знання. *Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.* К.: Либідь, 1993. 256 с.; іл.
209. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.). К.: Наукова думка, 1964. 138 с.
210. Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии.* Харьков: Типография Губернского правления, 1883. Вып. II. С. 33-57.
211. Спаська Є. Глечик з хрестиком (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство»). *Матеріяли до етнології й антропології.* Львів: друкарня Наукового товариства імени Шевченка, 1929. Т. ХХІ–ХХІІ. Ч. 1. Збірник праць, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка. С. 35-41.
212. Спаська Євгенія. Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921–1926, головним чином про гончарство чернігівське. *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994.* Опішне: Українське Народознавство, 1995. Кн. 2. С. 337-373.

213. Спаська Євгенія. Пузирьовський посуд (перший етюд з циклу «Чернігівське гончарство»). *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994.* Опішне: Українське Народознавство, 1995. Кн. 2. С. 374-394.
214. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. Харків: Союз, 1918. 82 с.
215. Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год третий.* К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. Т. VIII. С. 478-498.
216. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 года по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). Харьков: типо-литография «Печатное Дело», 1902. 57 с.
217. Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии.* Харьков: Типография Губернского правления, 1885. Вып. III. С. 1-52.
218. Тригуб Олександр. Аграрна освіта у сільськогосподарських навчальних закладах Херсонської губернії другої половини 19 – початку 20 ст. *Etniak: Scientific Quarterly Journal.* 2023. № 3 (43). С. 67-95.
219. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историческое развитие русской фабрики в XIX в. Москва: Московский рабочий, 1922. 428 с.
220. Украинцы XIX–XX вв.: каталог-указатель этнографических коллекций / Составители Н. М. Хазова, О. В. Карпова. Л.: Государственный музей этнографии народов СССР, 1983. 64 с.
221. Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора *Олеся Пошивайла.* Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. 456 с.

222. Фесенко И. О. Земство, народные промыслы и торговля. СПб.: Типография инж. Г. А. Бернштейна, 1896. 21 с.
223. Фриде М. А. Гончарство на юге Черниговщины. Материалы по этнографии. Ленинград: Издание государственного Русского музея, 1926. Т. III. Вып. I. С. 45-58.
224. Ханко Віталій. Гончарі Полтавщини на виставках 1846–1913 років. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002/ за редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2002. Кн. 2. С. 280-285.
225. Ханко Віталій. Кустарно-художній рух в Україні та Полтавське земство: 1870 – 1910-ті роки. *Полтавщина: плин мистецтва, діячі. Мистецтвознавчі праці*. К.: Видавець О. Ханко, 7515 (2007). С. 38-45.
226. Ханко Віталій. Миргородський мистецький словник (кінець XVII – початок XXI сторіччя): Персоналії. Полтава, 2005. 370 с.: іл.
227. Ханко Віталій. Осередки полтавського гончарства. *Полтавщина: плин мистецтва, діячі. Мистецтвознавчі праці*. К.: Видавець О. Ханко, 7515 (2007). С. 290-300.
228. Ханко Віталій. Ревний народознавець і дослідник кустарних промислів (Віктор Василенко). *Полтавщина: плин мистецтва, діячі. Мистецтвознавчі праці*. К.: Видавець О. Ханко, 7515 (2007). С. 329-337.
229. Ханко Віталій. Словник мистців Полтавщини. Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2002. 232 с.
230. Ханко Остап. Великобудищанський осередок гончарювання. *Українська керамологія*. 2002. Кн. 2. С. 218-241.
231. Ходак Ірина. Данило Щербаківський про Першу південноросійську кустарну виставку: стратегія дій. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 2. С. 49-58.
232. Чабан М. До історії кустарного відділу на виставці 1910 року в Катеринославі. URL: https://www.libr.dp.ua/kray_face_chaban.html.

233. Черченко. Гончарний промисел в Україні. *Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації в Україні*. 1927. № 5. С. 34-37.
234. Шандра І. О. Торгово-промислові музеї як засіб збільшення товарообігу: світовий та вітчизняний досвід (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*. 2020. Вип. 58. С. 104-123.
235. Шевченко Л. П. Обробка мінералів. *Українці. Історико-етнографічна монографія*. К., 1959. С. 258-266.
236. Шпорт Г. М. Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення (на матеріалах Етнографічної виставки). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна*. Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. № 965. Вип. 43. С. 31-40.
237. Штанкіна Ірина. Продаж гончарних виробів у Чернігівщині наприкінці XVIII – початку XXI століття. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олесь Пошивайла*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 259-265.
238. Щербак Василь. Сучасна українська майоліка. К.: Наукова думка, 1974. 191 с.
239. Щербаківський Вадим. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. З додатком щоденника розкопів. *Науковий збірник Українського університету в Празі*. Прага: наклад Українського університету в Празі. Державна друкарня в Празі, 1923. С. 210-233.
240. Щербаківський Вадим. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т. Т. 2. 1943–1976 рр.* / упоряд. тому О. О. Савчук. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2020. С. 139-168.

241. Щербаківський Вадим. Українське мистецтво. *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / упоряд., вст. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського*. К.: Либідь, 1995. С. 102-148.
242. Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т. Т. 1. 1891–1943 рр.* / передм. І. О. Ходак; упоряд. тому О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2016. С. 105-106.
243. Юрченко Віталіна Олександрівна. Ярмарок в системі традиційної культури українців (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2009. 239 с.
244. Ярошевич Д. Кустарный промысел в Полтавской губернии. Очерк. *Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы*. СПб.: Редакция «Вестника Европы», 1902. Т. IV. С. 5-28.
245. Rudnyckyj Stephan. *Ukraina. Land und Volk*. Wien: Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina, 1916. 416 S.
246. Seibert A. E. *Die Hausindustrie in Russland*. Zeitschrift für Schul-*Geographie*. Wien: Herausgegeben und redigiert von A. E. Seibert, 1898. XIX Jahrgang. S. 40-47.
247. Thun Alphons. *Ueber die Hausindustrie im Gouvernement Moskau*. *Russische Revue*. 1878. XII. Band. S. 497-536.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА**Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

1. Гавриш Л. О. Способи збуту гончарних виробів майстрами м. Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії наприкінці ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. № 34. С. 50-53.
2. Гавриш Л. О. Південний регіон збуту глиняних виробів опішненських гончарів. *Народознавчі зошити*. 2012. № 3. С. 530-533.
3. Гавриш Л. О. До питання історіографії збуту гончарних виробів у Чернігівській губернії (за публікаціями другої половини ХІХ століття). *Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 7). К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. Вип. 20 (23). С. 31-36.
4. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів гончарів Харківської губернії в другій половині ХІХ ст. (способи й форми продажу, ціни, ареали поширення). *Народознавчі зошити*. 2015. № 4 (124). С. 883-889.
5. Гавриш Л. О. Роль органів влади в налагодженні збуту глиняних виробів кустарів у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі Полтавського губернського земства). *Народознавчі зошити*. 2016. № 6 (132). С. 1398-1403.
6. Гавриш Л. О. Особливості збуту полив'яного посуду (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. Вип. 12. С. 258-260.
7. Гавриш Л. О. Участь скупників у збуті глиняних виробів гончарів Лівобережної України в кінці ХІХ – початку ХХ століття. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених*

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники М. Пантук, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 64. Том 1. С. 31-36.

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-1-4>

8. Гавриш Л. О. Обмін як форма збуту глиняних виробів гончарів Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2023. Вип. 71. С. 58-62.

DOI: <https://doi.org/10.177211/2518-1270.2023.71.08>

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних наукових фахових виданнях:

9. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України у публікаціях другої половини XIX – початку XX століття. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. 2023. Svazek 9. Vydani 4. S. 5-12.

DOI: <https://doi.org/10.46340/ephd.2023.9.4.1>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Гавриш Л. О. До питання про південний регіон збуту глиняних виробів опішнянських гончарів: перевезення посуду чумаками в Ростов-на-Дону. *Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Науковий збірник. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці надання Свято-Успенському монастиреві статусу Лаври (2004), 170-річчю відновлення Святогірського Успенського монастиря (1844), 80-річчю створення краєзнавчого музею М. В. Сібільовим у Святогірську. 25–26 вересня 2014 року, м. Святогірськ, Донецька обл. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», Ваш імідж, 2014. С. 95-97.*

11. Гавриш Л. О. Ареали збуту глиняних виробів гончарів Слобідської України впродовж другої половини XIX століття при різних способах і

формах продажу. *П'яті Зарембівські читання: матеріали П'ятих Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька (м. Київ, 15 квітня 2015 року).* К.: Центр Пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. С. 134-141.

12. Гавриш Л. О. До питання про атрибутування музейних експонатів. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матер. 11-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (4–6 черв. 2015 р., м. Київ) / відп. ред. Л. О. Гріффен; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Нац. істор.-архіт. муз. «Київська фортеця»; Ас-ція праців. музеїв тех. профілю; Акад. інж. наук України; Держполітех. муз. НТУУ «КПІ». К., 2015. С. 41-44.*

13. Гавриш Л. О. Виставкова діяльність як один із факторів сприяння налагодженню збуту кустарних глиняних виробів в кінці ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі Полтавського губернського земства). *Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 14–15 жовтня 2016 року).* Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. С. 5-8.

14. Гавриш Л. О. Склад кустарних виробів Полтавського губернського земства у вирішенні проблеми збуту кустарної кераміки на початку ХХ століття. *Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, Україна, 9–10 грудня 2016 року).* Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2016. С. 5-9.

15. Гавриш Л. О. Заходи Полтавського губернського земства з організації збуту кустарної кераміки. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип. 1-3. С. 286-292.

16. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів українських гончарів кінця ХІХ – початку ХХ століття через призму сучасних професій торговельної сфери.

XI Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита». 26–27 жовтня 2017 р. Дніпро: тези доповідей. Київ, 2017. С. 74-76.

17. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів у художній літературі та фольклорі (замітки екскурсовода). *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матер. 13-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Конотоп, 24–26 трав. 2018 р.) / відп. ред. Л. О. Гріффен; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, Відділ культури і туризму Конотоп. міськ. ради Сумськ. обл., Ас-ція працівників музеїв технік. профілю, Акад. інженер. наук України, Держ. політех. музей при Нац. техн. ун-ті України «Київ. політех. ін.-т ім. І. Сікорського». К., 2018. С. 25-28.*

18. Гавриш Л. О. Гончарний вектор діяльності Київського кустарного товариства (до питання збуту глиняних виробів українських майстрів на початку ХХ століття). *Народна творчість українців у просторі та часі: наук. зб. / упоряд. А. Силюк; наук. ред. В. Зубович; упр-ня культури, з питань релігії та національностей Волин. ОДА; Волин. краєзн. Музей; Обл. наук.-метод. центр культури; Вол. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Луцьк, 2018. С. 114-118.*

19. Гавриш Л. О. Збут гончарної продукції майстрів Полтавської губернії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: до історіографії питання. *Сьомі Зарембівські читання: матеріали Сьомих Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», м. Київ, 17 квітня 2019 р. К.: Центр Пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2019. С. 191-197.*

20. Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів через призму сучасних професій (керамологічно-літературний аспект). *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2017: Естетика буття. Діалоги епох і культур / за редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2019. Кн. ХІІ. Т. 2. С. 299-304.*

21. Гавриш Л. О. Глина й вироби з неї в українських фразеологізмах. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2018:*

Український керамолінгвістичний простір / за редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2019. Кн. XIII. Т. 2. С. 156-160.

22. Гавриш Л. О. Історіографічний огляд літератури другої половини XIX – початку XX століття про збут глиняних виробів у Полтавській губернії. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2009: Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні / за редакцією професора Олеся Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 172-178.*

23. Гавриш Л. О. До питання історіографії збуту глиняного посуду гончарів Харківської губернії (кінець XIX століття). *Тези доповідей до XXV Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання» / ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини». Харків: Друкарня Мадрид, 2021. С. 53-56.*

24. Гавриш Л. О. Роль Полтавського губернського земства в налагодженні збуту глиняних виробів кустарів (кінець XIX – початок XX століття). *Українська керамологія: національний науковий щорічник. За рік 2016: Персоналії українського гончарства / за редакцією професора Олеся Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2021. Кн. XI. Т. 1. С. 352-359.*

25. Гавриш Л. О. Кредитування гончарів лихварями та скупниками в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матеріали 17-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: Державний політехнічний музей імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2023. С. 42-44.*

26. Гавриш Л. О. «Горно» як метрологічна одиниця при оптовому продажу глиняного посуду в Полтавській губернії (друга половина XIX – початок XX століття). *Бережанська гімназія: сторінки історії: матеріали XI наукової конференції. м. Бережани, 21 вересня 2023 р. / упор. Наталія Бойко; Бережанський краєзнавчий музей. Бережани, 2023. С. 57-59.*

27. Гавриш Л. О. Роль виставок в налагодженні збуту гончарних виробів (на прикладі харківської Всеросійської сільськогосподарської виставки 1887 р.). *Матеріали 41-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодення (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 18-20.

**Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації:**

28. Гавриш Л. О. Як чумаки в Ростов горшки возили... *Чумацький шлях*. 2011. № 2. С. 17-18.

29. Гавриш Л. О. Збут пузирівського посуду як цікаве явище в українському гончарстві. *Берегиня*. 2011. № 3. С. 27-32.

30. Гавриш Л. О. Дитяча глиняна іграшка на Національних «КерамПІКах»: століття змінюються – проблеми залишаються. *Третя Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (1 липня – 30 жовтня 2011): альбом-каталог / автор-упорядник Олесь Пошивайло; куратор Виставки-конкурсу й пошукач інформаційних матеріалів Світлана Конюшенко*. Опішне: Українське Народознавство, 2012. С. 107-117.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення роботи викладено та обговорено
на науково-практичних форумах:

1. Всеукраїнський керамологічний семінар «Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи» (Опішня, 21–23 жовтня 2009 р., форма участі – публікація тез);
2. I Спаські міжнародні наукові читання (Ніжин, 1–3 жовтня, 2010 р., форма участі – публікація тез);
3. Четверта міжнародна науково-практична конференція «Музей. Історія. Одеса» (Одеса, 28–30 квітня 2011 р., форма участі – публікація тез);

4. Десята науково-практична конференція «Сіверщина в історії України» (Глухів, 1-3 червня 2011 р., форма участі – публікація тез);
5. Міжнародний науковий симпозіум «Реалії народного мистецтва: персональний і трансперсональний діалог» (Опішня, 29 червня – 2 липня 2011 р., форма участі – усна доповідь);
6. Міжнародний керамологічний симпозіум «Декор глиняних виробів: історія, технологія, функції» (Опішня, 16–19 жовтня 2012 р., форма участі – усна доповідь);
7. II Міжнародні Спаські наукові читання (Ніжин, 24–27 вересня 2014 р., форма участі – публікація тез);
8. I Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні» (Святогірськ, Донецька область, 25–26 вересня 2014 р., форма участі – публікація тез);
9. XI Всеукраїнська конференція «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Київ, 4–6 червня 2015 р., форма участі – публікація тез);
10. V Зарембівські всеукраїнські наукові читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 15 квітня 2015 р., форма участі – публікація тез);
11. Національний науковий симпозіум «Персоналії українського гончарства як маркери національної ідентичності в координатах суспільних ідеологем» (Опішня, 4–6 травня 2016 р., форма участі – публікація тез);
12. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (Київ, 14–15 жовтня 2016 р., форма участі – публікація тез);
13. III Карнабідівські читання «Історико-культурна спадщина Чернігово-Сіверського краю» (Чернігів, 16 грудня 2016 р., форма участі – публікація тез);

14. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Дніпро, 9–10 грудня 2016 р., форма участі – публікація тез);
15. XIV наукова конференція «Острозькі краєзнавчі читання» (Острог, 27 вересня 2017 р., форма участі – публікація тез);
16. Національний науковий реставраційно-керамологічний симпозиум «Актуальні проблеми збереження гончарної спадщини України (консервація, реставрація, експонування)» (Опішня, 24–26 травня 2017 р., форма участі – усна доповідь);
17. Національний науковий філософсько-керамологічний симпозиум «Естетика буття. Діалоги епох і культур» до 90-річчя від дня народження філософа й керамолога, доктора філософських наук, професора Леоніда Смержа (Опішня, 20–22 вересня 2017 р., форма участі – публікація тез);
18. XI Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпро, 26–27 жовтня 2017 р., форма участі – публікація тез);
19. XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Конотоп, 24–26 травня 2018 р., форма участі – публікація тез);
20. Міжнародна наукова конференція «Народна творчість українців у просторі та часі» (Луцьк, 10–11 серпня 2018 р., форма участі – публікація тез);
21. VII Всеукраїнські наукові Зарембівські читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 17 квітня 2019 р., форма участі – публікація тез);
22. Вісімнадцята науково-практична конференція «Сіверщина в історії України» (Глухів, 29–31 травня 2019 р., форма участі – публікація тез);
23. II Національний конгрес українських керамологів «Постмодерна українська керамологія: транс дисциплінарний і транс культурний діалог» (Опішня, 25–27 вересня 2019 р., форма участі – усна доповідь);

24. XXV Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» (Харків, 19–21 квітня 2021 р., форма участі – публікація тез);
25. Міжнародний науковий керамологічний симпозіум «Горно в гончарній культурі народів світу» (Опішня, 05–07 травня 2021 р., форма участі – усна доповідь);
26. XVI Всеукраїнська науково-практична конференція «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Київ, 1–2 червня 2023 р., форма участі – публікація тез);
27. XI наукова конференція «Бережанська гімназія: сторінки історії» (Бережани, 21 вересня 2023 р., форма участі – публікація тез);
28. 41-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодні (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)» (Харків, 1 грудня 2023 р., форма участі – публікація тез).
29. Всеукраїнська наукова конференція «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвячена 170-річчю від дня народження М. Ф. Сумцова (Харків, 18 квітня 2024 р., форма участі – усна доповідь).

Додаток Б

Рис. 1. Глинський гончар за роботою. Полтавська губернія. Початок ХХ ст. Фото Митрофана Зінов'єва. [Електронний ресурс. Сайт «Археологічна керамологія», 22 серпня 2018 р.].

Режим доступу:

<https://www.facebook.com/UAceramology/photos/a.491807984510879/683189635372712/?type=3&theater>

Рис. 2. У хаті гончаря. Олешня, Чернігівщина. 1902. Фото Миколи Могилянського. [Електронний ресурс. Сторінка «Ріка часу», 23 грудня 2019 р.].

Режим доступу:

<https://www.facebook.com/609013812888442/photos/a.814165232373298/833925307063957/?type=3&theater>

Рис. 3. Гончар під час перепочинку в дорозі. Чернігівська губернія. 1908. Фото Федора Вовка. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло.* Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 194

Рис. 4. Транспортування глиняних виробів із села Ярьськи річкою (Псел?). Полтавщина. Середина 1920-х. Фото Якова Риженка. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 195*

Рис. 5. Ярмарок. Гончарний посуд. Місто Чернігів. 1897–1900 рр. Фото Миколи Могилянського. [Електронний ресурс. Сайт «Локальна історія», 25 листопада 2022 р.].

Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/chim-torguvali-taiak-odiagalisia-na-chernigivshchini-naprikintsi-khikh-stolittia/>

Рис. 6. Гончарний ряд на ярмарку. Чернігівська губернія. 1908. Фото Федора Вовка. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 206-207*

Рис. 7. Гончарний ряд на міському ярмарку. Полтава. 1894. Фото Івана Зарецького. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 198-199*

Рис. 8. Гончарні ряди на міському ярмарку. Полтава. 1899. Фото О. Павловича (?). Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 206*

Рис. 9. Гончарний ряд на міському ярмарку. Полтава. 1899. Фото О. Павловича (?). Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло.* Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 202-203

Рис. 10. Гончарні ряди на міському ярмарку. Полтава. 1899. Фото О. Павловича (?). Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 200-201*

Рис. 11. Гончарний ряд на ярмарку у м. Ромни. Полтавщина. Поч. ХХ ст. Автор фото невідомий. [Електронний ресурс. Сайт «Сумський історичний портал». Артюх В'ячеслав. «Історичний опис м. Ромен Сумської області (засн. 1604 р.)», 08 лютого 2012 р.].

Режим доступу:

<https://history.sumy.ua/research/article/390-istorichnij-opis-m-romni-sumskoj-i-oblasti.html>

Рис. 12. Гончарний ряд на ярмарку у м. Ромни. Полтавщина. Початок ХХ століття. Автор фото невідомий. [Електронний ресурс. Сайт «Сумський історичний портал». Артюх В'ячеслав. «Історичний опис м. Ромен Сумської області (засн. 1604 р.)», 08 лютого 2012 р.]

Режим доступу:

<https://history.sumy.ua/research/article/390-istorichnij-opis-m-romni-sumskoj-oblasti.html>

Рис. 13. Гончарні ряди на сільському ярмарку. Лубенський повіт. Близько 1902 року. Фото А. Завадського. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 204-205*

Рис. 14. Гончарный ряд на ярмарку. Полтава. 1899-1902. Фото Б. П. Аглаймова. Репринт. Джерело: Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения. *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. VII. Малороссия (репринтное издание)*. Харьков: САГА, 2008. С. 184

Рис. 15. Гончарний ряд на Хрестоводвиженському ярмарку. Полтава. 1909. Автор фото невідомий. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів, од. обл. 0-189479. [Електронний ресурс. Сторінка групи «Археологічна керамологія», 06 квітня 2023 р.].

Режим доступу:

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=698127045649082&set=a.506826844779104>

Рис. 16. Гончарний ряд на ярмарковому майдані, на Гардах. Полтава. Середина 1920-х. Фото Якова Риженка. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 212-213*

Рис. 17. Гончарний ряд на міському ярмарку. Полтава. Середина 1920-х. Фото Якова Риженка. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 196-197*

Рис. 18. Гончарний ряд на ярмарковому майдані, на Гардах. Полтава. Середина 1920-х. Фото Якова Риженка. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 210-211*

Рис. 19. Гончарний ряд під час ярмарку на кінно-ярмарковому майдані. Полтава. Середина 1920-х. Фото Якова Риженка. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло.* Опішне: Українське Народознавство, 2010. с. 208-209

Рис. 20. Сорочинський ярмарок. Полтавщина. 1920-ті. Фото Бориса Косарева. [Електронний ресурс. Сторінка Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного, 24 серпня 2022 р.].

Режим доступу:

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=5275029685945995&set=pcb.5275030362612594>

Рис. 21. Сорочинський ярмарок. Полтавщина. 1920-ті. Фото Бориса Косарева. [Електронний ресурс. Сторінка Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного, 24 серпня 2022 р.].

Режим доступу:

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=5275029685945995&set=pcb.5275030362612594>

Рис. 22. Глиняний посуд, приготовлений для відбирання скупником (стоїть ліворуч) й укладання на віз. Яеськи, Полтавщина. Середина 1920-х. Фото Якова Риженка. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 192-193*

Рис. 23. Гончарні вироби у магазині Кустарного складу Полтавського губернського земства. Полтава. 1912. Автор фото невідомий. Репринт. Джерело: Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемых через земский склад. СПб., 1912. С. 41

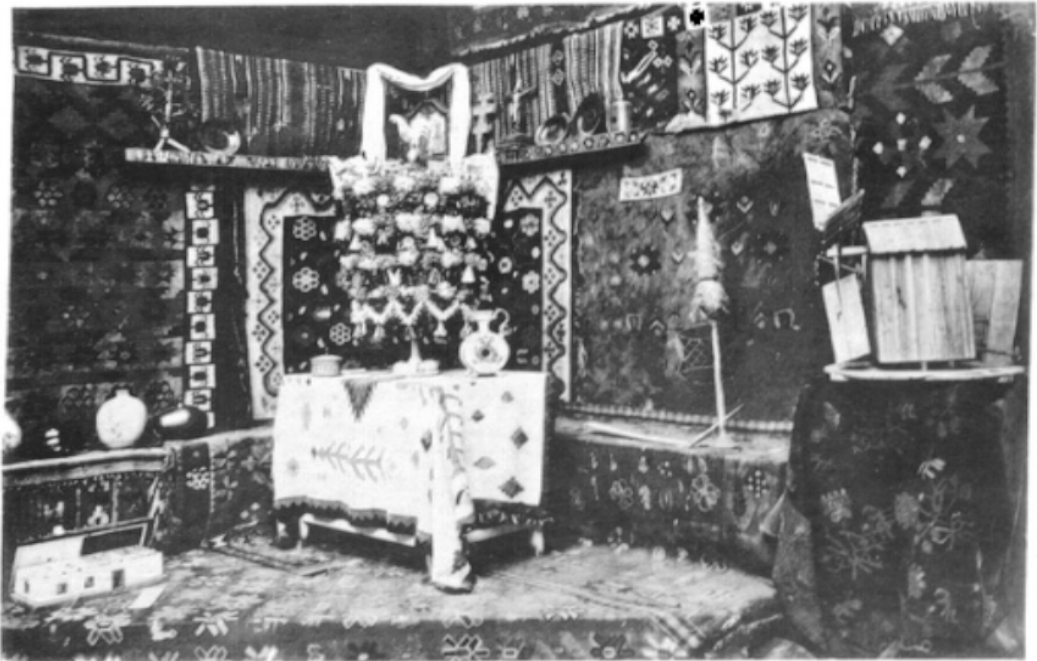
Рис. 24. Обкладинка видання Кустарного складу Полтавського губерньського земства, присвяченого гончарним виробам. Репринт. Джерело: Українське народне творчество. Серія VI. Гончарні изделия. Вып. I. Типы української гончарної посуду. Москва: Т-во А. А. Левинсона, 1913. 28 с.

Рис. 25. Головні самобутні форми гончарних виробів Полтавської губернії. Полтава. 1899. Фото Івана Зарецького. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 146-147

Рис. 26. Головні самобутні форми гончарних виробів Полтавської губернії. Полтава. 1903. Фото Івана Зарецького. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)* / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 148-149

1. Виставка народного мистецтва р. 1906 в Київ.
L'exposition de produits de l'art paysan en 1906 à Kyiv.

Рис. 27. Частина експозиції Першої південноукраїнської кустарної виставки, де було представлено гончарні вироби з Полтавщини. Київ. 1906. [Електронний ресурс. Сайт Національного музею історії України. Попельницька Олена. «168 років від народження колекціонерки і меценатки київських музеїв Варвари Ханенко», 09 серпня 2020].

Режим доступу: <https://nmiu.org/tsoho-dnia/1924-168-rokiv-vid-narodzhennia-kolektsionerky-i-metsenatky-kyivskykh-muzeiv-varvary-khanenko>

Рис. 28. Вироби опішнянських гончарів на сільсько-господарській виставці. Полтава. 1909. Автор фото невідомий. Репринт. Джерело: Кустарный отдел на Полтавской сельсько-хозяйственной выставке 1909 года. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1912. 33 с.: ил.

Рис. 29. Вироби опішнянських гончарів на сільсько-господарській виставці. Полтава. 1909. Автор фото невідомий. Репринт. Джерело: Кустарный отдел на Полтавской сельсько-хозяйственной выставке 1909 года. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1912. 33 с.: ил.

165. Этнографическій отдѣлъ выставки. Гончарныя издѣлія Харьковской, Екатеринославской, Полтавской губерній.

Рис. 30. Гончарні вироби Харківської, Катеринославської, Полтавської губерній в експозиції етнографічного відділу Виставки XII Археологічного з'їзду. Харків. 1902. Автор фото невідомий. Репринт. Джерело: Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове / под ред. Е. К. Редина. Москва, 1903. С. 165

Рис. 31. Гончарні вироби в експозиції Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Полтава. 1912. Автор фото невідомий. Репринт. Джерело: Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемых через земский склад. СПб., 1912. С. 40

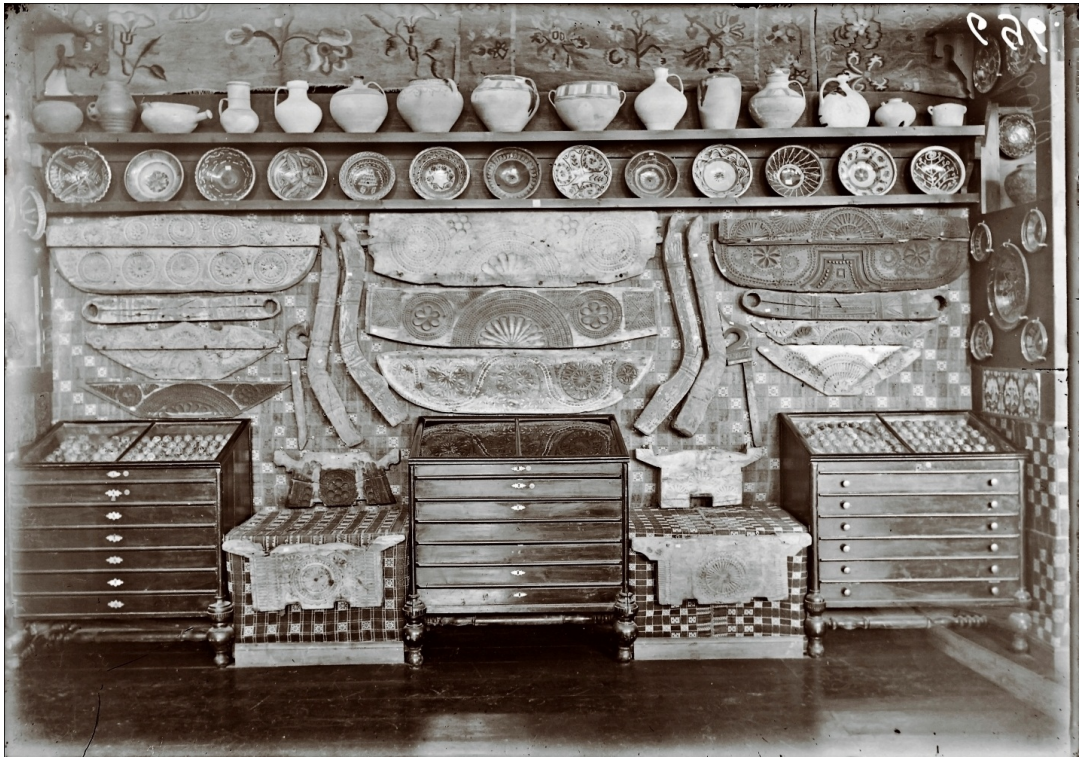

Рис. 32. Гончарні вироби в експозиції Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства. Полтава. 1912. Автор фото невідомий. Репринт. Джерело: Пошивайло Олесь. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)* / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 154-155

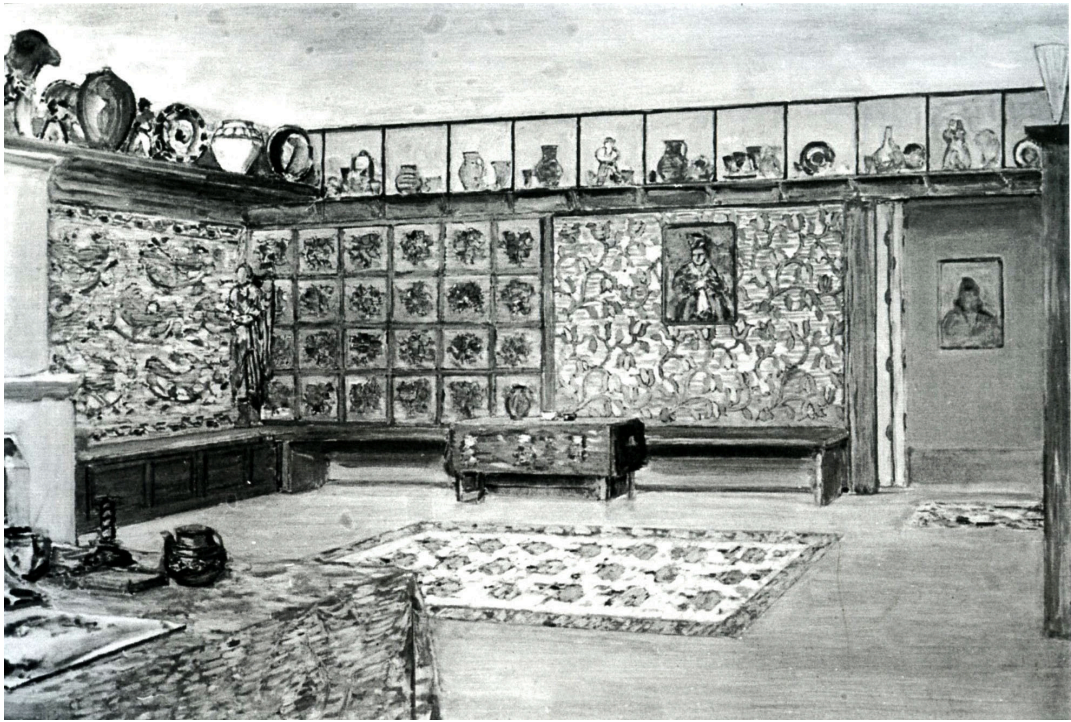

Рис. 33. Інтер'єри музею-майстерні Василя Кричевського, розміщеної на мансарді дому Грушевських, мальовані художником по пам'яті. 1928. [Електронний ресурс. Сайт «Дс (dsnews.ua)». Кондаурова Ганна. «”Замок Черномора”. Як п'яні більшовики будинок Грушевського спалили», 07 лютого 2018 р.].

Режим доступу: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyuetsiya_1917/zamok-chernomora-yak-p-yani-matrosi-budinok-grushevskogo-07022018200000